

Ősi írásaink

MAGYARSÁGKUTATÓ
INTÉZET

Ősi írásaink

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 16.

ŐSI ÍRÁSAINK

**Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet által
2019. december 12–13-án rendezett konferencián
elhangzott előadásokból**

SZERKESZTETTE:

FEHÉR BENCE - FERENCZI GÁBOR

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2020

Szakmai lektorok: Fehér Bence, H. Tóth Tibor, Szabó Ádám
Nyelvi lektorok: Eőry Zsófia, Ferenczi Gábor, H. Tóth Tibor,
Katona József Álmos, Nagy Dóra, Pál Helén

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Fehér Bence,
Katona József Álmos, Kovács Attila, Pomozi Péter, Virág István

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

© Szerzők, 2020

© Szerkesztők, 2020

ISBN 978-615-6117-14-4

ISSN 2677-0261

TARTALOM

Előszó	7
Fehér Bence: Amiben senki nem hitt: a káposztásmegyeri rovásfelirat.	9
Fehér Bence: Benedek Illyés graffitiző és műemlékrongaló (XV. század?) ...	25
Haramza Márk: Latin betűs fegyverfeliratok a 9–12. századi Kárpát-medencéből.	39
Hosszú Gábor: Evolúciós számítások írásinformatikai alkalmazása	51
Kovács Péter: Adatok Keszthely-Fenekpuszta 7. századi népességéhez.	77
Langó Péter: Rovásjelek vagy a keresztény térítés emlékei?	99
Medgyesi Pál: 11. századi rovásjelek Sarkadkeresztúr határából	127
Péntek Attila: Rovásfeliratos szalaggyűrű Veresegyház-Göbölös lelőhelyről	155
Puskás-Kolozsvári Frederic: A Tászok-tető írott köveinek lehetséges párhuzamairól, különös tekintettel a moldvai területeken lévőkre.	183
Szabó Ádám: Az apahidai Onachar	201
Szabó Géza: A kontinuitás változatai a regölyi grafémák tükrében	227
Szentgyörgyi Rudolf: Rovás emlékeink és a magyar nyelvtörténetírás.	259
Teszler Vendel: A rovásírás kibontakozása napjainkban	275
Vékony Gábor: A nagyszentmiklósi kincs történeti értékeléséhez.	289
Zelliger Erzsébet: Hangtörténet és rovásábécé	309

ELŐSZÓ

Magyarország ezeréves latin betűs írásbelisége mellett a Kárpát-medence egész területéről ismertek egykorú vagy éppen régebbi, eltérő írású, magyar és ismeretlen nyelvű írásnyomok is – olyan emlékek, amelyek érthető okból a nagyközönség felfokozott érdeklődésére tartanak számot, de a tudományos kutatás számára is óriási jelentőségűek. Természetes hát, hogy sok kutató foglalkozik e kérdésekkel, sok az új eredmény is. Az azonban ma még ritka, hogy a kutatók közösen gondolkodva osztják meg és vitatják meg egymással eredményeiket. 2018-ban a Magyar Nyelvstratégiai Intézet tartott egy kerekasztal-megbeszélést a témában, amelynek e sorok írásakor jelent meg a konferenciakötete (Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet. Szerk.: Zelliger Erzsébet. MKI, Budapest, 2019.). E kerekasztalból kiindulva, résztvevőinek és más hozzáértő régészeinknek, nyelvészeinknek, epigráfusainknak immár jóval bővebb körű közreműködésével rendezte meg a Magyarságkutató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontja 2019. december 12–13-án azt a konferenciát, amelynek előadásaiból épül fel a jelen kötet.

Erre a nagyobb nyilvánosságra és kutatók közti szorosabb együttműködésre immár égetően szükség is van, mivel e szakterület hatalmas ütemben fejlődik. Negyven éve hozzávetőlegesen három tucat emléket ismertünk az összes régi írásbeliségnek, és a különbségeiket sem mindig láttuk világosan. Napjainkban már csak rovásírásból legalább három típus különíthető el hazánkban, és évente négy-öt új adat biztosan előkerül. (Ez igaz például a római feliratokra is, de ott évi egy tucat új adat az összmennyiség 2%-e, és ritkán mondanak valóban újat: nekünk szinte minden új emlék alapvető újdonsággal szolgál!) Csak a biztosan feliratos emlékek száma jelenleg 170 körül van, nem beszélve a kéziratokról. Ma már a feliratos korpusz elkészítése van soron.

Talán még a határok sincsenek pontosan meghúzva; nem is ugyanúgy nevezi meg mindenki kutatásai tárgyát. A cím: „Ősi írásaink”, nem véletlen, minden régi, ritka, kutatatlan, megfejtetlen írást együtt kell tárgyalni, nem szűkíthetjük le „rovásírásra”, sem pedig „rég Magyar írásra”, tágabb összefüggések nélkül ezeket nem lehet valóban értelmezni. Még a szakmai terminológia is botladozik; vannak, akik elnevezésekről folytatnak értelmetlen vitákat, és szembekeverülnek egymással, pedig kutatásaik egymáséira épülnének. (Székely írás vagy rovásírás?)

Célunk eredetileg egyáltalán nem volt szerény: legyen mindenki együtt, gondolkodjék együtt, aki eddig fontos új eredményekkel gyarapította ismereteinket. Ez az ideális konferencia persze így nem valósult, nem valósulhatott meg; vannak kollégáink, akiknek írását szomorúan hiányolhatjuk a kötetből, de a konferencia (mondhatni) kegyelmi pillanatában legnagyobb elődeink velünk voltak: posztumusz elhangozhatott az oly korán eltávozott Vékony Gábor kiadatlan műve (és most meg is jelenik), és egyúttal ez volt az utolsó alkalom, hogy a magyar rovásírás-kutatás doyenjének, Erdélyi Istvánnak előadása még elhangozhatott. A kötet szerkesztése már zajlott, mikor ő eltávozott körünkől. Kettejük emlékének ajánljuk e munkát, amely semmiképp nem zárul le: folytatni kívánjuk újabb konferenciákkal, újabb kutatásokkal és kötetekkel. Hiszen hatalmas közös feladatok várnak ránk: nyelvi megfejtésben, kutatómódszer-tanban, dokumentációban, sőt ismeretterjesztésben is.

2020. március

A szerkesztők

AMIBEN SENKI NEM HITTE: A KÁPOSZTÁSMEGYERI ROVÁSFELIRAT

FEHÉR BENCE

ABSZTRAKT: 1971-ben Káposztásmegyeren, földmunkák során került elő két középkorinak meghatározott cserépdarab székely rovásírásos jelekkel, amelyeket azóta hamisítványként tartunk számon. A nagyobbik töredék azonban égetés előtt készült jeleket tartalmaz, tehát eredeti. A tárgy pontos eredete ugyan ismeretlen, de okkal feltehető, hogy a 15. századból – 16. század első feléből származik. A felirat első sora nem érthető, a második: [- - -]+uk rót'am [- - -?]. Gyenge minőségű házikerámiáról van szó, amelyen a (nyilván helyszínen készült) rovásírás nehezen magyarázható, leginkább a Mátyás-korabeli rovásírás-divattal lehet kapcsolatban, egy főúri vagy egyházi birtokos számára dolgozó fazekas terméke lehet.

KULCSSZÓK: Káposztásmegyer, edénygraffito, rovásírás

ABSTRACT: **The runiform script from Káposztásmegyer nobody believed in.** In 1971, two potsherds containing written characters of the Szekler runiform script were found in Káposztásmegyer (Budapest, District IV) during earth moving activity. Though identified as medieval products, the sherds have been regarded as forgeries ever since. However, the bigger fragment was written before firing, thus it is an original sample. Although its exact origins are

unknown, it is reasonable to assume that it is an artefact from the 15th or the first part of the 16th century. The first verse of the inscription is not intelligible, the second one says [- - -]+uk róttam [- - -?]. Since it is a domestic ware of inferior quality, the existence of the runic characters is hard to explain (in all likelihood, it was made on the spot); most probably it may be linked to the cult of Szekler runes in the era of King Mathias; it may have been the product of a potter who worked for an aristocratic or clerical landowner.

KEY WORDS: Káposztásmegyér, pottery graffito, runiform script

A székely rovásírás emlékei hiteles kontextusban (egyetlen kivétellel, de az még az államalapítás előtti időből származik¹) mindeddig csupán Erdélyben kerültek elő. Az Erdélyen kívüli területről ismerünk egyes vagy éppen ordenáré hamisítványokat,² félreértett, rovásírásnak olvasott latin betűket vagy díszítőmotívumokat,³ jó néhány bizonytalan adatot, amelynek hitelessége ha kicsi is, de biztosan nem zárható ki,⁴ és alig egy-két leletet, amely esetleg értelmezhető a székely rovásírás emlékének (Erdélyből, de nem Székelyföldről származik a Su-

1 Bodrog-Alsóbü, 10. század eleje, ld. Vékony 1999.

2 Csak néhány példát említve, olyanokat, melyeket megpróbáltak középkorinak beállítani: a margitszigeti köemlék (Erdélyi-Ráduly 2010, 114.), vagy az ún. turóci fakönyv (Jerney 1840).

3 Pl. a felsőszemerédi templomkapu felirata (Erdélyi-Ráduly 2010, 53.), egy állítólagos edénytöredék Kupáról (Erdélyi-Ráduly 2010, 113.), a sályi sziklafelirat, a komáromi lán-dzsahegy (ld. kötetünkben Haramza Márk tanulmányát) vagy egy állítólagosan mezőke-resztesi köemlék (Forrai 1994, 340–341.).

4 Egy amulett (?) Tokajról, Csallány 1971, 130. n. 6.; állítólagos rovásos fapálcák Nógrád és Turóc vármegyéből Bél Mátyás szerint (Bél 1718, 15–16.); az állítólagos kései alföldi ro-vás emlékeknek, melyeket Tar Mihály kortárs rovótevékenységéből kiindulva a 20. század legelején „kutatnak fel” (Jelentés 1903, 30–47.), nagy részét egyáltalán nem lehet komolyan venni, csak két Békés megyei említés nem tűnik eleve kizárhatónak (a kiskunhalasiak pedig az ordenáré hamisítványok kategóriájába tartoznak). A Szokolyán talált írott kövek (Erdélyi-Ráduly 2010, 111.) 2019-es autopsziám alapján szintén nem székely rovásírást, hanem irányjelzőket és pentagrammákat tartalmaznak, de nem sikerült az összes említett követ azonosítanom; az állítólagos felvidéki sziklafeliratok általában a szlovák nacionalizmus „összláv rúna”-hamisítványai, de ezek közül sem mindet lehetett fellelni és megvizsgálni.

ki-kehely; egy vitatott kőfelirat van Pécsről, és egy felvidéki, lőcsei kései lejegyzésnek legalábbis nem bizonyították a hamisított voltát).⁵ Éppen sporadikus voltuk miatt – és mivel más értelmezés sem zárható ki – a legtöbb kutató ezeket kizárja a hiteles emlékek sorából és azon az elvi állásponton van, hogy a székely rovásírás valóban kizárólag a székelyek sajátja, az ország többi részén soha nem volt használatban.⁶ (Természetesen itt nem vehetjük figyelembe azokat a korai középkori írásos emlékeket, amelyek valamilyen sajátos, sokszor „rovásnak” nevezett, de a székely írással biztosan nem azonos írásrendszer nyomait őrzik, így az ún. rovásírásos gyűrűket.)⁷

Ki kell emelnünk, hogy az eddigi adatok alapján ez megalapozott következtetés, függetlenül attól, hogy a kivételes alsóbüi leletet hogyan interpretáljuk: a székelyek 10. századi nyugat-magyarországi jelenléte bizonyítékának, vagy úgy, hogy az írásrendszer az államalapítás kora után halt ki az ország nagy területén.⁸ Mindkét esetben igaz, hogy a jövőben várható ugyan rovásírásos emlékek térben szétszórt felbukkanása a 10–11. században, de a későbbi korszakokban már elég valószínűtlen.

A felirat, amelyet a továbbiakban bemutatok, ebbe a koncepcióba csupán abban az esetben illik maradéktalanul, ha hamisítvány, és valóban mind a mai napig nem tartottuk számon a székely rovásírás emlékei közt, mert a hitelességét egyértelműen elutasították. Egyébként 1971-ben került elő, tehát csaknem ötven éves álláspontról van szó.

Először Vásáry István említette 1974-ben, hogy a Megyeri úti általános iskolában látott (1971. V. 27-én) az ún. „megyeri csárdánál”, csatornaásásnál előkerült több száz középkori cserepet, s ezek közt volt több, amelyen egészen

5 Ld. Pál 1966; Forrai 1994, 285–289., Csallány 1971, 147., összefoglalólag Erdélyi–Ráduly 2010. 52., 112.

6 Összefoglalólag: Sándor 2014. Határozottan ezen a nézetten volt Vékony Gábor is, ezért ő az első kutató, aki következetesen *székely írásnak* nevezi az írásmódot (Vékony 1999, és későbbi munkái), az alsóbüi felirat okozta dilemmát pedig úgy oldja fel, hogy a 10. században Somogyban székely maradványnépszerűséget feltételez.

7 Ld. ebben a kötetben Langó Péter és Péntek Attila tanulmányát.

8 Emellett szól az, hogy későavar leleteken néhány esetben szórtan az egész országban felbukkan a székely rovásíráshoz erősen hasonló (vagy annak őséneke tekinthető) írás, ld. Fehér 2019a, Fehér 2020.

friss, nyilvánvaló hamisítással készült rovásírás látható (idézem Vásáry szavait: „a cserepeken lévő rovásjelek azonban világosan mutatták frissen karcolt voltukat; szép, merev betűkkel írottak, s az egyik cserépen Árpád neve volt világosan olvasható. Az értéktelen hamisításoknak remélhetőleg nem lesz oly fényes pályafutása...”)⁹ Mivel egy cserépgraffitóról nyilván evidens, ha frissen készült hamisítvány, az ÁRPÁD-olvasat pedig a középkori leletek közt abszurd, annál hihetőbb az 1970-es évek környezetébe helyezve, és mindannyian tudjuk, hogy ásatási munkások gyakran megpróbálják megtréfálni az ásatásvezető régészt, diákok a helytörténész tanárt általuk készített „feliratokkal”, ez az összkép teljesen világosnak tűnt, senki nem is foglalkozott a továbbiakban a tárgyakkal. Igaz, ez nehéz is lett volna, mert Vásáry nem tudott arról, hogy a tárgyak gyűjteménybe kerültek, leírásukat pedig nem adta meg, így a „cseréptöredék több száz hasonló közt” leírás alapján ember lett légyen a talpán, aki újra megtalálja őket.

2010-ben Mandics György igen bő, de meglehetősen rendezetlen rovásgyűjteményében szintén említett (rajzzal) két rovásírásos edénytöredéket, amelyek Budapest IV. kerületéhez köthetők: ezeket leírása szerint Torzsa Margit azonosította az újpesti „Helytörténeti Gyűjteményben”.¹⁰ A rajz szerint az egyik felirata [- - -]GAM, a másiké UK²R¹OGyAM volt. Közvetlenül azonban ezt a két tárgyat semmi nem kapcsolta az ismeretlen számú tárgyhoz, amelyeket Vásáry 1971-ben látott, bár nem látszott lehetetlennek, hogy ezek is káposztás-megyeri eredetűek, és roppant valószínűnek tűnt, hogy ezek is hamisítványok, mert 1) a szövegük tökéletesen értelmetlen, 2) Budapest IV. kerülete az eddigi adatok szerint biztosan nem az a hely, ahol rovásírás használata akár a középkorban, akár a koraujkorban várható. Azonosságról nyilván nem lehet viszont szó, hiszen az ÁRPÁD-olvasat hiányzik.

A mondottak miatt a Vásáry-féle adat ellenőrzésére nem láttam reményt, de – ha tökéletesen feleslegesnek is gondoltam a fáradságot – az újpesti Neogrady László Helytörténeti Gyűjteménybe elmentem megkeresni a két tárgyat, remélve, hogy e szerényebb gyűjteményben talán a ltsz. ismerete nélkül is

9 Vásáry 1974, 167–168.

10 Mandics 2010, II 519.

megtalálhatók lesznek. Úgy is van, az állandó kiállításban szerepelnek. És első pillantásra kiderült valami, amit nem vártam: az egyik felirat (1. kép) nem hamisítvány – ugyanis nem utólagos, hanem égetés előtt készült. (Feltéve, ha az egész tárgy nem a XX. sz. végén készült, de szerintem azt még számításba sem érdemes venni, hogy valaki a '70-es években ilyen rossz minőségű, sötétszürke, kézi vagy egészen gyengén korongolt, későközépkorinak kinéző edényt hamisít azért, hogy becsaphasson egy helytörténészt.) A másik tárgy utólag van bekarcolva, szerintem nem túl régen, úgyhogy ez vélhetőleg hamisítvány, amelyet az első cserép megtalálása és felismerése ihletett.

Kétségtelen, a kettő a gyűjteményben egybetartozik (ltsz. 34/2019), a leltári adatok szerint valóban Káposztásmegyer-Vízmű területéről származik (tehát valóban a Megyeri Csárda körülről), 1971-ben földmunkák során középkori településről került napvilágra.

A nem hiteles apró töredéket (2. kép) gyorsan elintézhethetjük: 2 és fél jel maradt meg, helyesebben vsz. ennyi készült, mert úgy tűnik, hogy a felirat a cserép eltörése után készült (a törésfelület gondos tanulmányozása alapján), jobbról balra, a felső anyagréteget áttörve. Olvasata többesélyes: [- - -]LAM/GAM/?-VAM. Egyikkel sem tűnik értelmesnek, hacsak nem tekintjük elbeszélő múlt idejű igealaknak, de tapasztalat szerint a székely rovásírásos graffitókon mindig befejezett igealakot használtak.¹¹ Sokkal egyszerűbb magyarázat, hogy a másik töredéket utánozták, annak hátulról harmadik betűjét félreértve.

A másik töredék annál különösebb. Ezen felül (ld. 3. kép) egy paizs durva rajza van bekarcolva (címer utánzata? rajta talán kereszt, de ezt egy későbbi sérülés felismerhetetlenné teszi; mindenesetre azt hiszem, nem konkrét, létező címerpaizs; bár esetleg mesterjegy lehetne); alatta egy vékonyan és kuszán bekarcolt sor, amely nem olvasható ki biztosan (J?+PRA, de az is lehet, hogy a

11 Firtosvár: R¹OT[A/M?] (az olvasathoz ld. Fehér 2019b), Berekeresztúr DK-i fal: C⁵E NALL¹TA (saját autopszián alapuló olvasatom), Bágy: CsNAL¹TA, Csíkszentmiklós/mihály: Cs¹JNAL¹TAK¹, [Cs¹NA]L¹TA, Konstantinápoly: IR¹^TAN. (A vitatott olvasatú varyyasi feliratot itt nem veszem számításba.) Ennek a jelenségnek a fel nem ismerése már másokat is tévútra vezetett, így pl. Vékony Gábornak a dálnoki feliratról adott megfigyelése emiatt (is) bizonyosan téves (Vékony 1987, 19.).

RA betűk, amelyek feljebb vannak, valójában új sort alkotnak¹²), és végül egy vastagon, tompa eszközzel, durván, de egyenes sorban bekarcolt sor (ld. 4. kép), amely elől bizonyosan csonka, az első fennmaradt betű kiegészíthetetlenül töredékes; másfél szó olvasható, bizonytalan, hogy a végén folytatódott-e még (a szónak mindenképpen vége).

Ez azonban egészen jól olvasható:¹³

[- - -]+UK² R¹OT?AM [- - -?]

azaz: [- - -]+uk rôt'am [- - -?]

Utólagos karcok mind a két rovást összezavarják, de ezek sem modernnek.

A két tárgy egyértelműen azonos a Mandics-közlöttékkel, de az ő rajza nem pontos, ezért nem volt olvasható; a felső sor nála hiányzik. Idáig nincs gond. A baj az, hogy a második töredék eléggé bizonyosan azonos a Vásáry által említetttel is: ugyanis a J?⁺PR¹A betűket viszonylag könnyen ki lehet ÁRPÁD-nak olvasni – ha valaki fordítva, balról jobbra olvassa a székely írást! És mint megtudtam, a két feliratos cserép járt a '70-es évek elején a BTM-ben, ahova Neogrády László felvitte meghatározás végett, s miután megkapták a „valóban középkori” meghatározást (az első töredéknél egyébként ez meglehetősen nehezen hihető), Neogrády helytörténeti gyűjteményében lett végső helyük.

Elég különös, Vásáry hogy' tudott ilyen tévedéssorozatot elkövetni. Feltételezem, hogy a kicsi, hamis darabot tekintette meg elsőnek, és miután meggyőződött annak hamis voltáról, a másikkra már csak futólag nézett rá. (Bár hogy miért balról jobbra, az még mindig rejtély.) Ennek a felületességnek következtében aztán negyvenöt éven át hamisítványnak hittünk egy igen érdekes valódi darabot.¹⁴

12 A 2. jel vsz. J, A vagy esetleg P.

13 Az első (?) jeléből két függőleges vonás azonosítható, de nem azonos mélységűek, az egyik esetleg akaratlan; a 6. jel lehet D is, de vsz. csak utólagos anyagkitörés miatt, az eredeti karc inkább T lehetett.

14 Az egész eseménysor a 20. sz. második fele folklór egy anekdotájára emlékeztet: a Jereváni Rádió betelefonálás műsorában megkérdezték, igaz-e, hogy Moszkvában Rolls-Royce-okat osztogatnak. Az ismeretes válasz szerint a hír nagyjából igaz, de nem Moszkvában, hanem Leningrádban, nem Rolls-Royce-okat, hanem Zaporozseceket, és nem osztogatnak, hanem fosztogatnak. (A Jereváni Rádió-anekdoták tudománytörténeti szerepéről ld. Kovács 2013, 189., Lőrincz Barnabás szóbeli közlései alapján.)

Az érdekessége nem annyira a szövegben rejlik: az részben ugye még nem érthető, részben egy elég szokványos feliratállítási ige (bár az, hogy a ró igét tényleg használják a rovásírás műveletére, és ez nem csak a 19. sz. végi tudomány műszava, viszonylag új ismeret, igazából 2018-ban derült ki a firtosvári 1. feliratról¹⁵), hanem az előkerülés és feltehető készítés körülményeiben. Sajnos az előkerülésről keveset tudunk, hiszen nem ásatásból származik: a középkori kontextus mint ismeret elég kevés, ráadásul hiteles ásatás híján kétségbe is vonható, hiszen lehet beásásról, betöltésről is szó. Maga a cserép azonban ennél kissé talán jobban behatárolható, későközépkori, esetleg 16. századi darabnak tűnik.¹⁶ Kb. a 16. sz. közepéig gondolkozhatunk, hiszen 1562-ben a falu már pusztá.¹⁷ Most már csak az a kérdés: ki, miért, hogyan készíthetett a későközépkorban avagy 16. században rovásírásos házikerámiát úgy, hogy az végül Káposztásmegyeren kötött ki (gondolom, ott is készült: nem az a fajta díszáru, amelyet akár csak a szomszéd faluból is megérné importálni¹⁸). Mint a bevezetőben említettem, eddigi ismereteink szerint a 13–16. században ez az írásmód gyakorlatilag kizárólag a Székelyföld sajátja.

Értelmesen ebbe a kontextusba egy káposztásmegyeri adatot csak akkor lehet behelyezni, ha az a rovásírás XV. századi, Mátyás király udvari kultúrájához kötődő „reneszánszához”¹⁹ kapcsolható, tehát tudós gyártmány, mint a Nikolsburgi ABC.²⁰ Mindez egyáltalán nem lehetetlen a helyszínen: a falu ugyanis a XV. század végén erősen megosztott volt birtoklás szempontjából, több főúri és budai családnak volt birtoka benne (akár ilyen neveket is említhetünk, mint Ernuszt János; néhány középnemesi birtokos is volt), illetve a budai prépost-

15 Fehér 2019b.

16 A töredék meghatározását Romhányi Beatrix szívességének köszönhetem.

17 Fejes 1999, 2.

18 Ez alól kivétel lehet (Gálos Miklós szóbeli felvetése alapján), ha egy a káposztásmegyeri révén átkelő utazónak éppen itt tört el az edénye. Ez esetben sem lehet azonban nagy távolságot feltételezni, hiszen az edényke aligha olyan áru volt, amelyet távolsági kereskedelemben használnának áruszállításra.

19 Róna-Tas 1985/86; az ő nyomán azóta szinte közhelyes ismeretté vált, vö. Sándor 2014, 333–334. Sándor Klára a kérdésnek egész monográfiát szentelt: Sándor 2017.

20 Róna-Tas 1985, 175–176., Vékony 2004, 62–64., a szerző biztos azonosítása: Szelp 2011, 412., 418–419.

nak (avagy káptalannak, ezek közt jogvita is volt) is.²¹ Ezek közt bőven lehettek olyanok, akik az udvari kultúrából a „hun” írást is megismerhették és pártolhatták, akár a világiak, akár a prépostság részéről.

Teljességgel azonban még nincs megfejtve a rejtély: ha ránézünk erre a töredékre, látjuk az akadályt is. Hiszen ez nyilvánvalóan nincs azon a színvonalon, hogy feltehetnők: egy budai prépost, egy Ernuszt János vagy hasonló megrendelésére készülhetett volna. Akkor tehát? Mégis valami tévedés volna, nem hiteles felirat? Úgy tűnik, ezt maga az anyag nem engedi meg. Bizonyítható megoldásom nincsen, de több hipotézissel is élhetünk, amelyek legalábbis hihetőek:

1. *Gesunkenes Kulturgut*. Egy rovásírás iránt elkötelezett megyeri birtokos használt, csináltatott ilyen árukat, ezt a jobbágyai megismerték, népszerűvé vált, volt, aki megtanulta, illetőleg utánozni kezdték. Szerintem valószínűtlen, de nem teljesen lehetetlen.
2. Műhelyforgács. A feltételezett birtokos megrendelt magának egy rovásírásos készletet, ehhez azonban a fazekast be kellett tanítani. A tanítási folyamat során házikerámia keletkezett, többé-kevésbé hibás feliratokkal, ebből maradt fenn egy. Ez némileg valószínűbb elképzelés, és az 1. sor olvashatatlan, kísérletnek látszó volta is támogatja.
3. A gyártó specialitása. A birtokos ez esetben is egy fazekast taníttatott ki a saját (dísz)edényei elkészítése végett, az illető pedig a későbbiekben mintegy márkajelzésként használta a csak általa és a földesúr által ismert írást, ezzel mutatva, hogy ő milyen körök szállítója.

Akármelyik lehetőség igaz (én a másodikat gondolom kézenfekvőnek), a káposztásmegyeri felirat egészen különös tárgyi bizonyítéka lehet a budai udvar környezetében a 15. sz. második felében (vagy a 16. sz. elején, hiszen amíg királyi udvar volt Budán, ez a lehetőség továbbra is fennállott) dívott rovásírás-kultusznak. Nem alkalmas viszont arra, hogy a rovásírás folytonos,

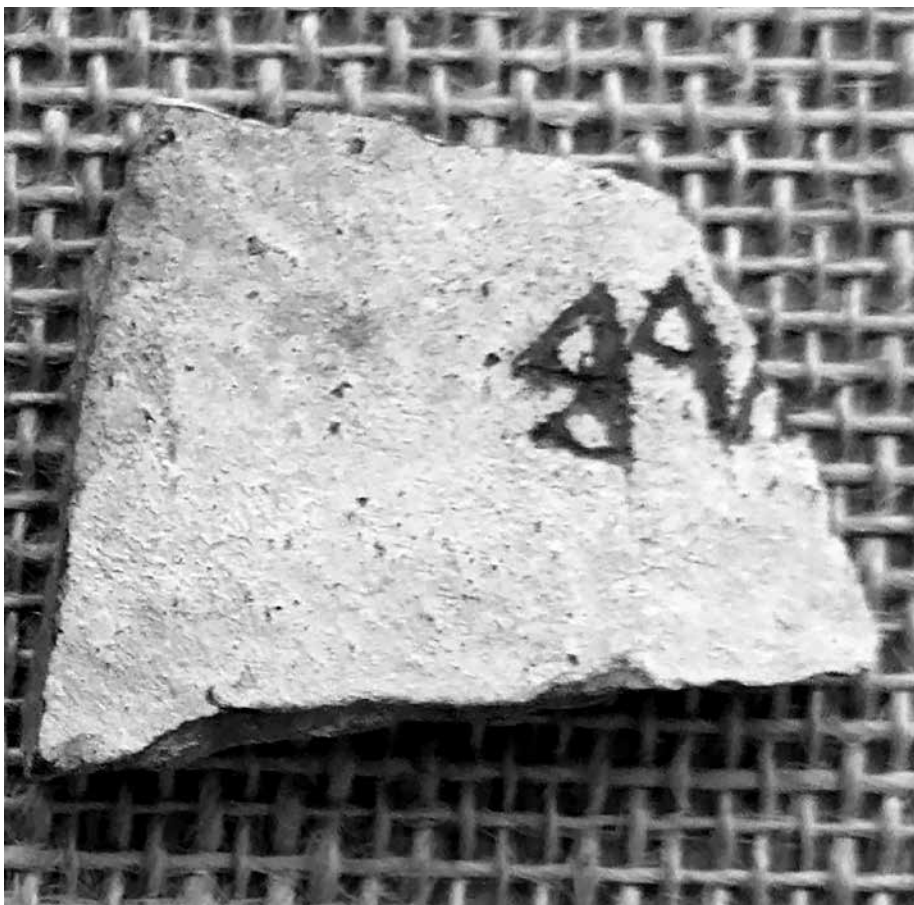
21 Gárdonyi 1940, 15.; Kubinyi 1975, 31.: „A század végén birtokosai között főúri családokat: Ország, Losonci, Thuz (zálog); középnemeseket: Harashti, Kálnai; és nemességet szerző polgárokat (zálogként): Ernuszt János és Óbudai Kálmán Péter találunk. Volt a budai prépostnak is itt birtokrésze.”

pláne széleskörű ismeretét igazolja a középkori Magyarországon, illetve Buda és Pest térségében. Illetve, legyünk óvatosak, hiszen épp e lelet bizonyítja: bármikor bármi kiderülhet, ami ellentétes eddigi tudásunkkal. Fogalmazzunk úgy: amíg más, konkrétabb adat elő nem kerül a környékről, addig biztosan nem alkalmas.

KÉPEK

1. kép: a hiteles káposztásmegyeri feliratos edénytöredék (a szerző felvétele)

2. kép: a hamisított káposztásmegyeri feliratos edénytöredék (a szerző felvétele)

3. kép: a felső sor betűi (a szerző felvétele)

4. kép: az alsó sor betűi (a szerző felvétele)

5. kép: a felirat értelmezése (a szerző rajza)

IRODALOM

- Csallány 1971 *Dezső Csallány: Die Denkmäler der ungarischen Kerbschrift. Acta Antiqua et Archaeologica*, 14. (1971) 129–135.
- Erdélyi–Ráduly 2010 *Erdélyi István – Ráduly János: A Kárpát-medence rovásfeliratos emlékei a Kr. u. 17. századig. Masszi, Budapest, 2010; hibaigazító: Eleink*, 23. (2011/3) 31–38.
- Fehér 2019a *Fehér Bence: Egy avar kori rovásírásos felirat Aquincum–Szőlő utcából: az ószláv nyelv korai emléke. SEP*, 10. (2019) 16–22.
- Fehér 2019b *Bence Fehér: Building inscriptions and mason’s marks – their potential touristic value. The example of the Firtos Runic Inscription. In: Wirth Gábor – Köbli Ádám (edd.), Huncastle. Edutus, Budapest, 2019. 33–42.*
- Fehér 2020 *Fehér Bence: Legősibb nyelvemlékeink? Bajelhárító alakok és rovásfeliratok avarkori tütartókon. In: Berta Péter, Vizi László Tamás (szerk.): A Magyarságkutató Intézet évkönyve 2019. MKI, Budapest, 2020.*
- Fejes 1999 *Fejes Antal: Szemelvények Újpest történetéből. Újpesti Helytörténeti Értesítő*, 6/2. (1999) 2–7.
- Forrai 1994 *Forrai Sándor: Az ősi magyar rovásírás az ókortól napjainkig. Antológia, Lakitelek, 1994.*
- Gárdonyi 1940 *Gárdonyi Albert: Középkori települések Pest határában. In: Némethy Károly – Budó Jusztin (szerk.): Tanulmányok Budapest múltjából 8. Budapest Székesfőváros, Budapest, 1940. 14–27.*
- Jelentés 1903 *Jelentés. A rovásírás él a magyar nép között? MTA, Budapest, 1903.*
- Jerney 1840 *Jerney János: Közlemények a hún-scitha betűkkel írott Turóc vármegyei régiségről. Tudománytár*, NS 4/8. (1840) 109–129.
- Kovács 2013 *Kovács Péter: Auf den Tod von Barnabás Lőrincz. ActaArchHung*, 64. (2013) 183–186.
- Kubinyi 1975 *Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig. In: Gerevich László – Kosáry Domokos (szerk.): Budapest története II. Akadémiai, Budapest, 1975. 7–240.*

- Mandics 2010 *Mandics György*: Róvott múltunk I–III. Irodalmi Jelen Könyvek, Arad, 2010.
- Pál 1966 *Pál Endre*: Suki Benedek kelyhe. *Művészettörténeti Értesítő*, 15. (1966) 89–111.
- Róna-Tas 1985/86 *Róna-Tas András*: A magyar rovásírás és a Mátyás-ko-ri humanizmus. *Néprajz és Nyelvtudomány*, 29–30. (1985/86) 173–179.
- Sándor 2014 *Sándor Klára*: A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei. In: *Sudár Balázs – Szentpéteri József* (szerk.): Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. MTA BTK, Budapest, 2014. 329–342.
- Sándor 2017 *Sándor Klára*: A székely írás reneszánsza. Typotex, Budapest, 2017.
- Szelp 2011 *Szelp Szabolcs*: A Nikolsburgi Ábécé szerzősége és keletkezési ideje. *Magyar Nyelv*, 107. (2011) 407–428.
- Vásáry 1974 *Vásáry István*: A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete. *Keletkutatás*, 1974, 159–171.
- Vékony 1987 *Vékony Gábor*: Késő-népvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. *Életünk Könyvek*, Szombathely, 1987.
- Vékony 1999 *Vékony Gábor*: Székely írás legrégebb emléke Bodrog-Alsóbü vaskohászati műhelyéből. In: *János Gömöri* (szerk.): Traditions and Innovations in the Early Medieval Iron Production. Dunaferr-Somogyország Archeometallurgiai Alapítvány – MTA VEAB Iparrégészeti és Archeometriai Munkabizottság, Dunaújváros–Veszprém, (1997) 1999. 226–229.
- Vékony 2004 *Vékony Gábor*: A székely írás emlékei, kapcsolatai, története. Nap Kiadó, Budapest, 2004.

BENEDEK ILLYÉS GRAFFITIZÓ ÉS MŰEMLÉKRONGÁLÓ (XV. SZÁZAD?)

FEHÉR BENCE

ABSZTRAKT: A székely rovásírásos templomfeliratok jelentős része *hic fuit*-felirat, tehát látogatók utólagos graffitója. Ezek közé sorolható a sepsikilyéni unitárius templom külső falfreskója alsó keretébe, több latin nyelvű *hic fuit*-felirat közé karcolt felirat. A felirat egy fraktúr betűs latin és egy rovásírásos magyar szakaszra tagolódik: *Scripsit (!) BNDK² I[[L]]`Ly`ES*. A „helyesírási” javítás és a latin szöveg arra utal, hogy a lejegyző Benedek Illyés az átlagosnál magasabb műveltségű személy lehetett – mint ahogy ez több más feliratnál is valószínűsíthető. A graffito valószínűleg a freskó készítőinek szignóját semmisítette meg, de a későbbi (kapitális) írásoknál idősebb réteghez tartozik, így a 15. század második felére vagy a 16. század elejére datálható.

KULCSSZÓK: Sepsikilyén, *hic fuit*, graffito, rovásírás

ABSTRACT: **Benedek Illyés, the graffiti vandal damaging a historic monument in the 15th (?) century.** A significant part of the Szekler runiform church inscriptions must be classified as *hic fuit* inscriptions, that is, graffiti of the visitors. Such an example is the inscription on the lower margin of the outer wall fresco of the Unitarian church of Sepsikilyén, which was scratched among several Latin *hic fuit* graffiti. This inscription can be

divided into a Latin part in fracture letters and into a Hungarian part in runiform script: *Scribsit (!) BNDK² I[[L]]`Ly`ES*. The Latin word and the orthographic emendation show that the author, called *Benedek Illyés*, was a man of higher education than the average: a fact which is also justified in several other inscriptions. This graffito probably erased the signo of the painters, still it belongs to a layer older than the later graffiti in capital letters and therefore it must be dated to the 2nd part of the 15th century or to the beginning of the 16th century.

KEYWORDS: Sepsikilyén, *hic fuit*, graffito, runiform script

A későközépkori székelyföldi rovásírásos templomfeliratok szövege rendszerint egyszerű, nagy többségük két csoportba sorolható: készítési feliratok (tehát „ezt csinálta X. Y.”),¹ és ún. *hic fuit*-feliratok (melyek a 16–17. században latinul és latin betűvel magyarul is tömegesek: *hic fuit N. N.*, azaz „itt járt...”)² Persze van néhány kivétel, elsőként említhetjük a székelydályai templom hosszú feliratait, amelyek értelmezése még nincs teljesen megoldva, de biztosan egyik kategóriába sem tartoznak.

Ezek a többnyire nagyon rövid feliratok rendszerint legalább egy nagyon fontos nyitott kérdést hagynak: ki is volt az alkotójuk, a nevén túl mit lehet róla megállapítani? Egy készítési feliratnál persze a foglalkozását: festő, kőfaragó stb. A *hic fuit*-oknál még ez sem világos, többnyire csak találgatni

1 Egyértelműen ilyen a bágyi, csíkszentmihályi/csíkszentmiklósi, énlakai felirat. Többen így magyarázzák a bögözi feliratot is (Szigethy 1930, Németh 1934, n. 8., alternatív magyarázatként Szigethy alapján Forrai 1985, 158–159.), azonban ez másképp is értelmezhető, és a Szigethy által javasolt szerzőazonosítás mindenképp hibás kronológiai okokból (Benkő 1994, 164–165. – ő viszont a feliratot tartja kb. száz évvel későbbinek a freskónál, tehát implicite *hic fuit*-feliratnak).

2 Nyilvánvalóan ilyen két berekeresztúri felirat (az 1. emeleti torony ablakfülkéjében: Ráduly 1992), amelyek ráadásul kb. 30 latin nyelvű, részben datált 16–17. századi *hic fuit*-felirat közé vannak beszúrva; a rugonfalvi (Benkő 1991, 20.); valamint a fennmaradt gelencei felirat is (lásd a következő jegyzetet). Magam egy még közöletlen rovásírásos *hic fuit*-feliratot Székelydályán egy támoszlopon találtam, amely a nagy falfeliratokhoz képest jelentősen későbbi.

tudunk, s ritka szerencse, ha, mint Gelencén, a bekarcoló legalább a foglalkozását hozzáteszi: *Pál pap*.³

Ugyanakkor egyfajta köztudomású (egyébként soha nem bizonyított) ismeret az, hogy a székely rovásírás népünk, de legalábbis a székelység ősi népi írása, amely megelőzi latin betűs írásunkat; következőképp a tudása népi írástudás volna, amelyet nem iskolában oktatnak, és nem a hagyományosan írástudó réteghez kötődik. Az utóbbi időben azonban, áttekintve az eddig ismert feliratokat, ezt okkal kezdik kétségbe vonni. Nagyjából bizonyos, hogy az írásnak a 15. sz. második felétől egyfajta divatja is kialakult művelt körökben, fel egészen a királyi udvarig⁴ (a Nikolsburgi Ábécé ezt eléggé bizonyítja). Nem állítható, hogy ez a divat közvetlen összefüggésben volna egy-egy (sokszor eléggé eldugott) székelyföldi templom feliratával, az viszont igen, hogy sok rovásfeliratnál megfogható az egyház szerepe (a leghíresebb és leghosszabb emléknél, a Marsigli-féle rovásbotnál különösen), tehát mintha a 15–16. században a katolikus egyház is valamilyen szinten preferálta volna ezt az írásmódot. Egyfelől természetesen aligha valószínű, hogy egy templomi építési felirat a pap tudta nélkül készülhetett volna, mint pl. Bágy, Berekeresztúr-DK-i fal,⁵ Csíkmadaras [bárha nem is tudjuk elolvasni, de a bejárati ajtó szemöldökfáján áll], Csíkszentmihály v. Csíkszentmihály, Dálnok, és főleg az egyik legrégebb, a vargyasi, amely szinte bizonyosan rituális funkciójú tárgyon található (keresztelő-medence vagy szobortalapzat?).⁶ Másfelől kifejezetten papot nevez meg: Székelyderzs, Gelence, és ma már tudjuk, hogy Énlaka is: Musnai Dakó v. Darkó György

3 Kónya 1994, Ferenczi 1997, 20., Erdélyi–Ráduly 2010, 86., Sándor 2014, 187–188. stb. A gelencei felirat datált 1497-re, tehát biztosan semmi köze a freskó készítéséhez (14. sz. első fele), s időrendben a közelében található latin nyelvű *hic fuit*-ok közepére esik. Nagyon valószínű tehát, hogy írója egy a látogatók közül, s a templomhoz mint papnak a világon semmi köze nincs – egyébként itt is mindössze fél méterre a felirattól latin nyelvű *hic fuit*-ok sorakoznak.

4 Róna-Tas 1985/86; Sándor 2017.

5 Erdélyi–Ráduly 2010, 75. Olvasatot sem ők, sem más nem adtak eddig, de a fennmaradt első betűk úgy tűnik, a CŞENALL^TA szót adják ki.

6 A tárgy funkciójáról és a felirat olvasatáról egyaránt nagy vita bontakozott ki, amelynek nincs megnyugtató megoldása; csupán válogatott, karakterisztikusabb nézeteket idézve: Ráduly 1995, 10., 79–95. (lényegében ugyanúgy: Erdélyi–Ráduly 2010, 64.); Ferenczi 1997, 18–19.; Vékony 2004, 18–24.; Szász 2007 (ők ketten nem tekintik készíttési feliratnak, másoktól teljesen eltérő értelmezéssel); Benkő 2014, 317–318.; Sándor 2014, 180–182.

Homoródalmás lelkésze volt.⁷ Nem térek ki itt a székydályai feliratok problematikájára, de az itt is biztosra vehető, hogy a mintegy 9 m hosszú nagy feliratsorozat az egyház rábólintása nélkül nem állhatott volna a bejárati falon.

Ez pedig felveti annak gondolatát, hogy a korszak rovásírói típusosan inkább az átlagosnál iskolázottabb, mint iskolázatlanabb rétegbe tartoztak!⁸

A továbbiakban egy olyan feliratot fogok tárgyalni, amely az eddigi elemzésekbe azért volt csak korlátozottan bevonható, mert az olvasata teljesen bizonytalan volt (ld. 1. kép). A sepsikilyéni unitárius templom külső falának rovásfeliratát (talán) 1978 óta ismerjük, az 1977-es földrengés rombolása után napvilágra került betűket Kónya Ádám fedezte fel.⁹ Hosszú ideig még csak nem is közölték azonban; tisztességesen a mai napig nem.¹⁰ Egyetlen kutató kísérelt meg önálló olvasatot adni, Ráduly János, azóta lényegében az ő olvasatát ismételtetik: eszerint a szöveg nevet tartalmaz: *B^en[^]diko* vagy *B^hn[^]diko*.¹¹ Ha igaza lenne, ez a szöveg sajnos további elemzésre alkalmatlan lenne: egy puszta név, ráadásul becenév (vagy becenévből alakult vezetéknev, de ez esetben keresztnév nélkül), semmilyen társadalmi háttérre nem utal, és az apró betűs írásról a külső fal freskójának keretén az is elképzelhető, hogy teljesen illegálisan került oda, mint Budapesten a Drakula szobra a Vajdahunyad várának falára.¹² Ez az olvasat azonban nem állja meg a helyét.

A hajó déli külső falán későközépkori freskósorozat található (jelenleg már restaurált állapotban); a legkésőbbi freskók talán a 15. sz. második felére tehetők.¹³ A freskókat sötétvörös színű, sima festett szalagkeret veszi körül, az alsó kereten és alatta (sőt a képmezőben is) számos vegyes, egymást is metsző

7 Legújabbban és legpontosabban összefoglalja: Fehér J. 2017.

8 Sándor 2014a, 329., 337.

9 A freskókat 1887-ben Huszka J. tárja fel először, újra bemészeltetik, 1977-ben földrengés során kerülnek elő újra; Kónya 1982 azonban még nem tesz említést a rovásfeliratról.

10 Első közlés: Ráduly 1993; Ráduly 1994. Azóta az alábbi utánközlések voltak: Ráduly 1995, 10., 34–49. (rajz, fotó); Erdélyi–Ráduly 2010, 87. (rajz fejjel lefelé!); Mandics 2010, III 72–73.; Fehér B. 2019, 121–122. Említés: Ferenczi 1997, 22. (15. kép); Benkő 2014, 322.; Sándor 2014, 207.; Tubay 2015, 156.

11 Ráduly összes i. m.

12 https://www.kozterkep.hu/1500/lugosi_bela_mellszobor_budapest_2003.html, https://index.hu/urbanista/2016/06/29/megoldodott_a_varosligeti_drakula_rejtely

13 Kónya 1978.

karc és véset található, amelyek közül jónéhány egyértelmű *hic fuit*-felirat latin nyelven, fraktúr és kapitális betűkkel egyaránt. Évre datált köztük nincs, írásstílus alapján lehet megkísérelni keltezni. A rovásfelirat (**a**) a következő feliratok sorába illeszkedik (2. kép):

A keret bal szélén olvashatatlan fraktúr betűk töredékei (**b**: *B[-]+un[- - -]* XV. sz?), alatta kapitális betűk (**c**: *+++ hic fuit Micha[el - - -]* XVI. sz. 2. fele?), közepén több olvashatatlan fraktúrra utólag írt kereszt-jel és kapitális betűk (**d**: *[- - -] hic [- - -]*, **e**: *Micha[el - - -]*, XV. sz./XVI. sz. eleje?, **f**: *[- - -]sumus[- - -]* XVI. sz. 2. fele?), a rovásfelirat felett a képmezőben olvashatatlan fraktúr betűtöredékek (**g**).¹⁴

Maga a rovásfelirat (ld. 3. kép) a délnyugati saroktámpillértől 74–96 cm, a földtől 165–168 cm távolságra található. Pontosabban, az már leegyszerűsítés, hogy rovásfeliratról lenne szó: egy kereszt után áll egy nehezen olvasható, de világosan latin fraktúr betűs szó, majd egy sorban 8 jel, amelyek egyértelműen a Telegdi–Marsigli-féle székely rovásjelek közé tartoznak¹⁵ (tehát nem csupa B, Sz, R² jelek, amelyek véletlenszerűen is előállhatnak). Mármost az eddigi olvasatot ez meg is cáfolta, mert az csupán négy önálló jelet és egy ligatúrát tartalmazott. A helyes olvasat nem is bonyolult, az első négy jel ránézésre világos: BNDK², vagyis (Marsigli is pontosan ugyanígy írta le¹⁶): *B^en^ed^ek²*.¹⁷ Utána a kis térköz arra utal, hogy új szó következik: vagy a név második eleme (mivel a 15. sz.-nál a felirat korábbi semmiképp nem lehet, a kételemű név teljesen reális), vagy a (már csak félig ismeretlen) graffitizó foglalkozása. Ezt a négy betűt egy javítás teszi olvashatóbbá, úgy tűnik, ugyanattól a kéztől, tehát a szerző helyesírás-ellenőrzést végzett és módosított. A helyszínen, többféle fényben megnézve nem sok kétséget találtam afelől, hogy az első változat TMK szerint D L E S

14 Megemlítendő az is, hogy a templom kapubéletén utólagos, a falkarcoknál mindenképp későbbi (XVII. sz?) kapitális bekarcolások vannak: **h** *Iohann[us - - -]*, **i** *[- - -]N MA[- - -]mi X638*, **j** *hic fuit PAIL*, **k** *h^{ic} fu(it) B ° TI*.

15 Ld. Telegdi 1598, Marsigli ms. 671.; a továbbiakban Telegdi–Marsigli-kánon (TMK).

16 Marsigli ms. 673,2,10.

17 Vékony Gábor kiadatlan feljegyzéseiben, tudomásom szerint nem autopszia, hanem csupán Ráduly rajzai alapján ennél a szónál hasonló eredményre jutott: Vékony ms. (MNM Adattára) 146c *B^en^ed^ek B^en^o*. A teljes olvasat természetesen nem lehetett helyes, mivel Ráduly rajza eltér a valóságtól.

vagy I L E S; a javítás során a L jelből¹⁸ Ly jel lett. Ez elég bizonyosan megadja a helyes kiolvasás kulcsát: névről van szó, *Illés*, a javított lejegyzésben *Illyés* alakban. Teljes neve tehát *Benedek Illyés*.

Mivel azt nem hiszem, hogy a szerző nyelvjárását változtatott volna írás közben, inkább úgy magyaráznám a javítást: az L/Ly betűk hangértéke fokozatosan különülhetett el a székely írásban,¹⁹ szerzőnk ezért bizonytalankodott a helyesírásban. Ezzel egyúttal elárult egyfajta igényességet magáról. Kulturális igényeiről azonban többet mond a balra levő szó, amelyet ugyan tényleg nehéz kiolvasni, de talán látják a képen is, hogy latin kifejezésről van szó: ◦ *X scribit (!)* ◦ Nem a legjobb latinság természetesen, hiszen azt akarta mondani: *Scrispit B. I.*, írta B. I., de ezzel együtt a szerző tanult voltát igazolja. Egyáltalán nem tartom valószínűtlennek, hogy ő is az egyházi rendhez tartozó rovásíróink sorát gyarapítja.

Még magyarázatlan a felirat bal szélén (most ízlés kérdése, hogy gondoljuk: elején vagy végén?) álló kereszt alakú karc. Ez két dolog is lehet: figyelemfelhívó jel, vagy a név kezdőbetűjének megisméltése. (Esetleg nem tudta elsőre eldönteni, a latin szöveg melyik oldalán folytassa az eltérő írásirányú szavakat?)

A felirat korrekt epigráfiai átírata tehát (4. kép):

→ ◦ *X Scripsit (!)* ◦ ← BNDK² I[[L]]`Ly`ES
Írta: *B^en^ed^ek Ily^{ly}és*.

A felirat korát, ha pontatlanul is, de a többi felirathoz való viszonya alapján próbálhatjuk meghatározni. Nyilván a korábbi csoporthoz tartozik, hiszen

18 Az L fővonalas szokatlan módon ívelt, ez azonban nem egyedi a nagyon korai rovás emlékeknél: már ilyen az alsóbüi feliraton is (10. sz.), de a székelydályai 1. feliraton is (15. sz. eleje); hasonlóan ívelt a homoródkarácsonyfai felirat (vsz. 13. sz.) U betűje is.

19 A csíkszentmiklós/mihályi 2. feliraton ugyanezt az *Eljás* nevet vsz. L + J betűkkel, etimologikusan írták, a Marsigli-naptárban Ly-vel (675,1,4.); a székelydályai feliratokon (megelőlegezve nemsokára publikálendő feloldásomat) a *hely* szó az A és B feliraton Ly, a C feliraton L betűvel van; a vargyasi feliraton LyJ kombináció jelzi a *ly* hangot – ez utóbbi a Ly karakter időrendben első igazolt előfordulása, míg az L használata a 10. századig visszavezethető (Alsóbü: FOLK). Vargyas és Alsóbü alapján úgy tűnik, mindkét jel eredetileg az L jele volt, de a palatalizáció Székelydálya korára, azaz a XV. sz. elejére már biztosan bekövetkezett (Ly ott és onnan fogva sehol nem áll L helyett).

fraktúr szóval kezdődik, de még inkább azért, mert a kései karcok még keresztetik is. Viszont nem származhat a freskó készítése korából sem, bár a régimódi írás alapján nyilván felvethető volna, hogy ez itt készítési felirat, nem pedig *hic fuit*. Csakhogy ha nagyon gondosan megnézzük a jeleket (2,7–2,1 cm magas betűcskékről van szó), azt látjuk, hogy ezek maguk is ráíródtak valami egészen apró régebbi fraktúr betűs karcolatokra (ld. 5. kép). Az összesen 0,45 cm magas betűkből négyet lehet kiolvasni: INXX. Ha értelmes szöveget keresünk mögötte, alighanem erről a szóról van szó: [P]inxx(erunt) [- - - et - - -], ‘Festették ... és ...’, ami bizony ténylegesen a készítési felirat volt, a freskófestők keze vonása. Ezeket kell a 15. sz.-nak talán közepe tájára tennünk; természetesen a piktorok maguk is elég oktalanul jártak el, hogy középkorias szerénységükben félcentisre tervezték a nevüket, így valósággal kiprovokálták, hogy az megsemmisüljön. A valamivel későbbi látogató, Benedek Illyés sajnos szégyentelenül (vagy tudatlanul, mert észre sem vette az apró feliratot) a műalkotás szignóját semmisítette meg graffitijével, valószínűleg a 15. század második felében, vagy esetleg a 16. sz. elején, mindenesetre határozottan korábban, mint a közelben levő kapitális betűs graffitik íródtak.

Természetesen a feliratozó „műveltebb” réteg műveltségének kritikája, hogy habozás nélkül ráfirkáltak a freskókra (Gelencén Pál pap egyenesen a Szűz Mária könyökébe!),²⁰ de ezt sajnos régóta tudjuk, hogy így volt. Jó oldala is van a dolognak: így maradt meg a legtöbb rovásfeliratunk, amelyek bizony nagyobb ritkaságok, mint a későközépkori freskók, tehát a fennmaradásuk még sokkal fontosabb számunkra. A sepsikilyéni felirat fő jelentőségét számunkra az adja: azon maroknyi felirat közé tartozik, ahol latin szöveggel együtt áll a rovásírás (tulajdonképpen a berekeresztúri toronyban van még ilyen, és a már humanista iskolázottságú Szamosközy István, illetve Marsigli B írnoka írtak le néhány latin szót rovásjelekkel²¹), így támasztva alá a tipikus rovásszerzők latinosa, egyházas műveltségét.

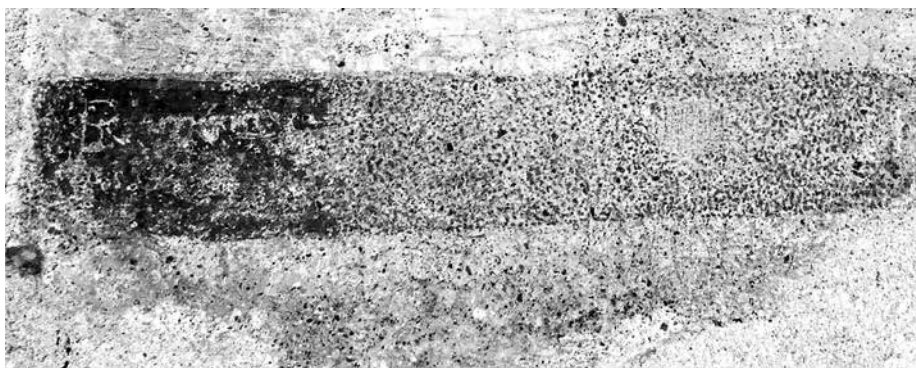
20 Van, aki szerint ez olyan valószínűtlen, hogy a felirat hitelét is kétségessé teszi (Horváth et al. 2011, 77.)

21 Vö. Fehér B. 2019.

KÉPEK

1. kép: Sepsikilyén, unitárius templom, a feliratos freskó (a szerző felvétele)

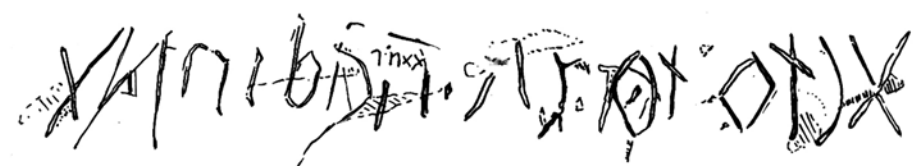
Ε υ ο η

... ΗΙΟ Γ Ι Ο ΜΙΩ Η

2. kép: *Hic fuit*-feliratok a freskó alján (a szerző felvétele)

3. kép: A rovásírásos felirat (a szerző felvétele)

4. kép: A rovásírásos felirat (a szerző rajza)

5. kép: Az eredeti szignó maradványa (a szerző felvétele)

IRODALOM

- Benkő 1991 *Benkő Elek*: Rugonfalva középkori emlékei. *Erdélyi Múzeum*, 53. (1991) 15–28.
- Benkő 1994 *Benkő Elek*: Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz. *Magyar Nyelv*, 90. (1994) 157–67.
- Benkő 2014 *Benkő Elek*: A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben. (Régészeti és történeti jegyzetek.) In: *Sudár Balázs – Szentpéteri József* (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA BTK, Budapest, 2014. 311–327.
- Erdélyi–Ráduly 2010 *Erdélyi István – Ráduly János*: A Kárpát-medence rovásfeliratos emlékei a Kr. u. 17. századig. Masszi, Budapest, 2010; hibaigazító: *Eleink*, 23. (2011/3) 31–38.
- Fehér B. 2019 *Fehér Bence*: Rovásírással – latinul. *Antikvitás és reneszánsz*, 4. (2019) 119–130.
- Fehér J. 2017 *Fehér János*: Musnai Dakó György és festett munkái. In: *Fehér János – Gyöngyössy János – Pál János*: *Tanulmányok Homoródszentmárton történetéhez. Josephinum Fejlesztéséért Alapítvány, Piliscsaba, 2017. 273–333.*
- Ferenczi 1997 *Ferenczi Géza*: Székely rovásírásos emlékek. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely, 1997.
- Forrai 1985 *Forrai Sándor*: Küskarácsontól Sülvester estig. Múzsák, Budapest, 1985.
- Horváth et al. 2011 *Horváth Iván – Harangozó Ádám – Németh Nikolett – Tubay Tiziano*: A *Nikolsburgi Ábécé* hitelességének kérdése. Előzetes közlemény. In: *Boka László – P. Vásárhelyi Judit* (szerk.) *Szöveg – Kép – Emlék*. Gondolat, Budapest, 2011. 76–90.
- Kónya 1978 *Kónya Ádám*: A késő-gótika feltárult emlékei Dálnokban. *Megyeyi Tükör*, 11/1901. (1978. II. 28.) 2.
- Kónya 1982 *Kónya Ádám*: Kilyén vallatása. *Keresztény Magvető*, 88. (1982) 210–214.
- Kónya 1994 *Kónya Ádám*: Évszamos rovásírás Gelencén. *Háromszék*, 1203. (1994. VIII. 10.) 4.

- Mandics 2010 *Mandics György: Róvott múltunk I–III. Irodalmi Jelen Könyvek, Arad, 2010.*
- Marsigli ms. *Aloisius Ferdinandus Marsilius* [Luigi Ferdinando Marsigli] ms. vol. 54. (Manoscritti diversi IV) 669–686., ed. pr. *Sebestyén Gyula: A magyar rovásírás hiteles emlékei. MTA, Budapest, 1915. 35–56.*
- Németh 1934 *Németh Gyula: A magyar rovásírás. MTA, Budapest, 1934. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve II. 2.)*
- Ráduly 1992 *Ráduly János: A berekeresztúri rovásfeliratok. Európai Idő, 3/35–36. (1992. IX. 02–15.) 5.*
- Ráduly 1993 *Ráduly János: A kilyéni rovásfelirat. Népszerűség, 45/98. (1993. V. 21.) 4–5.*
- Ráduly 1994 *Ráduly János: Kísérlet a kilyéni rovás emlék megfejtésére. Népszerűség, 46/49. (1994. III. 11.) 5.*
- Ráduly 1995 *Ráduly János: Rovásíró őseink. Firtos Művelődési Egylet, Korond, 1995. (Hazanézó Könyvek 4.)*
- Róna-Tas 1985/86 *Róna-Tas András: A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus. Néprajz és Nyelvtudomány, 29–30. (1985/86) 173–179.*
- Sándor 2014 *Sándor Klára: A székely írás nyomában. Typotex, Budapest, 2014.*
- Sándor 2014a *Sándor Klára: A székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdetei. In: Sudár Balázs – Szentpéteri József (szerk.): Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. MTA BTK, Budapest, 2014. 329–342.*
- Sándor 2017 *Sándor Klára: A székely írás reneszánsza. Typotex, Budapest, 2014.*
- Szász 2007 *Szász Tibor András: A vargyasi rovásfeliratról. Turán, 10(37)/2. (2007) 33–42.*
- Szigethy 1930 *Szigethy Béla: Rovásírás a bögözi freskón. Erdélyi Múzeum, 35. (1930) 368–69.*
- Telegdi 1598 *Johannis Telegdi Rudimenta priscae Hunnorum linguae, brevibus quaestionibus ac responsibus comprehensa, ms. Lugduni Batavorum (?), 1598.*
- Tubay 2015 *Tubay Tiziano: A székely írás kutatásának története. OSZK, Budapest, 2015.*

Vékony 2004 *Vékony Gábor: A székely írás emlékei, kapcsolatai, története.*
Nap Kiadó, Budapest, 2004.

LATIN BETŰS FEGYVERFELIRATOK A 9–12. SZÁZADI KÁRPÁT- MEDENCÉBŐL

HARAMZA MÁRK

ABSZTRAKT: A fegyvertörténeti kutatásokban mind a származtatás, mind az egyes fegyvertípusok fejlődése tekintetében kiemelkedő szerepe van a különféle szimbólumok, feliratok vagy mesterjegyek vizsgálatának. A 9–12. századi Kárpát-medencében több esetben van ismeretünk fegyverek, kiváltképp kardok feliratozásáról. A térségben leggyakrabban előforduló Ingel-tövű feliratvariánsok mellett különféle szövegek, betűkombinációk és betűszerű jelek jelenlétével is számolhatunk. Jelen tanulmány e fegyverfeliratok rövid áttekintésére vállalkozik.
KULCSSZÓK: Kárpát-medence, kard, lándzsa, felirat, Ingelri

ABSTRACT: **Weapon inscriptions in Latin characters from the 9th-12th-century Carpathian Basin.** In the history of arms and armours, the study of various symbols, inscriptions or trademarks has great importance both in determining the provenance and the development of weapons. Several weapon inscriptions – found usually on swords – are known from the 9th–12th century Carpathian Basin. In addition to the prevalent Ingel-variants, we can expect the presence of various texts, letter combinations and letter-like characters in the region. This study provides a brief overview of these weapon inscriptions.

KEYWORDS: Carpathian Basin, sword, spear, inscription, Ingelri

Bevezetés

Jelen munka kiindulását egy szórvány lándzsahegy adta, amely 1903-ban került a révkomáromi Dunamelléki Múzeumba,¹ és amelynek köpűjén szöveges véset olvasható. A felirat Fehér Bence rovás emlékeket felgyűjtő kutatómunkája során került újbóli értelmezésre.

A lándzsahegy formai sajátosságait és a köpű-penge arányt figyelembe véve, a fegyver a Petersen G típushoz áll közel, ezáltal időben a 10. század közepe és a 11. század harmadik negyede közé helyezhető nagyobb valószínűséggel, azonban keltezését mindenképp tágabban kell értelmeznünk. A koraközépkori Kárpát-medence lándzsahegyeit rendszerező Martin Husár² nem vette listába a szórványleletet, sőt a Szlovákia területén előkerülő 9-14. századi fegyvereket és lovasfelszerelést felgyűjtő Alexander Ruttkay művében szereplő lándzsahegyek között sem azonosítható teljes biztonsággal e példány.³ Formailag Ruttkay IV-es (szorosabban véve a 9. század közepétől keltezhető IVb) és Husár BE-jelzetű csoportjába sorolható a lelet. Husár e csoportját mind a skandináv, mind a frank területek fegyverművességével összefüggésbe hozza.⁴ Az avar kori szálfegyverek között szintén találunk példát szögletes vállazással kialakított lándzsákra. A tárgyalt fegyver a Csiky Gergely által külön csoportként feltüntetett, általában kései avar, széles háromszög alakú pengékkel mutat némi formai hasonlóságot.⁵

1 Ltsz.: III 445/OPM.

2 Husár 2014.

3 Ruttkay a Dunamelléki Múzeum 12 lándzsáját említette tanulmányában, leltári szám szerint: III-12; III-19; III-34 (feltételezhetően kettő egy számon); III-234; III-259; III-260; III-450; III-482; III-539. További kettőt leltári szám nélkül említ, ebből az egyiknél fel is tünteti a leltári szám hiányát. A másik példányról közölt leírás és rossz minőségű fotó hely-lyel-közzel megfeleltethető a szóban forgó lándzsahegynak. Ha az egyezés helytálló, Ruttkaynál egy korábbi állapotában lett megőrizve a lelet, amely azóta köpűjének hosszából sokat veszített. Ruttkay 1975, 204., 207. Abb. 31:27.

4 Ruttkay 1976, 301–303. Husár 2014, 59–63.

5 A sírban található öntött, indadisztes övgarnitúra alapján a kései avar kor I. szakaszára keltezhető a tiszafüred-majorosi temető 423. sírjában talált széles háromszög pengéjű lándzsa. Szintén kiemelendő a zsebesi 228. sír lándzsája, amelynek nyakán a vizsgált példányhoz hasonlóan keresztmetszeti változás tapasztalható, habár a köpűk kialakítása eltérő. Csiky 2009, 98–99. Uő 2015, 139–141.

Az említett fegyver esetében a rombikus keresztmetszetű penge gerince-lése részben a köpűn is folytatódik: a penge irányába ellaposodó köpű négy felülete 3 ép és 1 csonka réz alapú ötvözetből készült lemezberakással díszített. A két szembenálló oldalon lévő lapokon a jelsorok (balról jobbra haladva 4+6 vésett jel) közel azonosak, ezeket Fehér Bence az alábbi módon olvasta ki és értelmezte:

$$\rightarrow MA \leftarrow N \rightarrow E / \leftarrow N \rightarrow ABIRE / \leftarrow N \rightarrow AME / [\leftarrow N \rightarrow] ABIRE$$

„A felirat bizonyosan nem germán rúna (Erdélyit az téveszthette meg, hogy a szóvégi E-kalligráfia a 2. lemezen K[^]G rúnákra hasonlít, így a jellegzetes [fuþa]rkg abc-feliratkezdetre hasonlít a szöveg), azonban nem is rovásírás, hanem értelmetlen (mágikus?) stilizált latin betűs felirat. A N betű mindenütt fordított állású, két esetben egy függőleges többletvonással is díszítve; az A kétféle formában jelentkezik (felső szeriffel és törtvonalú keresztstával).”⁶

A lándzsahegyek latin betűs feliratozása közel sem tekinthető általános gyakorlatnak a kora középkori Európában, a fenti példa a térségében egyedi jelenségként tartható számon. Azonban kardfeliratok, azok gyakoribb előfordulása a Kárpát-medencében sem ismeretlen. A vizsgált korszak kardfeliratainak kutatása során több olyan tendencia is megfogalmazásra került, amely a fent említett lándzsahegy feliratának értelmezéséhez is támpontot adhat.

Kardfeliratok

A fegyver névvel történő ellátására már a kelták idejéből is találunk példát,⁷ de a feliratok többsége a 8-13. századra keltezhető. Ha fegyvertípusok szerint vizsgáljuk, a legtöbb esetben kardpengéken jelennek meg feliratok.

6 Fehér 2020, Nr. 126. Azonban azt is meg kell jegyezni, hogy a rúnabetűs felirattal ellátott lándzsára több példát találunk a népvándorlás kori Európában, ezek közül az egyik legreprezentatívabb a follingbói példány (Svéd Történelmi Múzeum, ltsz. 15928), amely a Royal BC Museum 2014-ben, *Vikings: Lives Beyond the Legend* címmel megrendezett kiállításában is szerepelt.

7 Davidson 1988, 42–43.

A feliratok készülhettek egyszerű véséssel vagy féंबरakással. Fegyverek pengéin a nemesféंबरakások (tausírozás) mellett a színes- (réz) és a „fekete-fém” berakások (vas-szén ötvözet) jellemzők. Ez utóbbi esetben tűzi hegesztéssel rögzítették az előre megformált betűket a penge anyagához. A vasberakások anyaga lehetett homogén (több esetben kontrasztosságot adó foszforvas) vagy díszítő kovácshegesztett (damaszkolt).⁸ Általános tendenciaként figyelhető meg, hogy a feliratok, mesterjegyek és egyéb pengét díszítő alakzatok finomodásával egyre inkább kiszorult a képlékeny alakításnak számító tűzi hegesztéses vasberakás, és átadta a helyet a könnyebben kezelhető, lágyabb nemes- és színesfémeknek. A minták aprólékossá válásával a középkor végén a vésés és a berakás mellett egyre nagyobb szerepet kapott a maratás is.⁹

A legismertebb felirat az VLFBERHT és annak variánsai. E feliratot leggyakrabban frank személynévként értelmezik, és feltételezik, hogy eredetileg a kard készítőjének, esetleg a műhelynek nevét jelölte. Elterjedése és a név etimológiája alapján az Alsó-Rajna-vidékről szokás származtatni, azonban a leletek többsége skandináv területekről került elő.¹⁰ Szintén a készítő nevéként szokás értelmezni az Ingel-tövű feliratvariánsokat (leggyakrabban INGELRII, INGELRED). Keltezése vitatott, ám a legtöbb vélemény szerint az Vlfberht-pengék-nél tovább, akár a 12. század végéig is gyártották.¹¹ Anders Lorange vetette föl a felirat angliai származtatási lehetőségét II. Ethelred (978–1016) hasonnevű kincstárnoka alapján.¹² Ebben az esetben a felirattípus alsó időhatára a 10. század utolsó negyedére tehető. Mind az Ulf-, mind az Ingel-tövű feliratok jelentős hányadánál a szöveg legtöbbször a penge másik oldalán található geometrikus mintázattal párosul. Szintén gyakori előfordulású GICELIN és CIGELIN; kisebb számban találkozhatunk a LEUTLRIT és BENNO feliratú pengékkel

8 Haramza 2017, 105–106.

9 A maratás már a kompozit vagy hipereutektoidos (wootz) fegyverek mintázatának előhívására is bevett módszer volt, de önálló mintázat készítésére csak a 15. század végén, a 16. század elején alkalmazták nagyobb felületű acéltárgyak (pajzsok, páncélok) díszítésénél. Thiele–Haramza 2014, 145–160., Halmágyi–Riedel 1986. 63–64.

10 Anne Stalsberg 2008-as tanulmányában még 170 példányt számolt össze e típusból. Stalsberg 2008, 89–118. vö. Haramza 2017, 103–117.

11 Uo. 140., vö. Hoffmeyer 1954, 112–113.

12 Lorange 1889, 16.

is.¹³ A latin betűs kardfeliratok mellett rusz területeken előfordul a „Людота коваль”.¹⁴

Egyes feliratok névként történő értelmezését a penge másik oldalán¹⁵ vagy a név után, folytatólagosan kiolvasható¹⁶ ME FECIT felirat (vagy ennek rövidített, illetve töredékes változata: FECIT, FIT) teszi indokolttá. Szintén találunk példát keresztény szövegekre, így az *in nomine domini* és az *amen* imádságos szavakra is. Az „Isten nevében” passzus mind a készítés, mind a használat vonatkozásában értelmet adhatott a fegyverfeliratnak.

A fentiekén kívül gyakran fordulnak elő betűszerű és geometrikus hátoldali jelek.¹⁷ A betűk stilizálása és a betűsorrend felcserélődése leggyakrabban a kézjegyek és díszítéstechnikák fejlődésével, a készítők vagy használók közti hierarchikus különbségekkel, vagy az egyes felirattípusok másolás, esetleg hamisítás általi terjedésével magyarázhatók.¹⁸

Felirattípusok a Kárpát-medencében

A Kárpát-medencében a legtöbb esetben Ingel-tövű feliratokkal ellátott pengék előfordulásáról van ismeretünk. Az 1962-ben Érd-Dunamederből és az 1971-ben, a Kassa melletti Abaszéplakról (Krásna nad Hornádom) előkerült kardok felirata INGELRII.¹⁹ Ez önmagában jól jelzi, hogy a felirat hosszabb ideig került pengékre, hiszen az abaszéplaki szerelékei alapján a 10. század második felére keltezhető²⁰ – díszítéstechnikájában hasonló a Székesfehérvár-Bikaszigeten ta-

13 Moilanen 2015, 12., 143., 324.

14 A Ljudota-kardok közül a leghíresebb az ukrainai Hvoscsseve mellett előkerült fegyver, amelyen Anatolij Kirpicsnyikov fedezte fel a cirill betűs feliratot. Kirpicsnyikov 1966, 41–44.; Androshchuk 2003, 15–25.

15 Ruttkey 1976, 280.

16 +GICELINMEFECIT+, +NZOMEFECIT+, +BENOMEFECIT+, +INNOMEFECIT+ Ilyen például a Rovaniemiben talált lelet. Moilanen 2015, 142–150.

17 Uo. 151–171.

18 Haramza 2017, 106–110., vö. Moilanen 2017, 9–12., 30–33.; Medgyesi 2012, 59–63.

19 Kovács 1995, 159., 160. 5.2. kép, 161., 165. 8.3. kép, 166., 168. 10.5. kép, 175–176. vö. Ruttkey 1975, 152. Nr. 79.; 153. Abb. 8., 155. Abb. 9., Kalmár 1961, 115.

20 Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a lelőhelyen 12–13. századra keltezett kerámiát és IV. Istvánhoz (1163–1164) köthető érmét is találtak. Ruttkey 1975, 152. Nr. 79. Ez azonban az

lált „rusz vitéz” kardjához – míg az érdi ennél mindenképp későbbre, Kalmár szerint a 11. század második felére datálható. Az abaszéplaki kard felirata Ruttkay szerint + jellel kezdődik.

Szintén Ruttkay tesz említést a Dunamelléki Múzeum +NGEILRICENS feliratú kardjáról és az INGELRII feliratú miavai kardtöredékről, mindkét darabot a 11–12. századra keltezi, a feliratokat díszítő kovácshegesztettnek tartja.²¹ Amennyiben megfigyelése helytálló, viszonylag kései damaszkolási példákkal van dolgunk.

Ugyancsak későbbi az a kard, amely a Száva bosanska-gradiškai mederszaskaszából került elő, és amely Kalmár János 1959-es közlése szerint egy másik karddal egyetemben, a második világháború után „a békeszerződések értelmében Jugoszláviának átadandó műtárgyak” között szerepel. Feliratát SINIGELRINIS vagy SINGELRINIS formában szokás azonosítani és a 11–12. századra keltezhető.²² Legközelebbi párhuzama a Frank Unrath gyűjtemény egyik aukciós tétele, amelyet tévesen a 10. század közepe és a 11. század közepe közé kelteztek. E kardon szintén a SINGELRINIS kereszték közé foglalt változatban jelenik meg.²³ Tekintettel arra, hogy a bosanska-gradiškai kardpenge hátoldalán található geometrikus jeleket szintén S-jelek kereteznek, könnyen lehet, hogy az előoldalon is csupán záróelemekként szerepelnek a feliratban. Az S-jel és kereszt alkalmazása a későbbi évszázadokban sem ismeretlen, ahogy az egy ismeretlen lelőhelyű penge „S+S” feliratában is megfigyelhető.²⁴

-
- előkerülési körülmények függvényében fenntartásokkal hozható összefüggésbe a fegyverrel.
- 21 Uo. 160. Nr. 103.; 151. Abb. 7.4.; 161. Abb. 10:2–3.; 198. Abb. 25:4.; 199. Ruttkay szintén felvetette, hogy a révkomáromi feliratvariáns „CENS” végződése akár a *census* rövidítése is lehet és a kard minőségét is jelezheti. Ruttkay 1976, 283.
- 22 Boszniai Nemzeti Múzeum (Szarajevó) ltsz.: 6894. A feliratot Kalmár Szent László hadjárásával hozta összefüggésbe, különösebb indoklás nélkül. Kalmár 1959, 189–191., vö. Kovács 1995, 159., 166.
- 23 <https://www2.bonhams.com/auctions/20801/lot/188/> Hasonlóan Ingel-feliratos árverési tétel („A” oldal: +INGELRI+ „B” oldal: +PREBM+): <https://www2.bonhams.com/auctions/21639/lot/218/> (megtekintés ideje: 2020. 02. 03.) A SINGELRINIS kardok pengeméretei hasonlóak, az árverési példányé 895 mm, a bosanska-gradiškaié 835 mm (Marko Aleksic újabb mérése szerint 830 mm). Kalmár 1959, 189.; Aleksic 2007, 172. Nr. 297.
- 24 MNM, ltsz.: 53.127. Szintén érdemes megemlíteni a Köröstarcsa-Ürmös-hátról, ugyancsak folyómederből (Kettős-Körös) előkerült 13–14. századra keltezhető kardot, amelynek pengéjén az S-jel koncentrikus körben jelenik meg. Medgyesi 2012, 57–58., 77–82. 6–8., 10–11. kép.

Érdekes megfigyelni, ötből három esetben folyómederből vagy környékéről került elő az Ingel-tövű felirattal ellátott kard.²⁵ Bár az alacsony előfordulás miatt hiba lenne messzemenő következtetéseket levonni, annyi bizonyos, hogy e felirattípussal ellátott kardok több esetben kerültek elő folyóvíz környezetéből.²⁶ Az 5–11. század közé keltezhető lándzsákkal kapcsolatban Husár hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet a Kárpát-medence nyugati felében. Véleménye szerint a lándzsák folyóba kerülése lehet rituális jellegű is, több példával alátámasztva, hogy a pogány áldozati rítusok még a 11. században is jelen voltak.²⁷

A VLFBERHT feliratos pengék közül egykori „használatá” révén a prágai Szent Vid Székesegyházban őrzött, Szent Istvánnak tulajdonított kard hozható némileg összefüggésbe a térséggel. A fegyverrel Franz Bock német kanonok 1870-es közlése óta²⁸ számos kutató foglalkozott behatóbban. Ingwald Undset 1890-ben írt beszámolójában már hangot adott a kard eredetével (skandináv térség, Alsó-Rajna-vidék) és technológiájával kapcsolatos elméleteknek, megfigyeléseknek („dömöczkölt” vagyis díszítő kovácshegesztett penge).²⁹ Fettich Nándor Szent István halálának 900. évfordulójára írt emlékkönyvben a prágai kard szerelékeinek díszítőmotívumaival foglalkozott behatóbban,³⁰ míg Bakay Kornél többek között a felirat filológiai értelmezésének szentelt nagyobb figyelmet.³¹

Szintén fontos megemlíteni azokat a szimbólumokat, amelyek vagy sérültségük miatt nem olvashatók ki megfelelően, vagy betűszerű jelként, betűu-

25 Ruttkay közlése szerint a Hernád mai medrétől 150 m-re került elő a fegyver. Említ egy másik kardot is, amely megsemmisült. A miavai szórványtelelet nem tartozik a folyóvízhez közeli fegyverek közé: ezt M. Gálik professzor egy gimnazistától kapta, aki a miavai domb-ság egyik tanyáján lakott (feltételezhetően e vidék a kard lelőhelye is). A Dunamelléki Múzeum feliratos kardjáról még kevesebb ismeret áll rendelkezésre: a fegyver a múzeum régi gyűjteményébe tartozott, amely az 1944. évi tűzvész idején jelentősen sérült, a leltári könyv szintén a tűzben semmisült meg. Ruttkay 1975, 152. Nr. 79.; 160. Nr. 130.; 199.

26 INGELRED feliratú kard került elő a nantes-i Isac-ból, INGELRII feliratú penge a Temzéből.

27 Jóllehet a források zöme kutakat és forrásokat említ kultikus helyként. Husár 2016, 13–18.

28 Bock 1970, 14.

29 Undset 1890, 164–166.; Kovács 2003, 342–345.

30 Fettich 1938, 475–516.

31 Undset elméletéhez kapcsolódva az európai (frank) műhelyhagyományok skandináv kardokon történő érvényesülését szemlélte a felirat két részre osztásával: *Ulf* (skandináv) és *Behrt* (frank). Bakay 1967, 167–170.

tánzatként már nem közvetítik az eredeti felirat jelentéstartalmát, és a fent említett okokból (másolás, hamisítás, stílusfejlődés) eltérnek az eredeti verziótól.

Kovács László említést tesz további berakásos pengékről is, mint a Malomszegnél vagy a Gyetvánál fellelt darab. A Malomszegnél előkerült fegyver pengéjének egyik oldalán bronzberakás található, a másik oldalon feliratmaradványként vagy betűszerű hátoldali jelként értelmezett berakás figyelhető meg: ...IIS...SI. Gáll Erwin „I–S–I fordított S és I–I” sorrendben olvasta ki a feliratot.³² A gyetvai karddal kapcsolatosan Alexander Ruttkay jegyzi meg, hogy a pengén torziós mintájú damaszokolt intarzia figyelhető meg: kettő egymás felé néző patkó alak között egy X-jel, a penge másik oldalán pedig egy egyenlő szárú kereszt és egy kör található.³³ Ez azonban a későbbi, köröstarcsai kardhoz hasonlóan akár a mesterjegy részeként is értelmezhető.

Vissza a komáromi lándzsára

A fentiek alapján látható, hogy a feliratok többségét a fegyver készítőjére, készítésére vagy tulajdonosára³⁴ vonatkozó tartalommal szokás összefüggésbe hozni, de szintén jellemző a vallási tartalmú szavak és szimbólumok használata is. Így hasonló tartalmat feltételezhetünk a komáromi lándzsa feliratának esetében is. A technika eltér a kardpengék esetétől, a felirat nem közvetlenül a penge anyagába, hanem külön hordozófelületre, réz lemezekre került.

Tekintettel a felirat stílusára – többletvonás, stilizáltság, cserélődő betűsorrend – nem tekinthető célravezetőnek a kiolvasás szerinti közvetlen (például „abeo” ige vonatkozó alakja szerinti) értelmezés. A fentiek alapján az AMEN imádságos felirat betűinek jelentés és eredeti sorrend nélküli másolását lehet a

32 Szintén Gáll hívta fel a figyelmet arra, hogy a sokáig Malomfalvaként számon tartott lelőhely téves, előkerülése idején Ferenczi Sándor Malomszeg nevét jegyezte föl. Kovács 1995, 163. 7.5. kép; 169., vö. Gáll 2013, 317.

33 Kovács 1995, 173. 13.2. kép; 179., vö. Ruttkay 1975, 136. Abb. 2.4., Nr. 29., 137. Abb. 3.1.; Haramza 2017, 110. 35. j.

34 A fegyver tulajdonosának (Rane) és készítőjének nevét (Botfus) vélik felfedezni a follingbói lándzsa rúnabetűs feliratában. <https://royalbcmuseum.bc.ca/assets/Media-Images-We-Call-Them-Vikings-Final.pdf> (megtekintés ideje: 2020. 02. 20.)

leginkább valószínűsíteni, ami ezáltal a stilizált betűk vagy betűszerű szimbólumok rögzítését foglalja magában. Ismeretlen azonban a „N-ABIRE” részlet eredetije, ha egyáltalán volt. Nem kizárt, hogy egy név rejlik e betűk mögött, esetleg az *amen*hez kapcsolódó fohász, vallási tartalmú szöveg. Erre azonban a valószínűsített korszak fegyverfeliratai már nem adnak választ.

IRODALOM

- Aleksić 2007 *Marko Aleksić: Mediaeval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th century.* Dedraplast, Belgrade, 2007.
- Androshchuk 2003 *Fedir Androshchuk: The Ljudota Sword? An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age. Ruthenica, 2.* (2003) 15–25.
- Bakay 1967 *Bakay Kornél: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. ActaArchHung, 19.* (1967) 105–174.
- Bock 1970 *Franz Bock: Der Schatz von St. Veit in Prag. Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, 15.* (1870) 13–28.
- Csiky 2009 *Csiky Gergely: Az avar kori szúró- és vágófegyverek. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest, 2009.*
- Csiky 2015 *Csiky Gergely: Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology.* Brill, Leiden–Boston, 2015.
- Davidson 1988 *Hilda Ellis Davidson: The Sword in Anglo-Saxon England.* Boydell Press, New York, 1988.
- Fehér 2020 *Fehér Bence: A Kárpát-medencei rovasírásos emlékek gyűjteménye I.* MKI, Budapest, 2020.
- Fettich 1938 *Fettich Nándor: A prágai Szent István kard régészeti megvilágításban. In: Serédi Jusztinián (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* MTA, Budapest, 1938. 475–516.
- Gáll 2013 *Gáll Erwin: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői.* SZTE, Régészeti Tanszék, Szeged, 2013.
- Halmágyi–Riedel 1986 *Halmágyi Szabolcs – Riedel Lóránt: Régi fegyverekről.* Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- Haramza 2017 *Haramza Márk: VLFBERHT – egy kardfelirat eredete és technológiája. Micae Mediaevales, 6.* (2017) 103–117.
- Hoffmeyer 1954 *Ada Bruhn Hoffmeyer: Middelalderens tveæggede sværd I.* Tøjhusmuseet, København, 1954.

- Husár 2014 *Martin Husár: Žrdovo-bodné zbrane vcasného stredoveku v Karpatskej kotline 1. diel. Typológia a jej vyhodnotenie. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra, 2014.*
- Husár 2016 *Martin Husár: Finds of Early Medieval Thrusting Pole Arms from Waterly Locations of the Carpathian Basin. Acta Militaria Mediaevalia, 12. (2016) 7–23.*
- Kalmár 1959 *Kalmár János: Két középkori kardról. ArchÉrt, 86. (1959) 189–191.*
- Kalmár 1961 *Kalmár János: Ingelri kard a történeti múzeumban. ArchÉrt, 88. (1961) 115.*
- Kirpicsnyikov 1966 *Анатолий Николаевич Кирпичников: Древнерусское оружие I. Советская Археология, Академия Наук СССР, Институт Археологии, Москва – Ленинград, 1966.*
- Kovács 1994/95 *Kovács László: A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből. CommArchHung, 1994–1995. 153–189.*
- Kovács 2003 *Kovács László: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula (szerk.): Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szukits Könyvkiadó, Szeged, 2003. 284–391., 10–30. ábra.*
- Lorange 1889 *Anders Lorange: Den yngre jernalders sværd. Et Bidrag til Vikingetidens Historie og Teknologi. Bergens Museum, Bergen, 1889.*
- Medgyesi 2012 *Medgyesi Pál: 13–14. századi kétélű kard Köröstarcsa-Ürmös-hátról, a Kettős-Körös medréből. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei, 35. (2012) 57–82.*
- Moilanen 2015 *Mikko Moilanen: Marks of Fire, Value and Faith. Swords with Ferrous Inlays in Finland during the Late Iron Age (ca. 700–1200 AD). Turku Suomen Keskiajan Arkeologian Seura, Turku, 2015. (Archaeologia Medii Aevi Finlandiae 21.)*
- Moilanen 2017 *Mikko Moilanen: Illiterate Imitations and Qualified Commodities: Letter-Like Marks in Finnish Early Medieval Sword Blades. Acta Militaria Mediaevalia 13. (2017) 7–36.*
- Ruttkay 1975 *Alexander Ruttkay: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I). SlovArch, 23/1. (1975) 119–216.*

- Ruttkay 1976 *Alexander Ruttkay*: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). *SlovArch*, 24/2. (1976) 245–395.
- Stalsberg 2008 *Anne Stalsberg*: Herstellung und Verbreitung der Vlfberht-Schwertklingen. Eine Neubewertung. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 36/1. (2008) 89–118.
- Thiele–Haramza 2014 *Thiele Ádám – Haramza Márk*: A középkori damasz-kolt pengék archaeometallurgiája és mechanikai tulajdonságai – fegyvertörténeti kitekintés. *Hadtörténelmi közlemények*, 127. (2014) 145–160.
- Undset 1890 *Ingwald Undset*: Egy túróczmegyei leletről. *ArchÉrt*, 10. (1890) 164–166.

EVOLÚCIÓS SZÁMÍTÁSOK ÍRÁSINFORMATIKAI ALKALMAZÁSA

HOSSZÚ GÁBOR

ABSZTRAKT: A cikk az írások evolúciójának modellezésére szolgáló kiterjesztett fenetikai modellt kiértékelő eljárásokat ismertet. Ezek segítségével a fenetikai modellben meglévő bizonytalanságok hatása csökkenthető. A kifejlesztett eljárás alkalmazásra került a rovás írások¹ evolúciójának modellezésére. A kapott eredményekből következtetéseket lehet levonni a legfontosabb elődírásokra vonatkozóan.

KULCSSZÓK: fenetika, írásinformatika, írásspektrum, kladisztika, rovás írások.

ABSTRACT: *Application of evolutionary computation in script informatics.*

The article describes procedures for evaluating an extended phenetic method for modelling the evolution of scripts. They help to reduce the impact of uncertainties in the phenetic model. The developed method was applied to

1 Az írásinformatikában az írás az osztályozási alapegység, így a különböző írások neve gyakran szerepel felsorolásokban. Zavaró lenne, ha néhány írás nevében benne lenne az „írás” szó, miközben az írások túlnyomó többségének elnevezésében nem szerepel. Ezért egyik írás nevében sem használom az „írás” szót (pl. arám, bráhmí, középperzsa, szogd), így a különböző rovás írások nevében sem (pl. székely-magyar rovás, türk rovás).

model the evolution of the Rovash scripts (the original Hungarian word for runiform scripts). Conclusions on the most important ancestor scripts can be drawn from the obtained results.

KEYWORDS: cladistics, phenetics, Rovash scripts, scriptinformatics, script spectrum.

Bevezetés

Az írások fejlődésének vizsgálata során az egyes írásokra mint evolúciós rendszertani egységekre (taxonokra) egy fenetikai modellt hoztam létre. A fenetika (numerikus rendszertan) a vizsgált taxonokat morfológiai hasonlóságuk alapján osztályozza, és elsődlegesen nem a leszármazási viszonyokat vizsgálja. Ennek ellenére a fenetikai modell sem független a tényleges leszármazástól, ezért korlátozott mértékben a fenetikai modellből is levonhatók az evolúcióra vonatkozó következtetések, amelyeknek valódiságát további vizsgálatokkal lehet igazolni. A grafémák morfológiai változatosságának szűkössége miatt a biológiai fajokhoz képest az írásoknál nagyságrenddel többször fordul elő evolúciósan független tulajdonságok véletlen egybeesése. Ezért csak a morfológiai tulajdonságok alapján történő fenetikai modellezés önmagában hibás eredményre vezethet. Emiatt a fenetikai leírást kiegészítettem a kladisztika eszközeivel.

Az *írásinformatika* alkalmazott informatikai tudományterület, amely a legáltalánosabb értelemben vett írások evolúciójának esetenként mesterséges intelligenciát is használó gépi tanulási és bioinformatikai eszközökkel történő vizsgálatával (Hosszú 2010; Hosszú 2017), filogenetikai modellezésével, az ehhez szükséges algoritmusok fejlesztésével és az írások összetevői (grafémák, jelek, kódok) alakváltozatainak statisztikai elemzésével (Hosszú 2014) foglalkozik (Hosszú 2019: 120). A *jellegtervezés* a gépi tanulás bemenő adatai feldolgozásának folyamata. Az írásinformatikai számítások esetén a bemeneti adatok a paleográfából és egyéb bölcsész tudományterületekből származnak. A kladisztikai megfontolások alapján kiterjesztett fenetikai modellt a rendelkezésre álló információ növelésével az eddigi kutatás során folyamatosan pontosítottam (Hosszú

2010, 2015, 2017, 2019). Az alábbiakban a kiterjesztett fenetikai modell kiértékelésével kapcsolatos új módszereket ismertetem. Végül bemutatom, hogy a kapott írásinformatikai eredményeknek történelmi és földrajzi adatokkal való egybevetéséből a vizsgált írások evolúciójára vonatkozó következtetések vonhatók le.

Módszer

A fenetikai modellezés kiterjesztése

A fenetikai modellezés során az írások mint taxonok és a jellegeik (grafémaalak, graféma és írásszabály) megléte vagy hiánya alapján egy kétdimenziós bináris taxon-jelleg-adatmátrix hozható létre (Hosszú 2017: 200–201). A következőkben az írásinformatikai és paleográfiai fogalmaknak korábban közölt meghatározását használjuk (Hosszú 2019: 122–175). A jellegtervezés során dönteni kell minden vizsgált írás esetén az egyes jellegek meglétéről vagy hiányáról. Azonban gyakran nem határozható meg, hogy két grafémaalak hasonlósága evolúciós eredetű-e, vagy csak a véletlen műve (homoplázia). Ilyenkor az egyértelmű döntés információvesztéssel járhat. Ezért egy jellegnek egy vizsgált írás szempontjából való elemzésébe evolúciós megfontolásokat is bevontam, ami nem a fenetika, hanem a kladsztika jellemzője. Kiemelendő, hogy az evolúciós elképzelések (eredetmodellek) csak egy-egy adott jellegre vonatkoznak, és nem feltétlenül terjednek ki a taxon (vizsgált írás) többi jellegére. Számos olyan jelleg van, ahol csak egy eredetmodell jöhet szóba, de a jellegek többségénél egynél több alternatíva lehetséges, s közülük nem lehet biztosan eldönteni, hogy melyik a valóságban tényleg megtörtént evolúciós lépés leírása. Más szavakkal, a rendelkezésre álló adatok alapján gyakran nem dönthető el, hogy az adott jelleghez tartozó utódgraféma (eredménygraféma) melyik elődírásból származik. Mivel egy jelleghez (utódgrafémához) több alternatíva is tartozhat, ezeket együtt hasonlósági jellegcsoportnak (*Similarity Features Group*, SFG) nevezem. A vizsgált utódírások (eredményírások) leírására, különböző evolúciós megfontolások (eredetmodellek) alapján elkészített kiterjesztett fenetikai modell (P_e) nem egyértelmű, mivel a modellt alkotó hasonlósági jellegcsoportok (SFG-k) egy része több elődíráshoz tartozó elődgráfémát tartalmaz (Hosszú 2019: 182). Ennek egyik oka az, hogy az SFG-kben

több, alternatív eredetmodell szerepel, amelyek eltérő evolúciós hátteret (földrajzi, történelmi, nyelvészeti adatokat) írnak le, és az ugyanazon SFG-ben szereplő eredetmodellek általában eltérő elődíráshoz tartozó elődgrafémát tartalmaznak. Az SFG-k egy részében található elődírások többféleségének másik oka az, hogy még egyetlen eredetmodellből is gyakran egynél több lehetséges elődgraféma következik. Ugyanis a különböző írások egyes grafémái nagyon hasonlóak lehetnek, így az alakzati és hangértékbeli tulajdonságok alapján sokszor nem lehet eldönteni, hogy egy utódgraféma melyik – egymással rokon – elődírásból származik.

Elődírás csoportok

A P_e kiterjesztett fenetikai modellből azon hasonlósági jellegcsoportok (SFG-k) értékelhetők ki legegyszerűbben, amelyek valamilyen szempontból egyértelműek. Ha csak az egyetlen elődírást tartalmazó SFG-ket vesszük figyelembe a modell kiértékelésénél, akkor a P_e -beli SFG-knek csak töredékét vehetjük figyelembe, ez pedig rontja a vizsgálat pontosságát. A kiértékeléskor felhasználható SFG-k számának növelése érdekében figyelembe vehető, hogy az SFG-k egy részénél szereplő több elődírás vagy közeli rokona egymásnak, vagy egy korban, egy földrajzi térségben használt, összefüggő kulturális közegekből származik. Így a bennük található elődgrafémák nagyon hasonlóak lehetnek, és ezért bizonytalan, hogy a rokon írások közül pontosan melyik a tényleges előd. Ráadásul, figyelembe véve a retikuláció (hálózatos evolúció, anasztomózis) (Podani 1997: 175) lehetőségét, számításba lehetne venni a grafémaszintű és a grafémaalak-szintű hibridizációt is (Hosszú 2017: 185), vagyis egy graféma tényleges evolúciója során akár több elődje is lehetett. Azonban a jelen vizsgálatban a hibridizáció lehetőségével nem számolok. Ha nem elődírásokat, hanem elődírás csoportokat keresünk a modell kiértékelésekor, akkor az egyértelmű SFG-k száma növekedik azon SFG-kkel, amelyekben ugyan több elődírás van, de ezek rokonok. Ezért érdemes írás csoportokat alkotni.

A jelen vizsgálatokban a P_e -beli utódírások az eurázsiai steppe népeinek egy része által használt írások (Hosszú 2019: 138–140), nevezetesen a székely-magyar rovás (szmr.), a türk rovás (tr.), a Kárpát-medencei rovás (kmr.) és a steppei rovás (sr.); az elődírások pedig a P_e -beli valamelyik SFG-ben elődgrafémát adó írások

(Hosszú 2019: 188–370). A hivatkozott közleményben (Hosszú 2019) szereplő modellt – felépítési elveinek változatlansága mellett – az azóta végzett kutatások alapján továbbfejlesztettem. Például a görög írás baktriai nyelvre alkalmazott változatát (Harmatta 1994: 412) korábban önálló írásnak tekintettem, de a legtöbb baktriai görög graféma annyira hasonló a vele egykorú egyéb görög írásváltozatok grafémáihoz, hogy célszerűbb a baktriai írás görög írásváltozatként kezelni. Az alábbi eredmények olyan -n alapulnak, ahol az SFG-k száma 99, az elődírásoké 21. Az utódgrafémák közül szmr. 50 db SFG-ben, tr. 44-ben, kmr. 28-ban és sr. graféma 50-ben fordul elő. Az utódírások evolúciója négy földrajzi térségben ment végbe: Anatólia, Belső-Ázsia, Pontusz-vidék és Kárpát-medence (Hosszú 2019: 179–181). Anatólia csak annak feltételezésével szerepel ezek között, hogy a Kr. e. 600 k. a kis-ázsiai Gordion térségéből az Altajba vándorolt kimmerek esetleg valamilyen írásbeliséget is vittek magukkal (Marsadolov 2000a: 247–250). Az 1. táblázat bemutatja az alkalmazott íráscsoportokat és az utódírásokra vonatkozó hatástérségüket (Hosszú 2019: 179–181). Az utódírások belső fejlődésével a kimmerek rövid anatóliai tartózkodása alatt még akkor sem számolhatunk, ha helytálló az előbbi, a kimmerek írásbeliségére vonatkozó feltételezés.

1. táblázat: Íráscsoportok és hatástérségük

Íráscsoport	Összetevő írások	Hatástérség
kánaáni, anatóliai szillabikus és anatóliai-görög alfabetikus	föníciai, óarám, anatóliai hieroglif, ófríg, ógörög, lyd	Anatólia
arám	hivatalos arám	Belső-Ázsia
görögbetűs	görög (baktriai és európai írásváltozat)	Belső-Ázsia, Pontusz-vidék vagy Kárpát-medence
középiráni és későarám	párthus, hvárizmi, szogd, középperzsa, manicheus, avesztai, keresztény szogd, szír, armazi	Belső-Ázsia
indiai	károsti, bráhmí	Belső-Ázsia
szláv	glagolita, ócirill	Kárpát-medence
rovás (belső fejlődés)	szmr., tr., kmr., sr.	Belső-Ázsia, Pontusz-vidék vagy Kárpát-medence

Az elődírás csoportok használatának további előnye, hogy ezzel kezelhetővé válik az az eset is, amikor egy hajdani grafémaátadás nem pontosan azokból az írásokból történt, amelyeket ma önálló elődírás-ként veszünk figyelembe, hanem ezek valamilyen, jelenleg ismeretlen átmeneti formájából. Ilyenkor az elődírás csoportban lévő írások grafémái csak közelítik a feledésbe merült hajdani elődgrafémákat.

Feldolgozási operátorok

Ahhoz, hogy a P_e kiterjesztett fenetikai modellből következtetéseket lehessen levonni, egyértelműsíteni kell a modellt még azon az áron is, hogy valamilyen szempontból csökken a pontossága. Az így átalakított modellt egyszerűsített fenetikai modellnek (Hosszú 2019: 372) nevezzük; ezt a feldolgozási (*elaboration*) lépést pedig operátorként is felfoghatjuk. A feldolgozási operátorok valamilyen műveletet végeznek az argumentumukként szolgáló fenetikai modellel, és egy annál egyértelműbb modellt hoznak létre. Az alábbiakban négy feldolgozási operátort ismertetek.

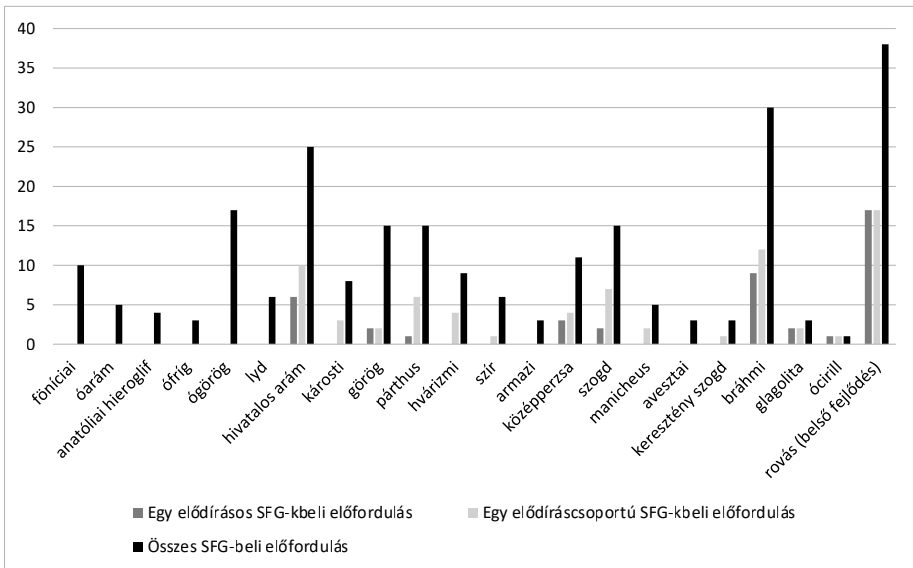
A P_e modell több elődgrafémás SFG-i az elődírások tekintetében nem egyértelműek. A legegyszerűbb kiértékelés az, ha csak azokat az SFG-eket vesszük figyelembe, amelyek egyetlen elődírás-tartalmazznak. Legyen E_s egy kiértékelést végző feldolgozási operátor, amely azon SFG-eket tartalmazó egyszerűsített fenetikai modellt hozza létre, amelyek egyetlen elődírás-hoz tartozó elődgrafémát tartalmaznak. Ha az E_s operátor argumentuma a P_e kiterjesztett fenetikai modell, akkor az eredménye egy P_{oneS} egyszerűsített fenetikai modell (1) szerint.

$$P_{oneS} = E_s P_e \quad (1)$$

Az E_s -től eltérő lehetőségként a fentiekben bevezetett elődírás csoportokkal a P_e -t úgy is ki lehet értékelni, hogy nem az egyetlen elődírásos, hanem az egyetlen elődírás csoportos SFG-eket vesszük figyelembe. Ezt a feldolgozási operátort E_g -vel jelölve, az eredménye a P_{oneG} egyszerűsített fenetikai modell (2) szerint.

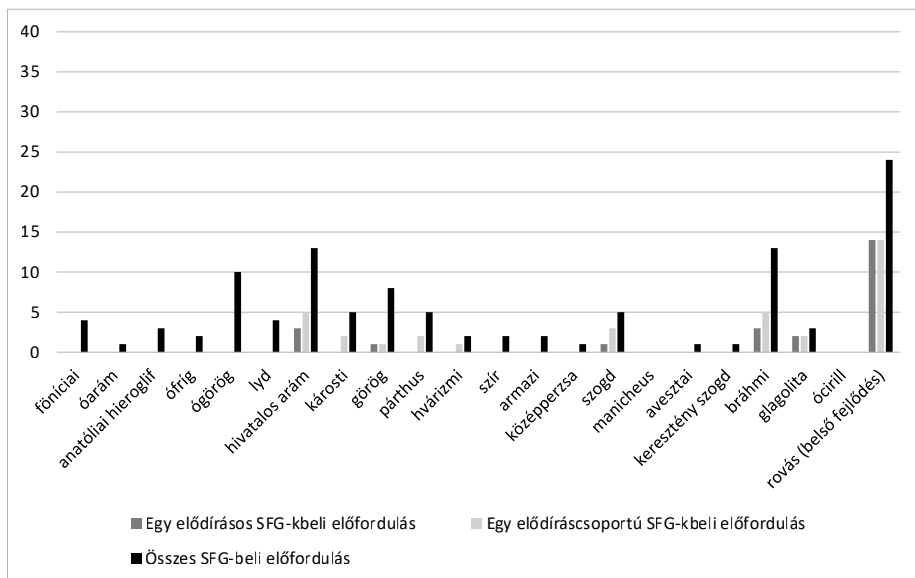
$$P_{oneG} = E_g P_e \quad (2)$$

A P_{oneS} és P_{oneG} kiértékelhetők az előírásoknak a modellbeli SFG-kben való felbukkanása számának összegezésével, erre mutat példát az 1. ábra. Itt az „Összes SFG-beli előfordulás” a P_e -n alapuló írásspektrumot, az „Egy előírásos SFG-kbeli előfordulás” a P_{oneS} -ből számított írásspektrumot, végül az „Egy előírás csoportú SFG-kbeli előfordulás” a P_{oneG} alapú írásspektrumot ábrázolja. Az 1. ábra oszlopai azt jelölik, hogy az egyes előírások hány SFG-ben szerepelnek, függetlenül attól, hogy az egyes SFG-kben melyik utódírások grafémái találhatóak.

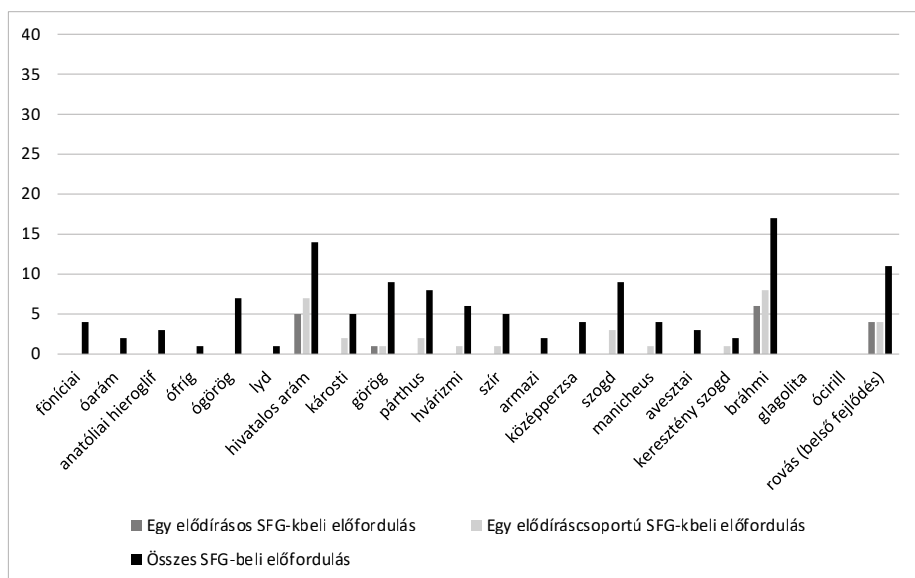

1. ábra: A P_e , P_{oneS} és P_{oneG} alapján az utódírásokra együttesen felvett írásspektrumok az előírások függvényében

Az írásspektrum úgy is felvehető, hogy csak az egyik utódírás grafémáinál szóba jöhető előírások SFG-kbeli előfordulását összegezzük. Erre mutat példát a 2. ábra, amely a szmr.-ra, és a 3. ábra, amely a tr.-ra számított írásspektrumot ábrázolja.

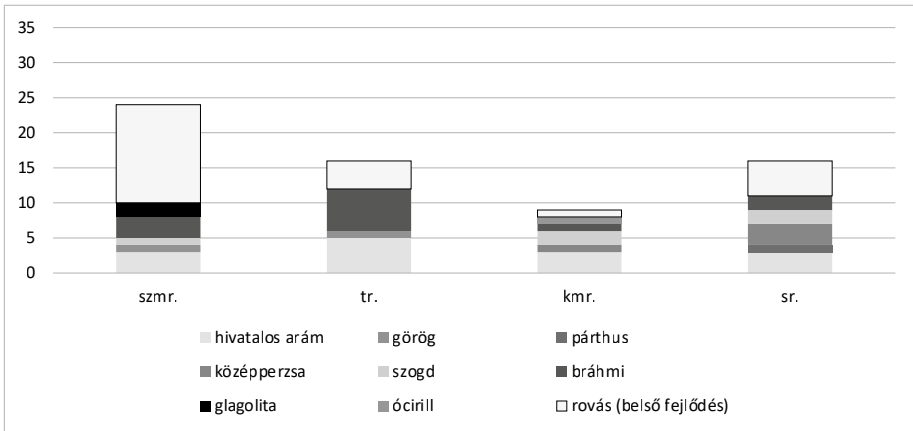

2. ábra: A P_e , P_{oneS} és P_{oneG} alapján a szmr. utóírásra felvett írásspektrumok

3. ábra: A P_e , P_{oneS} és P_{oneG} alapján a tr. utóírásra felvett írásspektrumok

A P_{oneS} -ben az egyes utódírásokra ható elődírások SFG-nkénti számából adódó írásspektrumokat a 4. ábra mutatja be. Ennek első oszlopa azonos információtartalmú a szmr. utódírásra vonatkozó, az elődírások függvényében ábrázolt írásspektrum „Egy elődírásos SFG-kbéli előfordulás” névvel jelölt értékeivel (2. ábra), a második oszlopa pedig a tr. írásspektrumának ugyanezen értékeivel (3. ábra).

4. ábra: A P_{oneS} alapján az egyes utódírások írásspektrumai

Az írásspektrumokat mátrixosan is ábrázolhatjuk. Az i -edik utódíráshoz ($i=1,2,3,4$; sorban megfelelően az szmr., tr., kmr. és sr. utódírásoknak) tartozó S_i írásspektrum $s_{1,i}, s_{2,i}, \dots$ elemei rendre a hivatalos arám ($s_{1,i}$), a görög ($s_{2,i}$), a párthus ($s_{3,i}$), a középperzsa ($s_{4,i}$), a szogd ($s_{5,i}$), a bráhmi ($s_{6,i}$), a glagolita ($s_{7,i}$), az ócirill ($s_{8,i}$) elődírások és a belső fejlődés ($s_{9,i}$) hatására létrejött utódgrafémákat tartalmazó SFG-k száma. Az $S=(S_1, \dots, S_4)$ írásspektrum-mátrixot alkotó S_i írásspektrumok összehasonlító vizsgálatához normalizálom őket, ezzel a változó értéke a $[0,1]$ intervallumba kerül (3) szerint.

$$s_{ki} = \frac{S_{ki}}{\sum_k S_{ki}}, \quad (3)$$

ahol k az S és a normalizált $\hat{S}=(\hat{S}_1, \dots, \hat{S}_4)$ írásspektrum-mátrix sorainak, i az oszlopaiknak indexe, $s_{ki} \in S$, $\hat{s}_{ki} \in \hat{S}$. Az \hat{S} mátrix az utódírásoknak megfelelő egyes oszlopainak euklideszi távolságát (4) adja meg.

$$d_{\hat{S}}(i, j) = \sqrt{\sum_{k=1}^9 (\hat{s}_{ki} - \hat{s}_{kj})^2}, \quad (4)$$

Ahol $i, j \in [1, \dots, 4]$, $k \in [1, \dots, 9]$ és $d_{\hat{S}}(i, j)$ a normalizált \hat{S}_i írásspektrumok euklideszi távolságát tartalmazó $D_{\hat{S}}$ távolságmátrix egy eleme. A $D_{\hat{S}}$ távolságmátrix (5)-ben látható. A távolságmérték szimmetriája folytán az átlós elemek feletti értékek megegyeznek az átló alattiakkal, ezért az utóbbiakat nem tüntetjük fel.

$$D_{\hat{S}} = \begin{pmatrix} 0 & 0,47 & 0,58 & 0,36 \\ \square & 0 & 0,41 & 0,38 \\ \square & \square & 0 & 0,31 \\ \square & \square & \square & 0 \end{pmatrix} \quad (5)$$

A $D_{\hat{S}}$ távolságmátrixból látható, hogy egymáshoz legközelebb az $i=3$ -nak megfelelő kmr. és az $i=4$ -gyel jelöl sr. normalizált írásspektruma áll: $d_{\hat{S}}(3,4)=0,31$; míg legjobban a szmr. és a kmr. tér el egymástól: $d_{\hat{S}}(1,3)=0,58$. Érdekes kiszámítani az utódírások páronként vett távolságának átlagát, mert az jellemző az utódírások átlagos különbözőségére. Ez esetünkben $d_{\hat{S}}=0,42$. A kapott eredmények láthatók a 2. táblázatban is.

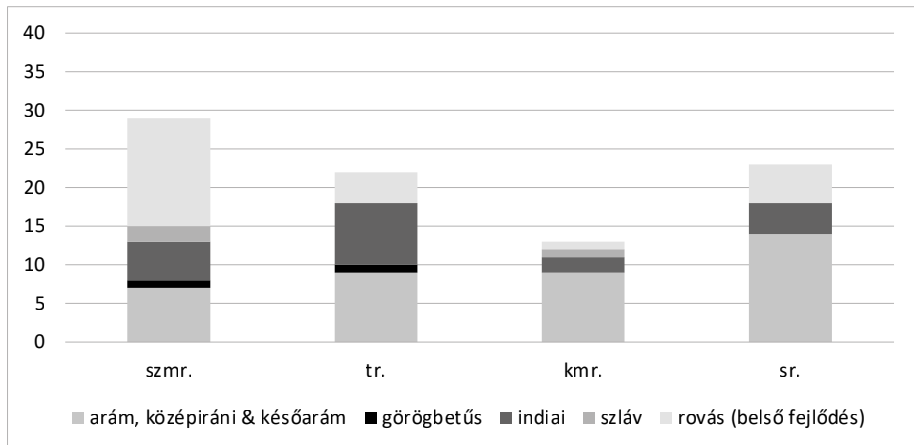
Az adatok értékelésénél figyelembe kell vennünk, hogy a glagolita és az ócirill írás csak a Kárpát-medencében, az utódírások szétválása után hatott egyegy utódírásra, így nem jellemzők az utódírások esetleges közös múltjára. Hasonlóan a belső fejlődéssel létrejött utódgrafémák halmaza jelentős részben az utódírások eltérő ideig tartó önálló létezésének idejétől függ (a szétválás előtti esetleges belső fejlődést most nem vesszük figyelembe). A 4. ábra azt mutatja, hogy a használatban maradt szmr. belső fejlődése sokkal több grafémát hozott

létre, mint a 11. századra kihalt másik három utódírásé. Ezért az utódírások közös múltja pontosabban jellemezhető, ha az írásspektrumból a szláv írások és a belső fejlődés hatását elhagyva vizsgáljuk az utódírások $S^0=(S^0_p, \dots, S^0_4)$ írásspektrumainak a távolságát. A fenti számításhoz hasonlóan adódik a D_{S^0} távolságmátrix (6).

$$D_{S^0} = \begin{pmatrix} 0 & 0,19 & 0,34 & 0,39 \\ \square & 0 & 0,49 & 0,49 \\ \square & \square & 0 & 0,25 \\ \square & \square & \square & 0 \end{pmatrix} \quad (6)$$

A D_{S^0} -ban egymáshoz legközelebb a szmr. és a tr. normalizált írásspektruma áll: $d_s(1,2)=0,19$; míg a legnagyobb eltérés a tr. és a kmr., illetve a tr. és az sr. között van: $d_s(2,3)=d_s(2,4)=0,49$. Az utódírások páronként vett távolságának átlaga $d_{S^0}=0,36$, vagyis jóval közelebb állnak egymáshoz az önálló fejlődésük hatásának kihagyásával létrehozott, majd normalizált $\hat{S}^0_p, \dots, \hat{S}^0_4$ írásspektrumok. A kapott eredmények láthatók a 2. táblázatban is.

A 4. ábra alapján látható, hogy az egyes utódírásokhoz tartozó P_e -beli SFG-knek még a felét sem tartalmazzák a kapott írásspektrumok. Ennek az oka az, hogy ha egy SFG-ben több utódírás is szerepel – rendszerint különböző eredetmodellekkel alátámasztva –, akkor ezeket az elődírások szempontjából nem egyértelmű SFG-ket az E_s feldolgozási operátor kihagyja. Ha azonban az egy SFG-beli elődírások ugyanahhoz az íráscsoporthoz (1. táblázat) tartoznak, akkor a bizonytalanságot kiküszöbölhetjük azzal, hogy az egyes SFG-knél nem az elődírás, hanem csak az elődírás csoportot kívánjuk meghatározni. Ezzel az olyan SFG-k egyértelművé válnak, amelyekben ugyan több írás grafémája áll előd szerepben, de ezek egy elődírás csoportba tartoznak. Így nő az egyértelmű SFG-k száma, és ezzel a kiértékelés megbízhatósága. A P_{oneG} -beli elődírás csoportoknak az egyes utódírásokhoz tartozó SFG-kbeli előfordulási számából adódó csoportspektrumokat az 5. ábra mutatja be.

5. ábra: A P_{oneG} alapján az egyes utódírások csoportspektrumai

A 4. ábra és az 5. ábra összevetéséből látható, hogy a csoportspektrum esetén jelentősen nőtt a figyelembe vehető SFG-k száma az írásspektrumhoz képest; pl. a szmr.-nál az írásspektrumban 24, a csoportspektrumban pedig 29 SFG tekinthető egyértelműnek. Azonban még az 5. ábra csoportspektrumaiban is a P_e -beli SFG-knek csupán felét lehet figyelembe venni egyértelműként. A P_e alapú írásspektrumhoz hasonlóan a csoportspektrum összetevőinek egymástól való távolságát leíró távolságmátrix is kiszámítható, de ebben az esetben (és a következőkben is) már csak a szláv írások és a belső fejlődés hatása nélküli spektrumok távolságát vizsgáljuk, mivel ezzel tudjuk vizsgálatunkat a feltételezett közös evolúcióra összpontosítani. A kapott eredmények a 2. táblázatban láthatók.

A fenetikai modell feldolgozásának javítása érdekében érdemes figyelembe venni, hogy a legtöbb elődírás egyetlen SFG-ben sem szerepel egyedüli elődként (1. ábra), sőt egy részük még elődírascsoport tagjaként sem nyújt olyan elődgrafémát, amely valamelyik SFG-ben egyetlen szóba jöhető elődként szerepelne. Az írások fejlődésének szakirodalmából úgy látszik, hogy egy-egy írás az evolúciója során viszonylag kevés írásból vett át grafémát. Ezért valószínűleg helyes kiértékelési stratégia az, ha azon elődírásokat, amelyek a P_e modell egyetlen SFG-ében sem szerepelnek legalább elődírascsoport tagjaként egyedüli helyzetben (hanem csak alternatívaként), nem tekintjük a vizsgált utódírások

elődeinek. Ezt a stratégiát valósítja meg az E_{ancG} feldolgozási operátor, amely úgy hozza létre a P_{ancG} egyszerűsített fenetikai modellt (7), hogy az eredeti P_e modellbeli SFG-kből kihagyja az azon elődíráscsoportokba tartozó elődírásokat, amelyek sem egyedülként, sem elődíráscsoport tagjaként egyetlen SFG-ben sincsenek egyedüli helyzetben.

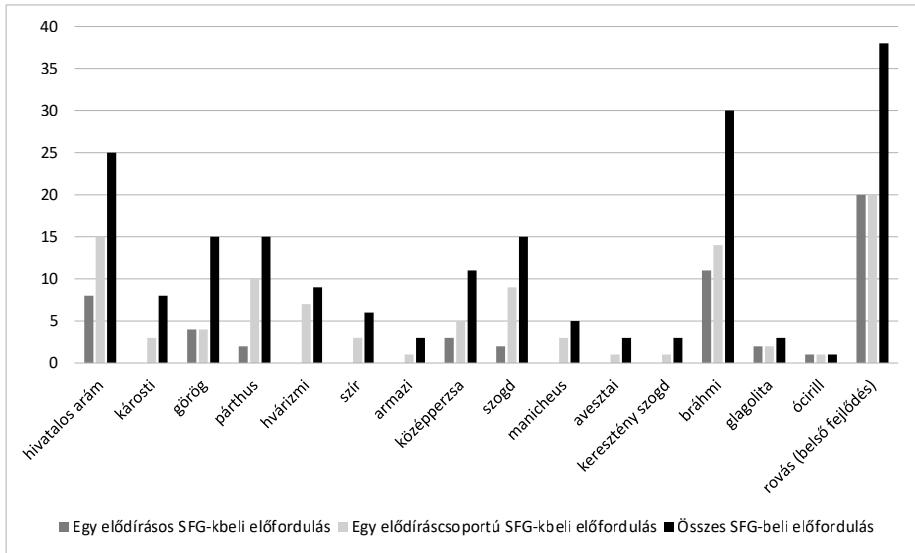
$$P_{ancG} = E_{ancG} P_e \quad (7)$$

A P_{ancG} kiértékelésekor alkalmazható rá a fent bevezetett E_s és E_g feldolgozási operátor, amelyekkel a P_{ancG} -ből kiválaszthatók az egyértelmű elődírás, illetve elődíráscsoportot tartalmazó SFG-k; ezzel (8) és (9) szerint létrehozható a $P_{oneSAncG}$, illetve a $P_{oneGAncG}$ egyszerűsített fenetikai modell.

$$P_{oneSAncG} = E_s P_{ancG} \quad (8)$$

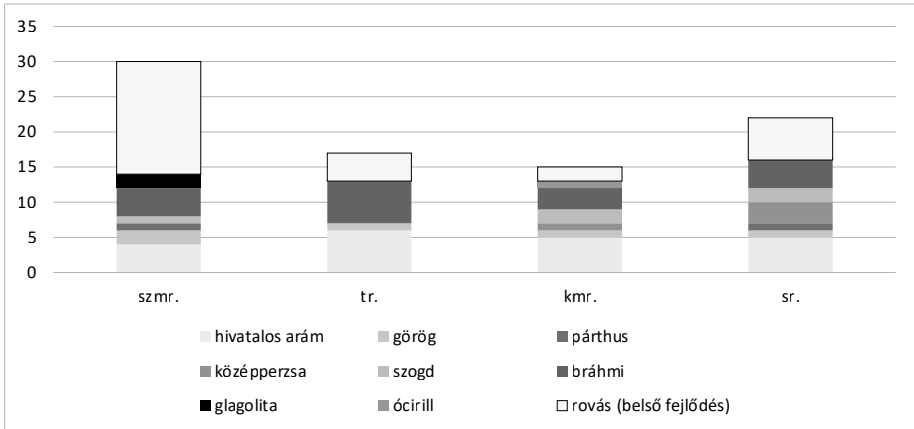
$$P_{oneGAncG} = E_g P_{ancG} \quad (9)$$

A P_e , P_{oneS} és P_{oneG} modellen alapuló írásspektrumhoz hasonlóan a P_{ancG} , $P_{oneSAncG}$ és $P_{oneGAncG}$ alapú írásspektrumokat a 6. ábra mutatja be.

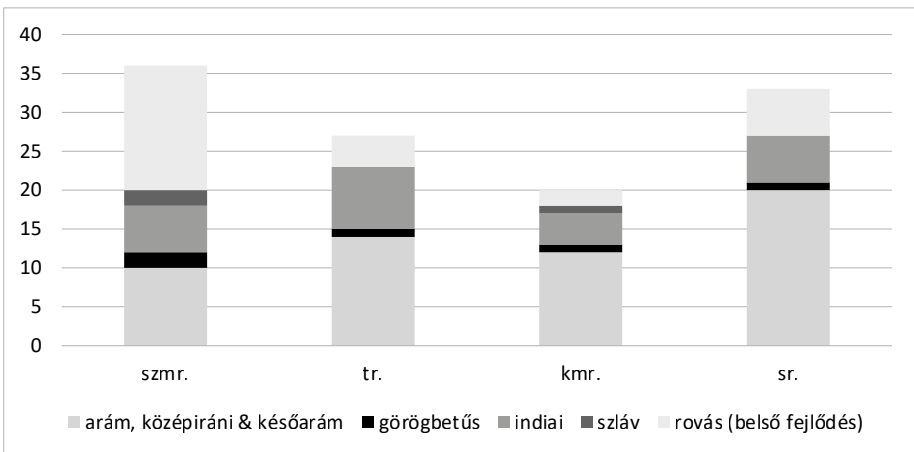
6. ábra: A P_{ancG} , $P_{oneSancG}$ és $P_{oneGancG}$ alapján az utódírásokra együttesen felvett írásspektrumok

Az 1. ábra és a 6. ábra összehasonlításából látható, hogy a $P_{oneSancG}$ modellben megmaradt elődírások több SFG-ben szerepelnek egyértelmű elődírásként (6. ábra), mint amennyiben szerepeltek a P_{oneS} esetén (1. ábra). Ez közvetlenül is értelmezhető: az Anatóliában használt elődírások mindegyike kimaradt a $P_{oneSancG}$ modellből, mivel egyik sem tartalmaz olyan grafémát, amely a P_{oneS} -ben egyetlen elődgraféma lenne valamelyik utódgraféma szempontjából. Ezért a $P_{oneSancG}$ kiértékelésénél már nem kell alkalmazni azt a korábbi, P_{oneS} -beli, fent ismertetett feltételezést, hogy az Anatóliából Kr. e. 600 k. az Altajba vándorolt kimmerek írásbeliséget is vittek volna magukkal. Ehelyett az utódírások evolúciója egy későbbi időszakban, Belső-Ázsiában indulhatott el. Így a takarékosági elv (Ashlock 1974: 83) alapján a $P_{oneSancG}$ valószínűleg jobban leírja a ténylegesen végbement írásevolúciót, mint a P_{oneS} . A $P_{oneSancG}$ alapú írásspektrumokat a 7. ábra mutatja be, az utódírások spektrumainak távolságából adódó eredményeket a 2. táblázat mutatja.

7. ábra: Az egyes utódírások írásspektrumai az E_{ancG} és az E_s egymás utáni alkalmazásával létrehozott $P_{oneSAncG}$ alapján

A 4. ábra és a 7. ábra összevetése azt mutatja, hogy a E_{ancG} és az E_s egymás utáni alkalmazásával a figyelembe vehető SFG-k száma jelentősen nőtt, pl. a szmr. esetén 24-ről 30-ra. A (9) szerinti $P_{oneGAncG}$ alapú csoportspektrumokat a 8. ábra mutatja be, a csoportspektrumok távolságát jellemző adatokat a 2. táblázat mutatja.

8. ábra: Az E_{ancG} és az E_g egymásutáni alkalmazásával létrehozott $P_{oneGAncG}$ alapú csoportspektrumok

Az 5. ábra és a 8. ábra összevetése azt mutatja, hogy a $P_{oneG_{AncG}}$ esetén a figyelembe vehető SFG-k száma nőtt a P_{oneG} -hez képest, pl. a szmr. esetén 29-ről 36-ra. Azonban a figyelembe vehető SFG-k száma még ebben az esetben is messze van a lehetséges 50-től, amennyi szmr. utódgrafémát tartalmazó SFG az eredeti P_e -ben található. Ennek egyik oka, hogy a P_e alapján nem dönthető el: az egymással rokon írásokhoz tartozó, egy adott SFG-beli utódgrafémának egyaránt megfelelő elődgrafémák közül melyik a tényleges előd; ezért az érintett SFG nem egyértelmű. A P_{ancG} modellben vannak olyan elődírások, amelyek elődírás csoport tagjaként szerepelnek ugyan egyedüli elődírás csoportként legalább egy SFG-ben, de egyedüli elődírásaként egyszer sem (6. ábra). Ezért feltételezhető, hogy egy elődírás csoport azon tagjai, amelyek egyszer sem szerepelnek önállóan elődírásaként, talán nem is hatottak az utódírásokra, pusztán a tényleges elődírásokkal való rokonságukból adódó hasonlóságuk eredményezte, hogy egy egyedüli elődírás csoportban szerepelnek. Ennek alapján a E_{ancS} feldolgozási operátor úgy hozza létre a P_{ancS} egyszerűsített fenetikai modellt (10), hogy a P_{ancG} modellben lévő SFG-kből kihagyja azon elődírásokat, amelyek egyetlen SFG-ben sem egyedüli elődírások.

$$P_{ancS} = E_{ancS} P_{ancG} \quad (10)$$

Lehetne a E_{ancS} operátort a P_{ancG} helyett közvetlenül a P_e -re alkalmazni. A két művelet eredménye között akkor lenne különbség, ha a P_e -ben lenne olyan SFG, amelyben egy olyan elődírás szerepel, amely a P_{ancG} modellbeli megfelelő SFG-jében már nincs meg; továbbá a P_e ugyanazon SFG-jében lenne egy olyan elődírás is, amely a P_{ancG} -beli megfelelő SFG-jében is benne van, de a P_e -ben egyik SFG-ben sem található meg egyedüli elődírásaként. Ebben az esetben ugyanis ez az elődírás a P_{ancG} -ben egyedüli elődírássá válna, s emiatt a (10) szerint képzett P_{ancS} -ba is átkerülne. Ha viszont az E_{ancS} műveletet közvetlenül a P_e -re alkalmaznánk, akkor ebből az SFG-ből mindkét példabeli elődírás kiesne, s az SFG elődírás nélkül maradván nem játszhatna szerepet a további kiértékelésben. A jelen vizsgálatunkban nincs ilyen probléma, mivel minden olyan P_e -beli SFG-ben, amelyből kiesik egy elődírás az E_{ancG} művelet hatására, marad legalább egy olyan elődírás, amely valamelyik másik SFG-ben egyedüli elődírás. Így esetünkben lehetne közvetlenül is alkalmazni az E_{ancG} operátort közvetlenül

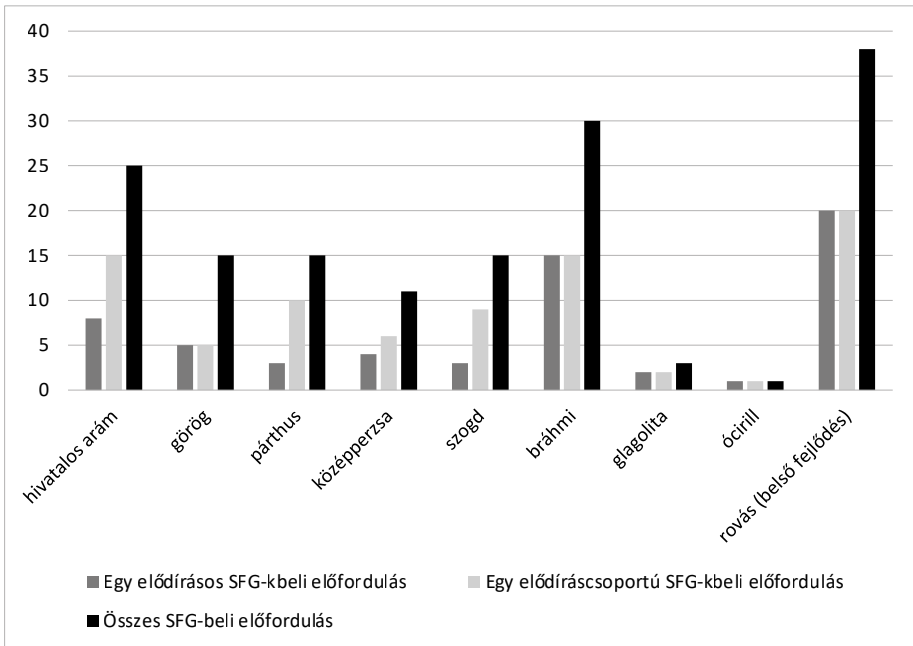
a P_e -re, mivel ugyanazt az eredményt kapnánk, mint a P_{ancG} -ra alkalmazva. Más szavakkal, a jelenlegi adatbázis alapján felépített P_e -ben ugyanannyi valamelyik SFG-ben egyedülként szereplő előírás található, mint a P_{ancG} -ban.

A P_{ancS} kiértékelésekor alkalmazhatók rá az ismert E_s és E_g operátorok, amelyekkel a P_{ancS} modellből kiválaszthatók az egyértelmű előírást, illetve az egyértelmű előíráscsoportot tartalmazó SFG-k; ezzel (11) és (12) szerint létrehozható a $P_{oneSancS}$ és a $P_{oneGancS}$ egyszerűsített fenetikai modell.

$$P_{oneSancS} = E_s P_{ancS} \tag{11}$$

$$P_{oneGancS} = E_g P_{ancS} \tag{12}$$

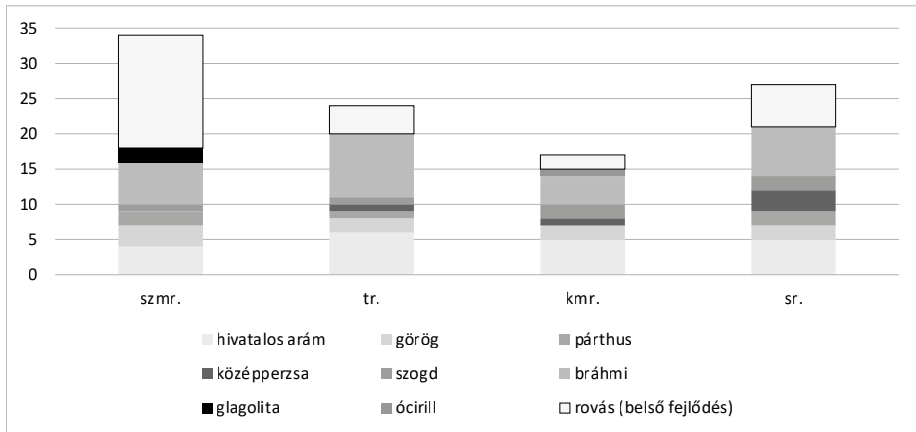
A P_{ancG} , a $P_{oneSancG}$ és $P_{oneGancG}$ modellen alapuló írásspektrumhoz hasonlóan a P_{ancS} , a $P_{oneSancS}$ és $P_{oneGancS}$ alapú írásspektrumokat a 9. ábra mutatja be.

9. ábra: A P_{ancS} , $P_{oneSancS}$ és $P_{oneGancS}$ alapján az utódírásokra együttesen felvett írásspektrumok

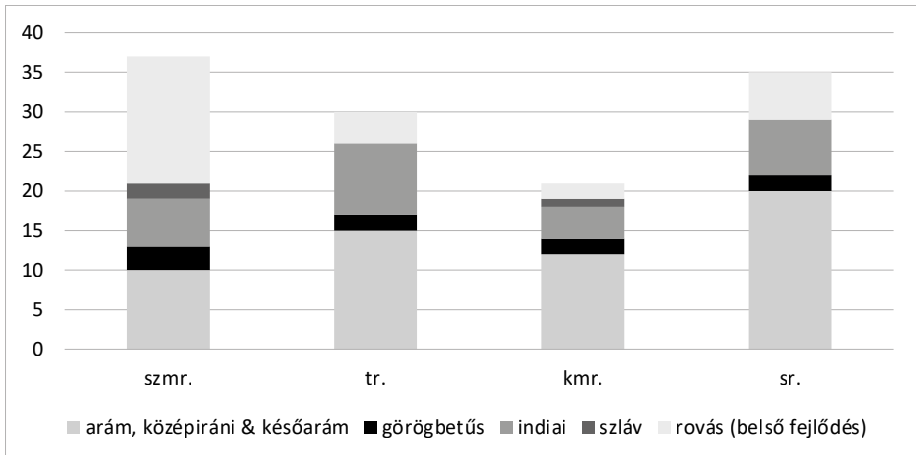
Megjegyzendő, hogy a P_{ancS} modellben hat elődírás szerepel a szláv írásokat és a belső fejlődést nem számítva, aminél több elődírás megléte a rovás írások tényleges evolúciójában nem is tűnik valószínűnek.

Az 1. ábra, a 6. ábra és a 9. ábra összehasonlításából látható, hogy a $P_{oneSAncS}$ modellben megmaradt elődírások jelentős része (pl. a görög és a bráhmi) nagyobb számú SFG-kben szerepelnek egyértelmű elődírásként (9. ábra), mint amennyi SFG-ben szerepeltek a $P_{oneSAncG}$ esetén (6. ábra), és még nagyobb részben, mint a P_e -nél (1. ábra). A $P_{oneSAncS}$ alapú írásspektrumokat a 10. ábra mutatja be, az írásspektrumok távolságából adódó eredményeket a 2. táblázat tartalmazza.

10. ábra: Az egyes utódírások írásspektrumai az E_{ancS} és az E_s egymás utáni alkalmazásával létrehozott $P_{oneSAncS}$ alapján

A 7. ábra és a 10. ábra összevetése azt mutatja, hogy a E_{ancS} és az E_s f egymás utáni alkalmazásával a figyelembe vehető SFG-k száma nőtt, pl. a szmr. esetén 30-ról 34-re. A $P_{oneGAncS}$ alapú csoportspektrumokat a 11. ábra mutatja be, a csoportspektrumok távolságát jellemző adatokat a 2. táblázat tartalmazza.

11. ábra: Az egyes utódírások csoportspektrumai az E_{ancS} és az E_g egymás utáni alkalmazásával létrehozott $P_{oneGAncS}$ alapján

A 8. ábra és a 11. ábra összevetése azt mutatja, hogy a E_{ancS} és az E_g egymás utáni alkalmazásával a figyelembe vehető SFG-k száma növekedett. Ugyan a szmr. esetén 36-ról csak 37-ra, de a többi utódírásnál jelentősebb volt a változás. Bár az eredeti P_e összes SFG-jének egy része így is kimaradt, de a spektrumelemzésbe bevont SFG-k számának növelésével az így létrehozott egyszerűsített fenetikai modell megbízhatósága javult. Az E_{ancG} és az E_{ancS} feldolgozási operátorok *fókuszáló* eljárások, mivel az argumentumukul szolgáló fenetikai modell által tartalmazott elődírások körét a legvalószínűbb írásokra összpontosítva szűkítik annak érdekében, hogy a legvalószínűbb elődöket kiválasszák.

A 2. táblázatban az elvégzett spektrumelemzések alapján az utódírások spektrumainak átlagos távolsága, a legközelebbi írások, illetve az egyes spektrumelemzések során egyértelműnek tekinthető, ezért figyelembe vett SFG-k száma látható. Az adatok alapján a legtöbb esetben a kmr. és az sr. adódott a leghasonlóbbnak. Az adatokból az is kitűnik, hogy a csoportspektrumok mindig több jelleget tudnak figyelembe venni, mint az ugyanolyan modellre épülő írásspektrumok, s a legtöbb SFG-t a P_{ancS} modell (10) csoportspektrumánál ($P_{oneGAncS}$) tudjuk számításba venni, amely az eredeti P_e -ből először az egyedüli elődírás csoportjában soha nem lévő elődírás csoport, majd az egyedüli elődírás helyzetben soha nem álló elődírások elhagyásával jött létre.

2. táblázat: Utódírások spektrumainak távolsága és a figyelembe vett jellegek száma

Spektrumelemzés	Utódírások spektrumi távolságának átlaga	Leghasonlóbb normalizált írásspektrumok	Figyelembe vett SFG-k száma
P_{oneS} (P_e alapú írásspektrum)	0,42 (a szláv írásokat és a belső fejlődést is számításba véve)	kmr. és sr. (0,31)	43
	0,36	szmr. és tr. (0,19)	23
P_{oneG} (P_e alapú csoportspektrum)	0,26	kmr. és sr. (0,06)	33
$P_{oneSAncG}$ (P_{ancG} alapú írásspektrum)	0,25	kmr. és sr. (0,17)	30
$P_{oneGAncG}$ (P_{ancG} alapú csoportspektrum)	0,14	kmr. és sr. (0,07)	44
$P_{oneSAncS}$ (P_{ancS} alapú írásspektrum)	0,19	szmr. és tr. (0,16)	38
$P_{oneGAncS}$ (P_{ancS} alapú csoportspektrum)	0,14	kmr. és sr. (0,05)	47

Következtetések

Az eredményül kapott spektrumok közül a legtöbb jelleget (2. táblázat) figyelembe vevő $P_{oneGAncS}$ modellen alapuló, 47 jellegre épülő csoportspektrum (11. ábra) és a $P_{oneSAncS}$ modellen alapuló, 38 jelleggel rendelkező írásspektrum (10. ábra) azt mutatja, hogy az egyes utódírásokat Belső-Ázsiában hasonló kulturális hatások érték. Ez megerősíti azt a korábbi (Hosszú 2019: 390–392) eredményt, hogy a négy írás egy közös, *protoróv*snak nevezett elődre megy vissza. A legfontosabb elődírások a hivatalos arám és a bráhmí, ennél kisebb mértékű a görög, a párthus, a középperzsa és a szogd hatás. Az utódírások önállóvá válása után jelentkezett a Kárpát-medencében a szláv írások hatása, ill. a különböző ideig tartó önálló létezésből adódó eltérő súlyú belső fejlődési folyamatok nagy része is. Az így kapott eredményeket a következőkben megkísérlem egybevetni történelmi és földrajzi adatokkal.

A Kr. e. 6–4. sz. folyamán a pazirik kultúra uralta az Altaj térségét. Ebben az időszakban a kínaiak és az Óperzsa Birodalom hatott a pazirik kultúrára (Marsadolov 2000b: 51). A Kr. e. 5–3. sz.-ban létezett a Jüecsi Birodalom az Altajban,

amely kapcsolatban állhatott a pazirik kultúrával (Enoki és mtsai. 1994: 171). A Jüecsi Birodalom a károsti írás közvetítésével átvett egy arám írásbeliséget (Harmatta 1997: 173).

A Kr. e. 2. sz. – Kr. u. 2. sz. közepéig (Golden 2018: 295) a hiungnuk uralták az Altaj térségét. Kr. u. 1. sz. közepén kezdődött a hiungnu csoportok nyugatra vándorlása (Vásáry 2004: 10–13). Az Ivolga folyó melletti hiungnu településen (Ulan-Ude mellett, ma Burjátföld, Oroszország) szogd feliratú leletanyag is előkerült (Harmatta 1997: 173). A hiungnuknak kereskedelmi kapcsolataik voltak a kínaiakkal és Baktriával (Honeychurch – Amartuvshin 2006: 265). A hiungnukat a szogd szomszédjaik *hūn*-nak nevezték (Maenchen-Helfen – Helfen 1973: xv), ugyanez a név a középperzsaiban *hyōn/xyōn, xiyōn*, a latin *Chionitae*-nek felel meg (Golden 2013: 47).

Az arám írás Közép-Ázsiában a Kr. e. 5. sz.-ban jelent meg, és a belőle származó középiráni írások a Kr. e. 2. sz.-tól kezdtek kifejlődni (Harmatta 1997: 161–162). A hivatalos arám írás nagyrészt változatlan maradt Iránban az akhaimenida (Kr. e. 550/549–330), a szeleukida (Kr. e. 330– kb. 210) és a párthus (Kr. e. 210 – Kr. u. 224) korszak korai időszakában (Skjærvø 1996: 516–517). A hivatalos arámot használta Párthia, a Párszbeli helyi perzsa dinasztia, Hvárezm és Szogdia (Skjærvø 2006–2012). Kr. u. 2. sz.-ban jött létre a szogd írás (Sims-Williams 1989). A szogd hasonló a következő arám eredetű írásokhoz: párthus, középperzsa és hvárizmi (Sims-Williams – Grenet 2006: 95). A korai párthus időszből (Kr. e. 2–1. sz.) fennmaradtak feliratok pl. Nisa-ból (ma Türkmenisztán) (Skjærvø 1996: 516–517). A hivatalos párthus írás a Kr. u. 2. sz.-ban eljutott a végleges alakjára (Skjærvø 1996: 517). Kr. u. 224, a Szászánida Birodalom megalakulásától a párthust fokozatosan felváltotta hivatalos írásként a középperzsa írás. Az utolsó párthus felirat Kr. u. 292-ből való, ez a Paikuli (ma Irak) felirat. A feliratokhoz használt középperzsa írás lényegében változatlan maradt az 5. sz.-ig (Skjærvø 1996: 517).

A fenti adatok alapján a Kr. u. 2. sz.-ig létre kellett jönnie a protorovás azon legkorábbi változatának, amely döntően a hivatalos arámra épült, amelyet talán a szogdok közvetítettek steppei népek felé, akiket ebben az időszakban a jüecsik, majd a hiungnuk uraltak. Ezt követően már biztosan nem hathattak volna a hivatalos arám grafémaalakok a rovásra.

Kr. e. 3. sz. közepén megalapították a Görög-Baktriai Királyságot, amelyben a görögön kívül a károsti írást is használták (Harmatta 1994: 433). Kr. u. 10-ben alapították meg a Kusán Birodalmat (Vásáry 2003: 51), ahol Kr. u. 300-ig alkalmazták a görög írást (Cunningham 1893: 114). Kr. u. 4. sz.-ban léptek színre a zsuanszuanok (*Rouran*). Az avarok a zsuanszuanok maradványai, vagy legalább szorosan kapcsolódtak a zsuanszuan államhoz, és a türkök elől menekültek Európába (Golden 2013: 58–63).

Ezek alapján a hivatalos arám, a görög (baktriai) és a párthus írás a zsuanszuanokat megelőzően hatott a protorováásra, míg a másik két középipiráni írás, a középperzsa és a szogd leginkább a zsuanszuanok idején befolyásolhatta a protorováás fejlődését.

A bráhmi írás a buddhista szerzetesek hittérítő tevékenységével jutott el a turkesztáni oázisokba (Róna-Tas 1991: 63). Kelet-Turkesztánban a bráhmi Kr. u. 200 k. jelenhetett meg (Maue 2016: 141, 144). A bráhmi írásnak az indiaitól eltérő, turkesztáni változatai a Gupta-dinasztia (320–535) idején és utána alakultak ki a helyi nyelvekhez való adaptáció során (Róna-Tas 1991: 63). A bráhmi a Kusán Birodalom területén a 4. sz.-ban szorította ki a károsti írást (Felföldi 2013: 63). A turkesztáni bráhmi utóda a khotáni (dél-turkesztáni) bráhmi és a különböző észak-turkesztáni változatok: tohár, tumsuki, steppei, ujgur és szogd bráhmi (Maue 2010: 2–4; 2016: 155). Az észak-turkesztáni bráhmit a tohárok és az északi szakák használták. A tohár bráhmi Kr. u. 400 k. jött létre a Tarim-medence északi részén, a standard változata a 7. sz.-ra teljesen kifejlődött, és a 13. sz.-ig használták (Maue 2010: 2).

Az ogurok az 5. sz., míg az avarok a 6. sz. közepén jelentek meg Európában. Az I. Türk Kaganátus időszaka 552–659, a keleti részén a szogd írás volt a hivatalos. Az I. Türk Kaganátusban használt steppei bráhmi a késő 6. sz.-ban vagy a korai 7. sz.-ban jött létre, és az ujgur bráhmi egyik közvetlen elődje (Maue 2016: 154–155; 2019; Dieter Maue 2019: személyes közlés e-levelemben, 2019. október 25.). A 630-as vagy a 640-es években jött létre a tibeti írás. A tibetieknek szoros kapcsolatuk volt többek között a türkökkel is. A 682–744 időszakban létezett a II. Türk Kaganátus, amely a türk rovást használta. A Kr. u. 7. sz. elejétől vannak rovás írásemlékek a Kárpát-medencében (Vékony 2004: 197), de a többségük a 7. sz. utolsó harmadától jelent meg (Hosszú 2019: 171–172). Így az önálló rovás

írásoknak legkésőbb a 7. sz. közepéig létre kellett jönniük. Mivel mind a négy utódírás csoportspektruma (11. ábra) igen hasonló, ezért a szétválásuk akkor történhetett, amikor már a bráhmí is hatott a protorováásra vagy a már önálló-sodó utódírásokra.

Összefoglalás

A cikk bemutatta az írások evolúciójának modellezésére szolgáló kiterjesztett fenetikai modellt kiértékelő eljárásokat. Ezek a kiértékelő eljárások operátor-ként tekintve egy kiindulási fenetikai modelltől egyszerűsített modelleket tudnak létrehozni, amelyek valamilyen szempontból csökkentik az eredeti modellben a rendelkezésre álló adatok hiányából adódó bizonytalanságokat. A kapott modellek alapján az utódírások írásspektruma és csoportspektruma kiszámíthatóvá vált. A vizsgált spektrumok összevethetők a történelmi és földrajzi szakirodalomból ismert legfontosabb eredményekkel, így az utódírások (esetünkben a rovás írások) evolúciójára következtetéseket lehetett levonni.

IRODALOM

- Ashlock 1974. *Peter D. Ashlock: The Uses of Cladistics. Annual Review of Ecology and Systematics*, 5. (1974) 81–99.
- Cunningham 1893. *Alexander Cunningham: IX. Later Indo-Scythians. Introduction. The Numismatic Chronicle Third Series. XIII. (1893) 93–128 és táblák előtte.*
- Daniers – Bright 1996. *Peter T. Daniels – William Bright Eds.: The World's Writing Systems. Oxford University Press, New York–Oxford, 1996.*
- Enoki és mtsai. 1994. *Enoki, K. – G. A. Koshelenko – Z. Haidary: The Yüeh-chih and their Migrations. In: Harmatta és mtsai 1994, 165–183.*
- Felföldi 2013. *Felföldi Szabolcs: A belső-ázsiai Selyemút multikulturális világa egy különleges nyelv és írásbeliség fényében. Századvég Új folyam, 4. (2013) 70. sz. 57–69.*
- Golden 2013. *Peter B. Golden: Some notes on the Avars and Rouran. In: The Steppe Lands and the World Beyond Them. Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday. Eds. Florin Curta – Bogdan-Petru Maleon. Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, Iaşi, 2013. 43–66.*
- Golden 2018. *Peter B. Golden: The Ethnogenic Tales of the Türks. The Medieval History Journal, 21/2. (2018) 291–327.*
- Harmatta 1994. *János Harmatta: Languages and literature in the Kushan Empire. In: Harmatta és mtsai. 1994. 407–440.*
- Harmatta 1997. *Harmatta János: A türk rovásírás legkorábbi emlékei. A hun rovásírás. Antik Tanulmányok, 41/1–2. (1997) 1–2. sz. 159–180.*
- Harmatta és mtsai. 1994. *J. Harmatta – B. N. Puri – G. F. Etemadi (Eds.): History of Civilizations of Central Asia Vol. II. The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250. UNESCO Publishing, Paris, 1994.*
- Honeychurch – Amartuvshin 2006. *William Honeychurch – Chunag Amartuvshin: States on Horseback: The Rise of Inner Asian Confederations and Empires. In: Archaeology of Asia. Ed. Miriam T. Stark. Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton, 2006. 255–278.*
- Hosszú 2010. *Hosszú Gábor: Az informatika írástörténeti alkalmazásai.*

- (Meghívott plenáris előadás) In: IKT 2010 Informatika Korszerű Technikái Konferencia (2010. március 5–6.). Szerk. *Cserny László*. Dunaújvárosi Főiskola Informatikai Intézet, Dunaújváros, 2010. 5–21.
- Hosszú 2014. *Gábor Hosszú*: Mathematical Statistical Examinations on Script Relics. In: *V. Bhatnagar* (Ed.): *Data Mining and Analysis in the Engineering Field*. Information Science Reference, Hershey–New York, 2014. Chapter 8, 142–158.
- Hosszú 2015. *Gábor Hosszú*: A Novel Computerized Paleographical Method for Determining the Evolution of Graphemes. In: *Mehdi Khosrow-Pour* (Ed.): *Encyclopedia of Information Science and Technology*, Third edition. Information Science Reference, Hershey–New York, 2015. Chapter 194, 2017–2031.
- Hosszú 2017. *Gábor Hosszú*: Phenetic Approach to Script Evolution. In: *Hannah Busch – Franz Fischer – Patrick Sahle* (Eds.): *Kodikologie und Paläographie im Digitalen Zeitalter 4. Codicology and Palaeography in the Digital Age 4*. Books on Demand, Norderstedt, 2017. 179–252.
- Hosszú 2019. *Hosszú Gábor*: Írásemlékek grafémaalakjainak térstatistikai és fenetikai elemzése. In: *Zelliger Erzsébet* (Szerk.): *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 120–450.
- Maenchen-Helfen – Helfen 1973. *Otto Maenchen-Helfen – Otto Helfen*: *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1973.
- Marsadolov 2000a. *Leonid Marsadolov*: The Cimmeric Traditions of the Gordion Tumuli (Phrygia). Found in the Altai Barrows (Bashadar, Pazyryk). In: *Jeannine Davis-Kimball – Eileen M. Murphy – Ludmila Koryakova – Leonid T. Yablonsky* (Eds): *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements. Eurasian Bronze and Iron Age*. Archaeopress, Oxford, 2000. 247–258.
- Marsadolov 2000b. *Leonid Marsadolov*: The Nomads of Kazakhstan, the Altai, and Tuva. In: *J. Aruz – A. Farkas – A. Alekseev – E. Korolovka* (Eds): *The Golden Deer of Eurasia. Scythian and Sarmatian Treasures from the Russian Steppes*. The Metropolitan Museum of Art – Yale University Press, New York. 49–53.

- Maue 2010. *Dieter Maue: Non-Indian Brāhmī scripts along the Silk Roads.* Publikátatlan. <https://www.academia.edu/8346125>, letöltve: 2019.
- Maue 2016. *Dieter Maue: Brāhmī script among Turks.* In: Proceedings of the First Annual Buddhist Sutra Language and Scripts Conference, Hangzhou 2016. 132–167 (in English), 168–196 (in Chinese).
- Maue 2019. *Dieter Maue: The Brāhmī Script on the Bugut Stele.* *Journal Asiatique*, 307. (2019) 1. sz. 109–119.
- Podani 1997. *Podani János: Bevezetés a többváltozós biológiai adatfeltárás rejtelmeibe.* Scientia Kiadó, Budapest, 1997.
- Róna-Tas 1991. *András Róna-Tas: An Introduction to Turkology.* József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 1991.
- Sims-Williams 1989. *Nicholas Sims-Williams: Sogdian.* In: *Rüdiger Schmitt* (Ed.): *Compendium Linguarum Iranicarum.* Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden, 1989. 173–192.
- Sims-Williams – Grenet 2006. *Nicholas Sims-Williams – Frantz Grenet: The Sogdian Inscriptions of Kultobe.* *Shygys*, 2006/1 [2007]. 95–111 és oldal-szám nélküli színes lapok.
- Skjærvø 1996. *Prods Oktor Skjærvø: Aramaic Scripts for Iranian Languages.* In: *Daniels–Bright* 1996. 515–535.
- Skjærvø 2006–2012. *Prods Oktor Skjærvø: Iran vi. Iranian Languages and Scripts (3) Writing Systems,* *Encyclopædia Iranica*, XIII/4. (1996) 366–370.; 2012-ben frissített online változat: <http://www.iranicaonline.org/articles/iran-vi3-writing-systems>, letöltve: 2014.
- Vásáry 2003. *Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története.* Balassi Kiadó, Budapest, 2003.
- Vásáry 2004. *Vásáry István: Az ázsiai hunok.* *História*, 26/8. (2004) 10–13.
- Vékony 2004. *Vékony Gábor: A székely írás emlékei, kapcsolatai, története.* Nap Kiadó, Budapest, 2004.

ADATOK KESZTHELY- FENÉKPUSZTA 7. SZÁZADI NÉPESSÉGÉHEZ

KOVÁCS PÉTER

Bóna István emlékére

ABSZTRAKT: Tanulmányában a szerző egy germán aranyövcsat feliratát értékeli újra, amely Keszthely-Fenekpuszta egyik temetőjéből származik. A korábbi téves ᾿Αντικου olvasat helyett, amely alapján sok téves feltételezés született, a szerző a feliratot ᾿Ρητικου-nak olvassa, azaz magyarul Raeticusé. Utóbbi lehet egy személynév, de utalhat tulajdonosának származási helyére a korábbi Raetia római tartományra. A helyben készült felirat és csat alapján görög anyanyelvű és germán lakosság jelenlétével kell számolnunk Fenekpuszta környezetében, azaz a Keszthely-kultúra területén. A szerző azon írott forrásokat is vizsgálta, amelyek alapján görög nyelvű lakosság feltételezhető az avar kaganátus területén. Utóbbiak alapján arra a következtetésre jutott, hogy nem szükséges (és szabad) Bóna István korábbi véleményét felülvizsgálni, illetve korábbi provinciális lakosság jelenléte ezek alapján aligha kimutatható.

KULCSSZÓK: Keszthely-kultúra, bizánci feliratok, Fenekpuszta lakossága, római kontinuitás kérdése

ABSZTRAKT: Data on the population of Keszthely-Fenekpuszta in the 7th century. In this paper the author re-evaluates the inscription of a German belt buckle from the cemetery of Fenékpuszta-Pusztaszentegyháza. Based on the former, erroneous reading of the inscription (interpreting it as ἘΛΛΗΝΙΚΟΥ~), numerous wrong hypotheses have arisen. Instead of the above reading, the author reads the text as Ῥητικου~, that is, the owner's name was Raeticus or he came from the territory of the former Roman province of Raetia. Based on this inscription, the presence of Greek and Western German population must be presumed in the territory of the Keszthely culture. The author also analysed written sources that suggest the presence of a Greek-speaking population in the Avarian Khaganate and came to the conclusion that István Bóna's opinion cannot and should not be changed and that the presence of the former local provincial population cannot be detected in the 7th century AD.

KEYWORDS: Keszthely culture, Greek inscriptions of the Byzantine period, population of Fenékpuszta, the question of Roman continuity.

Müller Róbert a közelmúltban egy görög feliratos arany szíjvéget tett közzé a keszthely-fenekpusztai római erőd közelében található pusztaszentegyházi le-
lőhely A jelű kamrasírból.¹ Utóbbiba egy magas, 40-60 év körüli férfit te-
mettek el a részbeni rablás ellenére spatha tartozékaival, illetve gazdag arany
mellékletanyaggal. A leletek közzététele során az ásató az egyébként kiváló
tanulmányában a felíratra vonatkozóan másokra hagyatkozva téves olvasatot
adott meg, majd ennek alapján szükségszerűen téves következtetésekre jutott.
Az olvasat és ennek révén a keltezés utóbb szélesebb körben elfogadottá vált.²
Jelen helyen utóbbi felírral, valamint az ebből levonható, a fenékpusztai erőd
népvándorláskori népességére vonatkozó adatokkal foglalkozom.

1 Müller 2000; Müller 2014, 29., 133., 333.

2 Müller 2002; Glaser 2003, 80–81.; Kiss 2008, 268.; Schulze-Dörrlam 2009, 292. Anm. 1068.; Heinrich-Tamáška–Straub 2009, 58., 117.; Müller 2010, 244. Anm. 1449.; Heinrich-Tamáška–Straub 2012, 37.; Müller 2015, 29–30.; Pohl 2018, 110., 113.; Kardaras 2018a, 273.

Az állatfejekkel díszített arany övcsat hátulján található, a tulajdonos nevére vonatkozó poncolt felirat jelentőségét felismerve az ásató régész azonnal elkezdett foglalkozni vele. A felirat öt betűből, illetve a végén egy kétbetűs ligatúrából áll. A poncolt pontokból álló betűk másodlagosan kerültek rá a csatra, enyhén balra dőlnek. A felirattannal nem foglalkozó Müller egy osztrák bizantinológus kolléga, Werner Seibt professzor segítségét kérte, aki feltehetően egy fotó alapján levelében a következő olvasatot adta³:

᾿ΑΝΤΙΚΟΥ.

Magyarul: Antikos (tulajdona).

Utóbbi olvasat azonban csak részben helyes, az első betű világosan egy görög P (hiányzik a feltételezett második ferde hasta alsó része), a második pedig egy H. Utóbbi Seibt értelmezése szerint egy kurzív N volna⁴, de a két függőleges hasta között középen megfigyelhető két poncolt pont világosan egy görög H-ra utal. A felirat végén nyilvánvalóan az OY ligatúra fejtetőre állított változata figyelhető meg, amely a bizánci feliratokon és unciális kéziratokban, ha nem is gyakran, de megfigyelhető jelenség.⁵ Utóbbi alapján bizonyosan az övcsat tulajdonosának genitivusban álló nevét kell a feliratban keresnünk.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az ᾿ΑΝΤΙΚΟΣ olvasathoz adott történeti magyarázatok sem kielégítőek. A név aligha lehet személynév (ilyenre nincs is adat), ezért kezdettől fogva amellet érveltek, hogy a szót a kelet-római uralkodók Iustinianustól (Kr. u. 533-tól) Heraclius koráig (Kr. u. 612) adatolt (ld. a függelék 1)⁶, a császári titulaturában használatos győzelmi cognomenjével kell azonosítani, a szláv „antok legyőzője” jelentéssel. Müllernek a csat és jelző eredetére vonatkozó, szinte mindenki által elfogadott magyarázata szerint annak tulajdonosa 602-ben Apsich vezetése alatt részt vett az avaroknak a Bizánccal szövetségben álló antok elleni hadjáratában (Theoph. Sim. VIII 5.13)⁷, és így

3 Müller 2000, 303. Anm. 25.

4 Müller 2014, 29. Anm. 84.

5 Gardthausen 1913, 52. Taf. 2–3.

6 Rösch 1978, 101–103., 167–168.; Kardaras 2018a.

7 Szádeczky-Kardoss 1998, 137–138.; Smoniewski 2010, 67–68.; Kardaras 2018, 63–64.

érdemelte (volna) ki az antok legyőzője melléknevet.⁸ *Georgios Kardaras* nemrégiben (*Kiss Gábor* tanulmányára való téves hivatkozással) úgy vélekedett, hogy a bizánci uralkodó által a szövetséges antoknak adományozott csat hadizsákmányként kerülhetett az avarok földjére.⁹ Mindkét vélekedés alapvetően elhibázott, ugyanis a római és bizánci császárok titulaturájában használatos, a legyőzött népekre utaló *cognomina devictarum gentium* címet senki, még a császári család más férfitagjai sem használhatták, ennek barbár foederatusnak való adományozása tehát kizárható.¹⁰

Seibt véleményével ellentétben az *Antikos* melléknév származásra sem utalhat, mivel utóbbi csak győzelmi jelzőként volt használatban.¹¹ Ráadásul a sír mellékletanyagában semmi sem utal szláv eredetre.

Mindezek alapján tehát az övcsat feliratának helyes olvasata csak a következő lehet:

Ῥητικῶ.

Magyarul: Rhétikosé/Raeticusé.

Utóbbi jelentése nyilvánvalóan a latin *Raeticus* személynév vagy földrajzi név genitivusa. Az egykori Raetia tartomány nevéből képzett cognomen viszonylag ritkán, de a császárkor folyamán végig adatolt (ld. függelék 2)¹², későantik, keresztény környezetben való előfordulása is ismert (ICUR 2786). Görög feliratos anyagban sem adatolt, de a latinban AE dipthongus változása miatt már századokkal korábban H, és nem AI lehetett a görög átírása (valamennyi ismert eset a 2. századnál nem későbbi: vö. IC IV 299, IK Prusias 90, IGLS I 119, vagy latin feliratokon a Retia/Retica variánst: e. g. TRHR 214, CIL XIII 5251, de ugyanígy jelenik meg az osztrogót Raetia tartomány katonai parancsnokának *dux Rhetiarum* titulusában is (Cass. Var. I.4)). Maga a *Raeticus* név is számos esetben *Reticus* alakban van adatolva (CIL III 11968, ICUR 2786, CAG 21/3,

8 Müller 2000, 353.; Müller 2014, 29., 133., 333.; Kiss 2008, 268.

9 Kardaras 2018a, 273.

10 Kneissl 1969, 244–248.

11 Budimir 1964, 37–45.

12 Kajanto 1965, 204.; Franco 1998, 383–390.

328, CAG 59/2, 361). Melléknévi használatára még a 6. század közepén is van adat: *R(a)etica tellus*: CIL XIII 5251 = ILCV 1079 = CLE 1378 = AÉp 1997, 1197 (Kr. u. 548). Mint láthattuk, a cognomen későantik használata is adatolt, ezért névként való használata sem zárható ki. Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a szíjcsaton feltüntetett melléknév az övcsat tulajdonosának származására utal: Raetiából jövő. Utóbbi azonban már korántsem a tulajdonos római provinciális származására utal, hiszen a szóban forgó személy az egykori, a csak néhány évtizeddel korábban (Kr. u. 537–548), a frank uralommal véglegesen megszűnő Raetia prima/Curiensis tartomány¹³ területén letelepedett bármely barbár, jelen esetben germán (e. g. alemann, bajor) törzshöz is tartozhatott.

Hol kerülhetett sor a felirat elkészítésére? A germán állatfejes övcsatok típusához jól kapcsolódó darab aligha készülhetett bizánci területen (e tekintetben *Mathilde Schulze-Dörrlam* vélekedése, aki a görög feliratból kiindulva tartja bizánci eredetűnek a csatot, aligha mérvadó¹⁴), ahogyan Raetiában sem, hiszen akkor a melléknév megadásának aligha lehetett értelme, ráadásul igen kevéssé valószínű, hogy ezt görögül végezték volna el. Az egyetlen terület, ahol erre lehetőség nyílt, éppen a két terület között elhelyezkedő Pannonia, annak is a Keszthely-kultúra néven ismertté vált területe a mai Keszthely, illetve részben Pécs környékén. A 19. század vége óta ismert, az avarok uralmát is megérő, sajátos, részben provinciális (ez azonban nem feltétlenül helyi, pannoniai) jellegű és anyagi kultúra (kosaras fülbevalók, korongfíbulák, kígyófejes karperecek, stylusok) eredete máig igen heves vitákat vált ki a magyar és a nemzetközi szakirodalomban.¹⁵ *Alföldi András* (és újabban *Volker Bierbrauer*) óta sokan a kultúra provinciális, helyi jellegét hangsúlyozzák, s az egykori Pannonia tartomány lakosságára vezetik vissza annak eredetét, míg *Kovrig Ilona* és *Bóna*

13 Reindel 1966, 41.

14 Schulze-Dörrlam 2009, 292. Anm. 1068.

15 Alföldi 1926, 30–38., 56.; Kovrig 1958; Barkóczi 1968, 310.; Sági 1970; Bóna 1970, 257. 122. j.; Bóna 1971, 296–297.; Bóna 1978, 149–150.; Bóna 1984, 322.; Bóna 1985, 11.; Werner 1986, 19., 50.; Müller 1987, 109–112.; Sági 1989, 301.; Sági 1991, 135–137.; Kiss 1987, 247.; Bálint 2003, 226–230.; Bálint 1995, 282–292.; Straub 1999; Straub 1999a, 181–193.; Daim 2000; Bierbrauer 2004; Kiss 2008; Vida 2009, 233–259.; Müller 2010, 242–245.; Vida 2011, 398–400.; Müller 2014, 133., 167–173.; Müller 2015; Pohl 2018, 112–113.

István többszörösen is kifejtett elképzelése szerint a kultúra görög anyanyelvű, s részben Sirmium környéki, részben balkáni eredetű. Itt és most nem lehet feladatunk az utóbbi kérdés teljes körű vizsgálata, annak csak felirattani vetületeivel foglalkozhatunk. Annyit előre kell bocsátanunk, hogy aligha tartjuk meggyőzőnek *Bierbrauer* és hozzá kapcsolódva egyes magyar kutatók véleményét, akik a kultúra helyi, a Kr. u. 4. századtól töretlen kontinuitását hangsúlyozzák, elfeledve azt a tényt, hogy az erőd belsejében feltárt ókeresztény *basilica* két építési periódusának (Kr. u. 4. század második fele/vége és 6. század közepe) padlószintjei között cölöpszerkezetes építményt figyeltek meg.¹⁶ A kultúra népességének nyelvét latinként szokták meghatározni a horreum temetőben talált *Bonosa* feliratos, arany, rekeszes ékkőberakásos stylus alapján¹⁷, amely azonban aligha lehet helyi készítmény¹⁸, ezért annak épp oly kevés relevanciája van, mint a környéken talált görög feliratos bizánci import tárgyakkal. Keszthelyről és környékéről, valamint a Dél-Dunántúlról ugyancsak számos (összesen 20) bizánci görög feliratos importtárgyat ismerünk (Függelék 3)¹⁹, ezeknek azonban egyike sem helyi készítmény (görög monogrammos gyűrűk, arany fülbevaló, bulla, súlyok), így azok éppoly kevésbé bizonyítják az etnikum görög voltát, mint a *Bonosa* felirat ennek ellenkezőjét. A gyűrűk szinte mindig női sírokból kerülnek elő, a gyűrűk eredeti tulajdonosa a hímnemű genitivusban álló nevek (latin cognomen görög változata: Nr. 3., 12.) miatt pedig mindenképpen férfi volt (e. g. Nr. 3., 10., 12., 18.). Különleges szerepük van a bólyi, női sírból származó lunulás, pávákkal díszített fülbevalóknak, amelyek a középső medallionban található monogrammot tartják csőrükben: Φωτός (Nr. 4). A felirat

16 Bóna 1970, 252. 127. j.; Bóna 1971, 296–297.; Bóna 1978, 149–150. Aligha meggyőzőek Sági 1989, 295. ezzel szemben felhozott ellenérvei.

17 Barkóczi 1968, 279., 292., 293–294., 306.

18 Vida 2018, 100–101., 250., 254., 299. véleményével ellentétben aligha lehet helyi készítmény. Az erőd területén ötvösművészetre, műhelyre az intenzív ásatások ellenére utaló jel nincs. A Vida által hozott párhuzamok világosan balkáni műhelyt bizonyítanak. Kevésbé valószínű, hogy a feliratos mezőt üresen hagyták volna, és a felirat helyben készült volna. Utóbbi a készítésekor éppúgy rákerülhetett. Így Barkóczi véleményével ellentétben az sem bizonyítható, hogy a név a sírban eltemetett germán kislányhoz tartozott. Nem tudjuk, hogy a készítés után mennyi idővel került a lelet a sírba, ahogyan az sem, hányadik tulajdonosa volt az abban eltemetett.

19 A bizánci és bizánci jellegű leletanyagot összegyűjtötte Garam 2001.

nyilvánvalóan keresztény, apotropaikus tartalmat hordoz (mint a feliratos kereszték), talán az elhunyt keresztény voltát is jelezheti. A többi felirat között két kivétel van, a zamárdi nagyszíjvég (Nr. 17.) és a jelen fenékpusztai csat görög felirata, amelyek másodlagosan, a birtokos nevére való utalással, minden valószínűség szerint helyben kerültek a csatra. Utóbbiak mindenképpen arra utalnak, hogy a Dél-Dunántúl területén, főleg Keszthely környékén görögül is beszélő lakossággal is számolnunk kell úgy, ahogyan azt már *Bóna* kimutatta.

Bóna (és *Kovrig*), amikor bizánci, görög nyelvű (Thessalonica környéke és Sirmium/Singidunum) területről a kaganátus területére elhurcolt népességben is kereste a Keszthely-kultúra eredetét, az utóbbi feliratos emlékeket még nem ismerhette, de több írott forrást is talált, amely ilyen jellegű népmozgalmakról számolt be (számuk azonban a *Bóna* által felsoroltakhoz képest jóval nagyobb: ld. Függelék 4.). Theophylaktos Simokatta (VII 10.) történeti munkájában Singidunum 596-os ostroma, illetve a *Chronicon Paschale* (P 390 p. 713. (Dindorf)), Niképhoros Patriarcha (*Hist. synt.* p. 14.), illetve Geórgios Mónachos (p. 669. és őt követve Kónstantinos Laskaris, *Synopsis hist.* p. 66.) a 623-as avar Konstantinápoly környéki thraciai hadjárat kapcsán beszél a Dunán túlra, azaz avar területre ténylegesen elhurcolt jelentősebb számú civil lakosságról (a számukat 270 ezerben, illetve 70 ezerben adta meg az utóbbi két szerző, ez – még ha túlzó is – mindenképpen jelentős számú elhurcoltra utal).²⁰ Ugyanennek az eseménynek az emléke jelenik meg Theodóros Synkellos Konstantinápoly 626-os ostroma kapcsán tartott homíliájában is.²¹

A leghosszabb és legtöbbet tárgyalt, nem sokkal az események után, még a 680-as években keletkezett forrásunk a *Miracula sancti Demetrii* második könyvének beszámolója (II 2., 5.), eszerint a Thessalonica térségében a 610-es években (615-618?) hadjáratot vezető avarok (és szlávok) az akkori Pannonia közelebről meg nem nevezett területén (a szerző Sirmiumot csak a könnyebb azonosítás végett, mint a tartomány régi metropolisát említi, nem Pannonia

20 Utóbbiakhoz ld. Szádeczky-Kardoss 1998, 108–110. és 164–169. kommentárjait. A következőkben tárgyalt *Miracula sancti Demetrii* és a 623-as hadjárat eseményeinek összekapcsolása aligha valószínű (így Charanis 1970, 240., Bálint 1995, 124.), mivel az előbbi Illyricum, a másik Thracia területét érintette, illetve onnan elhurcolt hadifoglyokra utalt.

21 Makk 1975, 15. n. 55.

Sirmiensisre gondolt) a Dunánál tömegesen telepítettek le hadifoglyokat. Ezek keresztény hitüket megőrizve helyben összekeveredtek az avarokkal, bolgárokkal és más ott élő népcsoportokkal (utóbbiak a szlávok mellett éppúgy lehettek germánok: ἐπιμιγέντες μετὰ βουλγάρων καὶ Ἀβάρων καὶ τῶν λοιπῶν ἔθνικῶν, majd hatvan év után a bolgár Kuvrat vezetésével visszatértek bizánci fennhatóság alá.²² A letelepedés helyére vonatkozóan Szádeczky-Kardoss Samu a Dél-Alföldet valószínűsítette, mások Sirmium környékét javasolták, míg Bóna a már említett módon a Keszthely-kultúra etnikumát hozta kapcsolatba a népességgel. A Dél-Alföld alighanem kizárható, mivel a csoport vezetésével megbízott Kuvrat két más forrás szerint is Pannoniában telepedett le (Theoph. A.M. 6171., Niképh. Patr. p. 33.). Sirmium esete azonban jóval bonyolultabb. Bár a menekülés során *Kuvrat*éknak át kellett kelniük a Dunán (Pannonia II esetében ez elméletileg szükségtelen lenne): περάσαντα τὸν αὐτὸν Κούβερ μετὰ τοῦ εἰρημένου σὺν αὐτῷ παντὸς λαοῦ τὸν προσφηγηθέντα Δάνουβιν ποταμὸν, de a szöveget kiadó *Paul Lemerle* Szerμησιάνοι-ra javította a csoport eredetileg *Κερμησιάνοι*-ként megadott nevét (II 5. 199. vö. 205., 206.). Bár *Kuvrat*ék a visszatérés után Thessalonichoz közeli területre, a *Κεραμήσιος κάμπος*-ra telepedtek le (κρατῆσαι τὸν Κεραμήσιον κάμπον), és nevük innen is eredhetne, de a csoport másik főnökének ἄρχων, *Mauros*nak (PMBZ Online 4911.) előkerült egy feliratos ólombullája a következő felirattal: Μάυρω πατρικίω καὶ ἄρχοντι τῶν Σερμησιανῶν καὶ Βουλγάρων.²³ Ezek alapján *Lemerle* emendatiója teljesen jogos, így *Kuvrat*ék szállásterületét eredendően Délkelet-Pannoniában kell keresnünk. Későbbi északi terjeszkedésük (azaz éppen az általunk vizsgált kérdéses terület, a Dél-Dunántúl) lehetőségét, amelyet éppen *Lemerle* javasolt, nem zárhatjuk ki. A modern német, majd ezt követve a magyar népvándorlásokor-kutatás egyik csoportja erősen szembehelyezkedik az írott és anyagi forrásokot felhasználó érvelési rendszerrel (gemischte Argumentation)²⁴, holott a forrásban említett kevert népesség sok mindenben párhü-

22 Charanis 1970; Lemerle 1979, 222–234.; Lemerle 1981, 137–162., kül. 143–145.; Szádeczky-Kardoss 1982, 8–12.; Popović 1986, 103–133.; Köder 1986, 523–538.; Szádeczky-Kardoss 1998, 219–220.; Pohl 2018, 113., 326–339.

23 Oikonomides 1986, 38. Nr. 25.

24 Bálint 1995, 106–107., a forrásra vonatkozóan: 121–124.

zamba állítható a Keszthely-kultúra etnikumával. Egy provinciális jellegű népesség hirtelen jelenik meg a 7. század elején, és a század közepe után hirtelen tűnik el; az etnikum mindenképpen kevert, és hangsúlyos szerepet kap benne a görög. Azonosításuknak azonban a csoport *Sermésiano*i neve ellene mond.

Segíthet-e valamit a probléma megoldásában jelen leletünk? Az övcsat feliratának (és készítőjének) görög nyelve ellenére a csat tulajdonosa latin nevet, származására utaló jelzőt viselt: *Raeticus*. A görög (balkáni) és esetleg helyi (római) etnikum mellett a keszthelyi temetők régészeti leletanyaga alapján (mint a jelen sír *spathája*, germán állatstílusos ezüstlemezekkel díszített fapohara, csontfésűje, ollója, tűzkésztsége, továbbá fibulák (kengyel-, madár-, S alakú és lemezes), övcsatok etc.) már többször felmerült²⁵, hogy a fogoly itáliai (avar területre hurcolt langobárd (Forum Iulii térségéből 611 körül elhurcolt) hadifoglyokról írott forrás is rendelkezésre áll: Paul. Diac. *Hist. Lang.* IV 37.²⁶), illetve az Alpok térségéből származott, mivel nyugati (alemann, frank) germán elemek is éltek avar függésben, részben hozzájuk csatlakozva a kaganátus délnyugati peremterületén.²⁷ Az utóbbi vélekedést tökéletesen megerősíti az általunk tárgyalt övcsat *Raeticus* felirata, amely egy olyan germán vezetőre utalhatott, aki valahonnan Raetia (esetleg Italia közvetítésével) területéről telepedett át Keszthely környékére. Ennek hogyanja és mikéntje azonban egyelőre homályban marad, mivel erről sem írott, sem feliratos forrásaink nem szólnak. Egyedül arra gondolhatunk, hogy a korábbi Raetia tartomány területén az avarok az 590-es években (Kr. u. 595–596) sikeres hadjáratokat vezettek az azt elfoglaló bajorok és a frankok/türingek (Paul. Diac. *Hist. Lang.* IV 11–12.) ellen, foglyokat is elhurcolhattak, illetve egyes germán csoportok ekkor is csatlakozhattak hozzájuk.²⁸ Paulus Diaconus azonban ilyenről nem tesz említést, de az időpont

25 Sági 1970; Straub 1999; Daim 2000; Kiss 2008; legutóbb: Müller 2015, 31.

26 Bóna 1970, 257. 122. j.

27 Sági 1961, 427–429.; Sági 1970, 173–174., 185–186.; Bóna 1971, 299–300.; Straub 1999; Daim 2000, 469–472.; Kiss 2008, 266.; Müller 2010, 245.; Müller 2014, 167–173.

28 Szádeczky-Kardoss 1998, 110–111. IV 10. *Isdem ipsis diebus Baioarii usque ad duo milia virorum dum super Sclavos inruunt, superveniente Cacano omnes interficiuntur. 11. Hunni quoque, qui et Abares dicuntur, a Pannonia in Turingam ingressi, bella gravissima cum Francis gesserunt. Brunichildis tunc regina cum nepotibus adhuc puerulis Theudeperto et Theudericoregebat Gallias, a quibus accepta Hunni pecunia revertuntur ad propria.*

nagyjából megfelel a pusztaszentegyházi temető indulásának. Mindezek az adataink tehát szintén egy kevert, görög nyelvű provinciális és germán etnikum jelenlétére utalnak az erőd környékén. Utóbbi a *Bóna* által meghatározott módon kapcsolatban állhat a *Miracula* szövegében említett, *Kuvrat* által vezetett csoporttal is, akiknek fő szállásterületét azonban Sirmium környékén kell keresnünk. Természetesen nem zárható ki, hogy részben az egykori provinciális lakosság maradékai is helyben megélték az avarkort, de ez még további bizonyításra szorul. A Keszthely-kultúra provinciális jellegű, igen magas kivitelezési szintű leletanyaga aligha helyi fejlődés eredménye, az egykori pannoniaiak (ha voltak is ilyenek) leszármazottai az erőd és a környező települések vezető rétegében aligha tölthettek be bármilyen szerepet.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Keszthely-Fenekpuszta 6. század végi, 7. századi lakosságában a görög elemnek jelentősnek kellett lennie, de az övcsat tulajdonosa és népe mindenképpen nyugat, azaz Raetia felől érkezhetett az erőd térségébe. Az utóbbi csoport egyik vezetője lehetett az *A* jelű sírban eltemetett férfi. Ez megerősíti a nyugati germán elemeknek már korábban is feltételezett jelenlétét, s a további sírmellékletek is igazolják ezt a feltevést. Ennek ismeretében sem kell feltétlenül elfogadnunk Pannonia későantik provinciális lakosságának avar korig való továbbélését Észak-Pannoniában, így a Keszthely-kultúra területén sem.

IRODALOM

- Alföldi 1926. *Andreas Alföldi*: Die Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II. De Gruyter, Leipzig, 1926.
- Bálint 1995. *Bálint Csanád*: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. Balassi Kiadó, Szeged, 1995.
- Bálint 2003. *Csanád Bálint*: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: *Michael Müller – Wille-Reiner Schneider* (Hrsg.): Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen der Früh- und Hochmittelalters. Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1993. 195–273.
- Barkóczi 1968. *László Barkóczi*: A 6th century cemetery from Keszthely-Fenékpuszta. *Acta ArchHung*, 20. (1968) 275–311.
- Bárdos–Garam 2009–2014. *Edith Bárdos – Éva Garam*: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek I–II. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2009–2014.
- Bierbrauer 2004. *Volker Bierbrauer*: Die Keszthely-Kultur und die romanische Kontinuität in Westungarn (5.–8. Jh.). Neue Überlegungen zu einem alten Problem. In: *Hubertus Seibert – Gertrud Thoma* (Hrsg.): Von Sachsen bis Jerusalem. Menschen und Institutionen im Wandel der Zeit. Festschrift für Wolfgang Giese zum 65. Geburtstag. Herbert Utz Verlag, München, 2004, 51–72. = A Keszthely-kultúra és a késő római továbbélés kérdése Pannoniában (Kr. u. 5-8. sz). Újabb gondolatok egy régi problémáról. *ArchÉrt*, 129. (2004) 57–82.
- Bóna 1970. *Bóna István*: Avar lovassír Iváncsáról – Grave of an avar horseman at Iváncsa. *ArchÉrt*, 97. (1970) 243–263.
- Bóna 1971. *István Bóna*: Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969). *Acta ArchHung*, 23. (1971) 265–336.
- Bóna 1978. *Bóna István*: Erdélyi gepidák–Tisza-menti gepidák. Régészeti kutatás-módszertani és leletértelmezési problémák. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei*, 27. (1978) 123–170.
- Bóna 1984. *Bóna István*: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története 1242-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984, 265–373.

- Bóna 1985. *István Bóna*: Die Awaren. Ein asiatisches Reitervolk an der Mittleren Donau. In: *Walter Meier-Arendt* (Hrsg.): *Awaren in Europa. Schätze eines asiatischen Reitervolkes 6.–7. Jh.* Museum für Vor- und Frühgeschichte, Nürnberg, 1985, 5–19.
- Budimir 1964. *Milan Budimir*: Antai-Antes-Anti-Anticus. *Zbornik Radova*, 8. (1964) 37–45.
- Charanis 1970. *Peter Charanis*: Kouver, the chronology of his activities and their ethnic effects on the regions around Thessalonica. *Balkan Studies*, 11. (1970) 229–247.
- Cs. Soós – Salamon 1995. *Ágnes Cs. Soós – Ágnes Salamon*: Cemeteries of the Early Medieval Ages at Pókaszepetk. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.
- Daim 2000. *Falko Daim*: Keszthely. In: *RGA*, 16. (2000) 468–474.
- Feind 2010. *Robert Feind*: Byzantinische Monogramme und Eigennamen. Alphabetisiertes Wörterbuch. H. Gietl Verlag, Regenstauf, 2010.
- Franco 1998. *Henar Gallego Franco*: Significacion social de los cognomina etnicos Raeticus, Noricus y Pannonicus en la onomastica romana del Alto y Medio Danubio. *Emerita*, 66. (1998) 383–390.
- Garam 2001. *Éva Garam*: Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2001.
- Garam 2018. *Éva Garam*: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Réti-földek III. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2018.
- Gardthausen 1913 *Victor Gardthausen*: Griechische Paläographie II. Verlag von Veit, Leipzig, 1913.
- Gardthausen 1924. *Victor Gardthausen*: Das alte Monogram. Karl W. Hirssemann Verlag, Leipzig, 1924.
- Glaser 2003. *Franz Glaser*: Sonderausstellung „Fremde in Europa“: Ostgotisches Militär in Kärnten und Germanen am Plattensee. *Rudolfinum*, 2003, 79–84.
- Heinrich-Tamáská–Straub 2009. *Orsolya Heinrich-Tamáská – Péter Straub* (Hrsg.): Keszthely-Fenékpuszta im Spiegel der Jahrtausende. – Keszthely-Fenékpuszta az évezredek tükrében. Verlag Marie Leidorf, Leipzig–Zalaegerszeg, 2009.

- Heinrich-Tamáska–Straub 2012. *Heinrich-Tamáska Orsolya – Straub Péter* (szerk.): A fenékpusztai római erőd évszázadai. Zala megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 2012.
- Jauch 2014. *Verena Jauch*: Vicustöpfer. Keramikproduktion im römischen Oberwinterthur. Züricher Denkmalpflege, Zürich–Egg, 2014.
- Kajanto 1965. *Iiro Kajanto*: The Latin cognomina. Societas scientiarum Fennica, Helsinki, 1965.
- Kardaras 2018. *Georgios Kardaras*: Byzantium and the Avars, 6th–9th Century AD. Political, Diplomatic and Cultural Relations. Brill, Leiden–Boston, 2018.
- Kardaras 2018a. *Georgios Kardaras*: The title Anticus to the successors of Justinian I. A pattern of imitation? *Byzantion Nea Hellás*, 37. (2018) 265–284.
- Kiss 2008. *Gábor Kiss*: Der Wandel im archäologischen Nachlass der Keszthely-Kultur im Laufe des 7. und 8. Jahrhunderts. Versuche zur Periodisierung. *Antaeus*, 29–30. (2008) 265–277.
- Kneissl 1969. *Peter Kneissl*: Die Siegestitulatur der römischen Kaiser. Untersuchungen zu den Siegerbeinamen des ersten und zweiten Jahrhunderts. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1969.
- Kovrig 1958. *Kovrig Ilona*: Megjegyzések a keszthelyi kultúra kérdéséhez – Bemerkungen zur Frage der Keszthely-Kultur). *ArchÉrt*, 85. (1958) 66–74.
- Köder 1986- *Johannes Köder*: Anmerkungen zu den Miracula sancti Demetrii. In: *Hommage à André N. Stratos*. N. Stratos, Athènes, 1986, 523–538.
- László 1968. *László Gyula*: Az avarok és a kereszténység. *DissArch*, 9. (1968) 41–58.
- Lemerle 1979. *Paul Lemerle*: Les plus anciens recueils des Miracles de saint Démétrius 1. Le texte. Centre national de la recherche scientifique, Paris, 1979.
- Lemerle 1981. *Paul Lemerle*: Les plus anciens recueils des Miracles de saint Démétrius 2. Commentaire. Centre national de la recherche scientifique, Paris, 1981.
- Makk 1975. *Ferenc Makk*: Traduction et commentaire de l'homélie écrite probablement par Théodore le Syncelle sur le siège de Constantinople en 626. JATE, Szeged, 1975. (Acta Antiqua et Archaeologica 19).

- Müller 1987. *Müller Róbert*: Megjegyzések Fenékpusztá történetéhez. *Zalai Múzeum*, 1. (1987) 105–122.
- Müller 2000. *Róbert Müller*: Ein germanisches Grab der Frühawarenzeit aus Keszthely-Fenékpusztá. *Acta ArchHung*, 51. (1999–2000) 351–366.
- Müller 2002. *Róbert Müller*: Die Germanen des Gräberfeldes Keszthely-Fenékpusztá Ödenkirche-Flur. In: Germanen am Plattensee Ausstellung des Balatoni Muzeums Keszthely im Museum für Frühgeschichte des Landes Niederösterreichs, Schloss Traismauer; vom 6. April bis 1. November 2002. Amt der Niederösterreichischen Landesregierung, Traismauer, 2002. 29–32.
- Müller 2010. *Róbert Müller*: Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpusztá. Verlag Marie Leidorf, Budapest–Leipzig–Keszthely, 2010.
- Müller 2014. *Róbert Müller*: Die Gräberfelder von Keszthely-Fenékpusztá, Ödenkirche-Flur. Verlag Marie Leidorf, Budapest–Leipzig–Keszthely, 2014.
- Müller 2015. *Müller Róbert*: A kontinuitás kérdései Fenékpusztán. *Zalai Múzeum*, 22. (2015) 25–38.
- Oikonomides 1986. *Nikos Oikonomides*: A collection of dated byzantine lead seals. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, 1986.
- Papp 1962. *Papp László*: A bólyi avarkori temető – Der awarenzeitliche Friedhof von Bóly. *JPMÉ*, 7. (1962) 163–193.
- Pohl 2018. *Walter Pohl*: The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822. Cornell University Press, Ithaca–London, 2018.
- Popović 1986. *Vladislav Popović*: Koubrat, Kouber et Asparouch. *Starinar*, 37. (1986) 103–133.
- Reindel 1966. *K. Reindel*: Staat und Herrschaft in Raetien und Noricum im 5. und 6. Jahrhundert. *VHVO*, 106. (1966) 23–41.
- Rösch 1978. *Gerhard Rösch*: Ὄνομα Βασιλείας. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1978.
- Rychener 1999. *Jürgen Rychener*: Der römische Gutshof in Neftenbach. Züricher Denkmalpflege, Zürich–Egg, 1999.

- Sági 1961. *Károly Sági*: Die zweite altchristliche Basilica von Fenékpuszta. *Acta AntHung*, 9. (1961) 397-459.
- Sági 1970. *Károly Sági*: Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpuszta. *Acta AntHung*, 18. (1970) 147-196.
- Sági 1989. *Sági Károly*: Adatok a fenékpusztai erőd történetéhez – Über die Geschichte der Festung in Fenékpuszta. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei*, 1. (1989) 261-317.
- Sági 1991. *Sági Károly*: Egy VI. századi keszthelyi temető és mondanivalója a „Keszthely-Kultúra” etnikuma szempontjából – Keszthelyer Friedhof aus VI. Jahrhundert und dessen Bedeutung bezüglich des Ethnikums der „Keszthelyer-Kultur”. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleménye*, 2. (1991) 113-141.
- Schulze-Dörrlam 2009. *Mathilde Schulze-Dörrlam*: Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römische-Germanischen Zentralmuseum. Teil II. Die Schnallen mit Scharnierbeschlag mit angegossenem Riemen durchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2009.
- Smoniewski 2010. *Bartłomiej Szymon Smoniewski*: The Antes: Eastern ‘Brothers’ of the Slavenes? In: *Florin Curta* (Ed.): *Neglected Barbarians*. Brepols, Turnhout, 2010. 53-82.
- Straub 1999. *Straub Péter*: A Keszthely-kultúra kronológiai és etnikai hátterének újabb alternatívája – Die neuere Alternative des chronologischen und ethnischen Hintergrundes der Keszthely-Kultur. *Zalai Múzeum*, 9. (1999) 195-224.
- Straub 1999a. *Straub Péter*: Újabb adalék a Keszthely-kultúra eredetéhez egy fenékpusztai sír kapcsán – Ein neuer Beitrag zum Ursprung der Keszthely-Kultur anhand eines Grabes von Fenékpuszta). *Zalai Múzeum*, 9. (1999) 181-193.
- Szádeczky-Kardoss 1982. *Szádeczky-Kardoss Samu*: Két széljegyzet a Dél-Alföld korai történetéhez. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből 6. Csongrád megyei Levéltár, Szeged, 1982. 8-12.*
- Szádeczky-Kardoss 1998. *Szádeczky-Kardoss Samu*: *Az avar történelem bizánci forrásai*. Balassi Kiadó, Budapest, 1998.

- Vida 2009. *Tivadar Vida: Local or Foreign Romans? The problem of the late antique population of the 6th-7th Centuries AD in Pannonia.* In: Dieter Quast (Hrsg.): *Foreigners in early medieval Europe. Thirteen international studies on early medieval mobility.* Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz. 2009, 233–259.
- Vida 2011 *Tivadar Vida: Das Gräberfeld neben dem Horreum in der Innenbefestigung von Keszthely-Fenekpuszta.* In: Orsolya Tamáska-Heinrich (Hrsg.): *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia.* Verlag Marie Leidorf, Budapest–Leipzig–Keszthely, 2011. 397–456.
- Vida 2018. *Vida Tivadar: A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6.–7. században.* Akadémiai doktori értekezés. MTA, Budapest, 2018.
- Werner 1986. *Joachim Werner: Der Schatzfund von Vrap in Albanien.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1986.

F Ü G G E L É K 1 .

Bizánci uralkodók Anticus cognomene

Uralkodó	Keltezés	Forrás
I. Iustinianus	533	Inst. Pr.
I. Iustinianus	534	Cod. Iust. I 27. 1pr
I. Iustinianus	535	Nov. 17.
I. Iustinianus	536	CSEL 35 p. 338. Ep. 89.
I. Iustinianus	536	CSEL 35 p. 344. Ep. 91.
I. Iustinianus	546–547	CIG 8636
I. Iustinianus	542–565	<i>Byzantion</i> 20, 150., 128.
I. Iustinianus	542–565	Paul. Diac. Hist. Lang. I 25.
II. Iustinus	570	Nov. VI
II. Iustinus	571	Euagr. H. E. I 5.4.
Tiberius	578–582	<i>Travaux et Mémoires</i> , 5. (1973) 373.
Tiberius	578–582	Nov. Const. 12.
Tiberius	582	Nov. Const. 13.
Mauricius	585	MGH Ep. III p. 148
Heraclius	612	Nov. Const. 22.

F Ü G G E L É K 2 .

A Raeticus/Reticus személynév előfordulásai

RIB 1684 Vindolanda

AÉp 1996, 1128 Vindonissa

CIL III 5924=11911 Emetzheim

CIL VI 1057=1058=31234 Roma

CIL III 11968 Castra Regina

CIL VI 306361=ICUR 2786 Roma

Mesterbélyeg (fazekas): Rychener 1999, 195. Nr. 1407., 3002., 3759., Jauch 2014, Nr. 15–41., 134., CAG 21/3, 328., CAG 59/2, 361.

A Raetia/Raeticus földrajzi név legkésőbbi későantik előfordulása

CIL XIII 5251 = ILCV 1079 = CLE 1378 = AÉp 1997, 1197 Kr. u. 548

*Chur / Curia S(an)c(ta)e m(emoriae) ep(is)c(opu)s / hoc iacit in t<u>m<u>-
lo quem deflevit / R(a)etica tellus / maxima summorum gloria pon/tif<i>cum /
abiectis qui fudit opes nuda/taque textit / agmina captivis praemia larga / ferens
/ est pietas vicina polo nec fu/neris ictum / sentit ovans factis qui [p]etit / astra
bonis / his pollens titulis Valentia/ne sacerd<o>s / crederis a cunctis non potu/
isse mori qui vixit in hoc sae/c(ulo) ann(os) pl(u)s m(i)n(us) LXX d(e)p(ositu)
s sub d(ie) VII Id(us) Ian(uarias) / sep(tie)s p(ost) c(onsulatum) Basi(li) v(iri)
c(larissimi) c(on)s(ulis) ind(ictione) XI Paulinus ne/pos ipsius hec fieri ordinavit.*

Vö. AÉp 2014, 489.

F Ü G G E L É K 3 .

Görög feliratos emlékek az avarkorban a Dunántúlon²⁹

1. Balatonfüzfő. Ezüst bulla.

Felirata: Πέτρος.

2. Balatonfüzfő. Ezüstkereszt.

Felirata: Φῶς ζωή.

3. Bóly. Gyűrű.

Felirata: Ὀνωρ(ί)ου.

4. Bóly. Fülbevaló.

Felirata: Φωτός.

5. Csákvár. Súly.

Felirata: Κωνσταντινουπόλεως).

6. Fejér megye. Súly.

Felirata: Ἰωάν(ν)ου ν(ομίματα) ιη'.

²⁹ A korábbi kötetésben a monogrammos és a feliratok feloldására legtöbbször kísérlet sem történt, ha igen, rosszul. Munkámhoz Gardthausen 1924 és Feind 2010 műveit használtam.

7. Jutas. Súly.
Felirata: Ν(ομίματα) Σ.
8. Jutas. Súly.
Felirata: Ν(ομίματα) γ'.
9. Jelen darab.
10. Keszthely-Fenekpuszta. Ezüstgyűrű.
Felirata: Ἡρακ(λί)ου vagy Ἄρκ(αρ)ίου.
11. Nagyharsány. Korongfibula.
Felirata: Ἀρχάνγελε, βο[ήθι].
12. Pécs. Gyűrű.
Felirata: Ὀνωρ(ίου).
13. Pókaszeptk. Súly.
Felirata: Ν(ομίματα) β'.
14. Pókaszeptk. Súly.
Felirata: (Οὐ)γ(γία) † α'.
15. Pókaszeptk. Üvegsúly.
Felirata: Προκ(οπίο)υ vagy Κ(υ)πρ(ιαν)οῦ.
16. Veszprém megye. Súly.
Felirata: Οὐ(γγία) α'.
17. Zamárdi. Ezüstgyűrű.
Felirata: Ἡρωνίου.
18. Závod. Kereszt.
Felirata: Ἅγιος ἄγιος ἄγιος Κ(ύριο)ς Σαβαωθ.

FÜGGELÉK 4.

Hadifoglyok Avar földön³⁰

Miracula sancti Demetrii II 2. (170) (Kr. u. 615–618.) ... ἐτέρους αἰχμαλώτους ἔλαβον, μεθ' ὧνπερ εὔρον ἀγελαίων πλείστων ζώων, καὶ λοιπῶν τῶν ἐπὶ ἐργασίᾳ τοῦ ἀμητοῦ σκευῶν.

II.5 (195) ... καὶ ὅτιπερ τὸ Ἰλλρικὸν σχηδὸν ἅπαν, ἦγουν τὰς αὐτοῦ ἐπαρχίας, λέγω δὴ Παννονίας δύο, Δακίας ὡσαύτως δύο, Δαρδανίας, Μυσίας, Τριβάλεως, Ῥοδώπης, καὶ πασῶν ἐπαρχιῶν, ἔτι μὴν καὶ Θράκης, καὶ τοῦ πρὸς Βυζαντίου μακροῦ τείχους καὶ λοιπὰς πόλεις τε καὶ πολιτείας ἐκπορθήσαντες, ἅπαντα τὸν αὐτὸν λαὸν εἰς τὸ ἐνεῖθεν πρὸς Παννονίαν μέρος τὸ πρὸς τῷ Δανουβίῳ ποταμῷ, ἦστινος ἐπαρχίας πάλαι μητρόπολις ὑπῆρχεν τὸ λεχθὲν Σερμεῖον. Ἐκεῖσε οὖν, ὡς εἴρηται, τὸν ἅπαντα λαὸν τῆς αἰχμαλωσίας κατέστησεν ὁ λεχθεὶς χαγάνος, ὡς αὐτῷ ὑποκειμένους, ἐξ ἐκείνου ἐπιμιγέντες μετὰ βουλγάρων καὶ Ἀβάρων καὶ τῶν λοιπῶν ἐθνικῶν καὶ παιδοποιησάντων ἀπ' ἀλλήλων καὶ λαοῦ ἀπείρου καὶ παμπόλλου γεγονότος, παῖς δὲ πατρὸς ἕκαστος τὰς ἐνεγασμένας παρειληφόντων καὶ τὴν ὀρμὴν τοῦ γένους κατὰ τῶν ἠθῶν Ῥωμαίων ... (196) (Kr. u. 670 körül) ὥστε ἐγνωκότα (sc. Kuver) τὸν καγάνον διῶξαι ὅπισθεν αὐτῶν καὶ συμβαλλόντων αὐτῶν καὶ ἐπὶ πέντε ἢ ἕξ πολέμους καὶ ἐπ' ἀμφοτέροις παρ' αὐτῶν ἠττηθέντος αὐτοῦ λαοῦ φυγῇ χρησάμενος ἐν τοῖς ἐνδοτέροις πρὸς ἄρκτον ἄπεισι τόπους, ὡς λοιπὸν μετὰ νίκης περάσαντα τὸν αὐτὸν Κούβερ μετὰ τοῦ εἰρημένου σὺν αὐτῷ παντὸς λαοῦ τὸν προσφηγηθέντα Δάνουβιν ποταμὸν καὶ ἐλθεῖν εἰς τὰ πρὸς ἡμᾶς μέρη καὶ κρατῆσαι τὸν Κεραμήσιον κάμπον, κάκαεῖσε οὐτῶν ἐγκαθεσθέντων ... 199 κελεύσασας πάντας τοὺς ἐκ τῶν λεχθέντος Κούβερ Κερμησιάνους vagy Σερμησιάνους ἀποφύγους ὑπ' αὐτὸν τὸν Μαῦρον γενέσθαι ...

Vö. Theoph. A.M. 6171., Niképh. Patr. p. 33.

30 A szír egyházatya, Johannes Ephesinus *Egyháztörténetében* Sirmium átadása kapcsán egyáltalán nem ír a város lakosainak áttelepítéséről, csak a megadás utáni távozásukat, illetve az avarok letelepedését említi (VI 32.): vö. Szádeczky-Kardoss 1998, 49–50.

Theoph. Sim. VII 10. (Kr. u. 596.) ... ἀκηκόει τοίνυν ὁ Πρίσκος τὰ τείχη καταβαλεῖν τῆς Σηγιδόνας τὸν Βάρβαρον καταναγκάζειν τε τοὺς λαοὺς τὰ οἴκοι καταλιπόντας εἰς τὴν πολεμίαν τὰς ἀποικίας ποιήσασθαι.

VII 11. ἀδικεῖς Σιγγιδόνα τὴν πόλιν, ὦ ἄνθρωπε. τί τὰ τείχη καθελὼν πρὸς ἀποικίας αὐτὴν δυστυχαίς;

Chronicon Paschale P 390 p. 713. (Dindorf) (Kr. u. 623.) ... καὶ πάντας μετὰ ἀφαιρεθέντων αὐτῶν μετώκισαν πέραν τοῦ Δανουβίου, μηδενὸς ἀντιστατοῦντος.

Nicephorus Patr. Hist. synt. p. 14 πλεῖστον δὲ ὅσον λαὸν ἀνδραποδισάμενοι δοριάλωτον ἄγοντες πρὸς τῇ σφετέρᾳ ἀπεκόμισαν εἰς ἔβσομήκοντα δὲ καὶ διακοσίας χιλιάδας ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, καθάπερ ἔνιοι τῶν ἀλόντων διαδράντες ἀλλήλοις συνωδᾶ ἔφασαν, ὁ ἀριθμὸς αὐτοῖς ἅπας συνήνεκτο.

Georgius Monachus chron. p. 669. καὶ τὰ Θρακῶα μέρη δηώσαντες ἠχμαλώτευσαν ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας χιλιάδας ὃ καὶ ὑπέστρεψαν εἰς τοὺς τόπους αὐτῶν. Vö. Const. Lascaris Synopsis hist. p. 66.

Theodorus Sync. V 10. τίς δὲ ἄγνοεῖ τὴν ἐπιβουλὴν καὶ τὸν δόλον τοῦ ὄφεως καὶ ὅσον χυχῶν πλήθος ἐξ ἀδοκῆτου κακίας αἰμάλωτον ἦρπασεν, ἀνδράσιν τε ἅμα γυναῖκας γέροντας τε καὶ νήπια ἀριθμὸν ὑπερβαίνοντες εἰς τὴν αὐτοῦ γῆν δεσμίους ἀπήγαγεν;

Paul. Diac. Hist. Lang. IV 37. (Kr. u. 610–611.) *Ingressi vero Avars cum rege suo Forumiulii, universa quae invenire poterant rapinis diripiunt; ipsamque urbem flammis concremant, universos quos reppererant captivos adducunt, fallaciter tamen eis promittentes, quod eos, unde digressi fuerant, Pannoniae in finibus conlocarent. Qui cum patriam revertentes ad campum quem Sacrum nominant pervenissent, omnes qui iam in maiori aetate constituti erant Langobardos gladio perimere statuunt, mulieres vero et parvulos captivitatis sorte dividunt. ... Avars vero omnes Langobardos qui iam in virili aetate erant gladio perimunt, mulieres vero et parvulos captivitatis iugo addicunt. ... Qui postquam aliquot annos in Italia vixit, diem claudens extremum, quinque ex se genitos filios adhuc parvulos reliquit; quos tempestas ista captivitatis, de qua nunc diximus, comprehendens, omnes ex castro Foroiulensi in Avarorum patriam exules deduxit. Qui cum per multos annos in eadem regione captivitatis miseriam sustinuissent et*

iam ad virilem pervenissent aetatem, ceteris quattuor, quorum nomina non retinemus, in captivitatis angustia persistentibus, quintus eorum germanus nomine Lopichis, qui noster postea proavus extitit, inspirante sibi, ut credimus, misericordiae auctore, captivitatis iugum abicere statuit et ad Italiam, quo gentem Langobardorum residere meminerat, tendere atque ad libertatis iura studuit reppedare.

ROVÁSJELEK VAGY A KERESZTÉNY TÉRÍTÉS EMLÉKEI?

A 11. századi falusi sírokban talált gyűrűk értelmezései a magyar régészeti kutatásban

LANGÓ PÉTER

ABSZTRAKT: A dolgozat egy a Kárpát-medence temetőiben a 11. század folyamán megjelenő gyűrűtípus eddigi kutatását tekinti át. A tanulmányban bemutatom a gyűrű vésett jeleinek korai értelmezési kísérleteit és az ezzel kapcsolatos magyarázatokat. A tudománytörténeti áttekintést követően pedig egy röviden kifejtett javaslatot is megfogalmazok azzal kapcsolatban, hogy a gyűrűkön található jelek nem is minden esetben voltak értelmezhetők, s nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a gyűrűk feliratait készítőik nem feltétlenül tudtak írni, míg a vásárlók nem tudtak olvasni. Mindez további lehetőségeket és szempontokat kapcsolna be ezen emlékcsoport értelmezésébe.

ABSTRACT: **Runiform signs or mementos of Christianization? Interpretations of rings from 11th-century villagers' graves in the Hungarian archaeological research.** This paper reviews the research of a ring type appearing in the Carpathian-Basin cemeteries during the 11th century. In this paper, I

present the early attempts to interpret the engraved signs of the ring and the related explanations. Following an overview of the history of science, I make a brief suggestion that the signs on the rings were not always understandable; it cannot be ruled out that the makers of the rings might not have been able to write while the customers could not read. This hypothesis would raise further considerations and possibilities when interpreting this memory group.

KEYWORDS: strap ring, letter-like engraved signs, apotropaic inscription, research history, rings with ‘runiform’ signs

Egy történetet általában az elején szokás kezdeni. Formabontó módon előfordulhat, hogy valaki az adott történet végét a mondandója elejére helyezi. És néha van olyan eset is, amikor a történet vége és az eleje összeér. A mostani mondandóm is egy kicsit ilyen. Nem túl bonyolult, hiszen nem egy posztmodern esszé vagy elvont filozófiai tétel kifejtésére vállalkozom, hanem mindössze egy gyűrűtípus kutatásának és értelmezésének fordulatait tekintem át röviden.

1. Egy németországi kincslelet¹

1898 februárjában az Elba közelében fekvő szászországi falu, Paußnitz egyik telkén egy nem mindennapi leletegyüttest talált a helyi gazda. Ezen – az akkor Poroszországhoz tartozó – településen Emil Schreiber a birtokán éppen egy fa gyökereit ásta ki, amikor a kincsre lelt. Egy hullámvonalkötegekkel díszített edényben mintegy 500 érme és egy gyűrű került elő. Az ezüstérmek – melyek jelentős része már akkor elkallódott – jól jelezték az emlékek elrejtésének idejét: az érmék közt a Wettin-ház szülötte, Nagy Konrád meissenai örgróf 1127 és 1156 közt vert ezüstjei voltak, valamint II. Lajos türingiai gróf fiának, Udo naumburgi püspöknek és utódjának, Wichmannak pénzei közül is kerültek elő. Számos érmét a közeli Strehla város pénzverő műhelyében készítettek. Minde-

1 Az adatok részletes bemutatására lásd: Muhl 2019.

zek alapján már az előkerülés idején egyértelmű volt, hogy a kincset valamikor az 1150-es évek elején rejthették el.

A kincs híre – ahogy ez már akkor is előfordult – bejárta a korabeli régiségek iránt érdeklődők széles táborát, így magángyűjtők, műkereskedők vagy nagyobb állami gyűjtemények egyaránt törekedtek arra, hogy minél többet megszerezzenek az előkerült leletek közül. Elsősorban természetesen az érmek megvásárlására helyezték a hangsúlyt. A területileg illetékes múzeum – ti. e vidék ekkoriban a hallei múzeum (Landesmuseums für Vorgeschichte Halle) gyűjtőköréhez tartozott – érdeklődésekor az együttes elkótyavetyélése már javában tartott. Az év márciusában már alig maradt valami a leletből a tulajdonosnál, amin még nem adott túl. A gazda ekkor a hallei gyűjteménynek már csak pár darab érmét, valamint a drágaságokat tartalmazó edény töredékeit (vagyis aljának és oldalfalának töredékeit, mert a fazék felső része ekkorra már teljesen elkallódott) tudta „hazafias kötelességből” átengedni. A gyűrűt – mely iránt kiváltképp érdeklődött a hallei múzeum ideiglenesen kinevezett igazgatója, a középkori művészettörténettel foglalkozó tudós, Rudolf Kautzsch – a kincs megtalálója, Emil Schreiber eredetileg meg akarta tartani emlékként, azonban végül Kautzsch rábírta, hogy 15 birodalmi márkáért adja el a múzeumnak, s ezt végül így a ritkaság másik kérője, a drezdai Münzkabinet elől is sikerült megszereznie.² A kezdeti nagy érdeklődés ellenére a tárgy idővel a feledés homályába merült, s ennek több oka is volt. Az emlék elhelyezése, a felirat feloldásának nehézsége ugyanúgy közrejátszhatott ebben, mint az, hogy a múzeum oldaláról a megszerzésben fő szerepet kapó szakember, Kautzsch novemberben továbbállt, és Lipcsében az akkori érdeklődési területéhez, a középkori könyvművészethez kapcsolódó múzeumi gyűjtemény (Deutschen Buchgewerbemuseums, jelenlegi Deutsche Buch- und Schriftmuseum) vezetését vállalta el. A tárgy ezek után eltűnt a figyelem középpontjából, és már azok sem találtak rá, akik keresték, ezért úgy vélték, elveszett. A lelőhely korabeli kutatása is elmaradt, újabb érdeklődés csak évtizedekkel később, a weimari időszakban volt. Az 1927 márciusában a pontos helyszín azonosítására tett kísérlet során

2 Drezdába mindösszesen a gyűrűről készített másolat került. A két múzeum közti huzakodásról és a tárgy megszerzésének háttéréről lásd: Muhl 2019, 88-90.

csak további 11-12. századi hasonló kerámiatöredékek jelezték az előkerülés helyének tágabb környezetét, arról azonban, milyen objektumhoz, rétegviszonyokhoz, más leletekhez kapcsolható az egykori lelemény, nem sikerült újabb információkat gyűjteni.

Mindezt a gyűrű teljes feledése követte, egészen a hallei múzeum 120 éves jubileumáig. Ekkor a múzeum vezetése az ünnepi évfordulóhoz kapcsolódó tárlatot tervezett, melyet úgy alakítottak, hogy a kevésbé ismert emlékeket hozzák előtérbe. A kiválasztott 120 lelet kapcsán ekkor került a figyelem középpontjába az addig a múzeum rejtekében megbúvó kincs, s így a „Schönheit, Macht und Tod” címet kapó tárlat kapcsán, akkor még a korrózió miatt olvashatatlan felirattal előkerült a gyűrű is. A tárgy rejtélyes írásjelei ezután széles körben felkeltették az érdeklődést. Az előkerülés helyeként ismert Paußnitz falu ma már szinte márkajelzéseként használja, és büszke a földjéből előkerült egyedi emlékre,³ míg a hallei múzeumban árult replikából több ezer darabot adtak el napjainkig. A gyűrű iránt megnyilvánuló figyelemnek pedig mind ez csak a kezdete volt. Újabb kutatók kezdtek el foglalkozni a tárgy külső oldalán lévő jelek szimbolikájával és hátterével,⁴ az emlékek pedig egy nagyszabású kiállítást és egy konferenciát is szenteltek,⁵ ahol szélesebb kontextusba helyezve foglalkoztak a tárgynak és általában véve a gyűrűk történeti szerepével, jelképrendszerével és a korai- és középkori kultúrákban betöltött jelentéstartalmuk árnyalataival.⁶ E kutatások során fedezték fel, hogy a Paußnitz-ban talált ezüstékszer legközelebbi párhuzama a Kárpát-medencéből, a Csongrád megyei Deszkről származik. Utóbbi leletet és hasonmásait a magyar régészek már jó ideje figyelemmel kísérték, és számos értékes megállapítást is közreadtak a tárgy típussal kapcsolatban. A 11-12. századi poligonális kialakítású, vésett díszű jelcsoportokat tartalmazó pántgyűrűk ugyanis ismertek a Kárpát-medence emlékei közt is.⁷

3 <https://www.facebook.com/Paußnitz-1599158893532246/> (a letöltés időpontja: 2019. január 10.)

4 Muhl 2003; *Uő* 2019; F. U. Röhrer-Ertl 2003; *Uő* 2019; O. Röhrer-Ertl 2003; *Uő* 2019; Saller 2003.

5 Meller-Kimmig-Völkner-Reichenberger 2019b.

6 Meller-Kimmig-Völkner-Reichenberger 2019a, I-II.

7 Muhl 2019, 82. Vö.: Kürti 2000.

2. A deszki gyűrű és társai

A kora Árpád-kori deszki temetők kutatását még Móra Ferenc kezdte meg az 1930-as években.⁸ A D temető jelentős részének feltárása is az ő nevéhez köthető.⁹ A lelőhely 87. sírjában talált gyűrűt azonban nem ő, hanem a szegedi múzeum későbbi igazgatója, Csallány Dezső adta közre, aki már a sír ismertetésekor kiemelte a lelet 11. századi voltát. A leleten lévő jelek sokáig nem is voltak láthatók, azokat csak 1953-ban a restaurálás során fedezték fel a tárgy külső oldalán.¹⁰ Ki kell azonban emelni, hogy nem ez volt az első ilyen jellegű gyűrű, hiszen hasonló emlékekre már a 20. század elején is felfigyeltek a Kárpát-medencében. Az első elemzésükre pedig az 1930-as években került sor.

Az általunk ismert legkorábban közreadott ilyen jellegű gyűrű még a 20. század elején került elő Horvátország területén, a szlavóniai Svinjarevci lelőhelyen. A temető 45. sírjában talált ezüst gyűrűt jól keltezte a sírban talált I. László magyar király érméje, tehát már ezt, a kutatás korai időszakában talált leletet is pontosan lehetett keltezni a 11. századra.¹¹ A gyűrűtípusra azonban ekkoriban nem igazán figyeltek fel sem a horvát, sem a magyar kutatók. A Josip Brunšmid által publikált emléket az újraközlő, Hampel József 1907-ben úgy írta le, hogy az egy „zárt pántból, rajta külsején négyszögdudorokkal” rendelkező gyűrű.¹² Az azonban kérdéses, hogy ez tekinthető-e az egyetlen ilyen korai emlékeknek a Zágrábi Múzeum gyűjteményében. Még a 19. század végén bolygatták meg a kapronczai egykori Gorbonok község (Kloster Podravski) falusi temetőjét. A lelőhelyről mindössze csak a gazdagabb sírok mellékleteit tartották egyben, a többi

8 Bálint 1991, 218.; Balogh-Bende 2007, 17-18.

9 A temető első 206 sírját még Móra Ferenc tárta fel 1931. augusztus 29-e és október 8-a között, később 1937-ben az ásatást az utódja, Csallány Dezső folytatta, aki további 10 sírt tárt fel. A lelőhelyen avar kori és 10-11. századi sírok egyaránt előkerültek. A temető sírjainak jelentős részéből került elő állatfejes karperec, S-végű karikaékszer, elkalapált végű sodrott ezüstgyűrű, de voltak Árpád-kori (I. István, I. András, I. Béla, Salamon, I. László) érmek is. Vö. Csallány 1955, 82.; Bálint 1991, 218.; Balogh-Bende 2007, 17.

10 Csallány 1955, 59. A sírban S-végű karika volt az áll alatt, valamint két, László király idején vert dénárt is tettek az elhunyt mellé.

11 Brunšmid 1904, 88-89.

12 Hampel 1907, 194.

sírban lelt tárgyakat csak összegyűjtötték. Az így begyűjtött szórványemlékek közt volt egy olyan gyűrű is, amely talán e csoportba tartozhatott. Sajnos sem a gyűrűről készített rajz, sem a leírás nem egyértelmű,¹³ így a tárgy figyelembe vétele továbbra is kérdéses. A gyűrűtípus, más gyűrűformákkal egyetemben, azonban nem váltott ki különösebb érdeklődést a kutatás ezen periódusában, s ennek tényét jól jelzi Hampel József rövid summázata is az 1907-es kötetében.¹⁴

A következő ilyen jellegű lelet szintén az ország déli régiójában, az egykori Bács megye területéről vált ismerté. Gubitza Kálmánnak jutott a tulajdonába még 1908-ban, amikor Pósta Bélával közösen Újgombos-Újpalánka között egy középkori falusi temetőre lett figyelmes. A vasútépítés során megbolygatott lelőhelyről egy háromrét hajtott sodrott, hurkos-kampós záródású nyakperec és egy gyűrű került a Bács-Bodrog Vármegyei Társulat tulajdonába. A gyűrűn lévő jelek sajnos nem vethetők össze sem a Josip Brunšmid által közölt, sem a később előkerült darabokkal.¹⁵ A lelet jelenleg a Zombori Múzeum gyűjteményében van, de az újabb közreadása után sem sikerült tisztázni, hogy az ezüstgyűrű külső oldalára vésett jelek eltérő jellegűek-e, mint a további leleteken lévő, vagy pedig hasonló kialakításúak.¹⁶ Nebojša Stanojev újraközlése alapján annyi azonban biztosan megállapítható, hogy Gubitza Kálmán munkájának címe, mely szerint itt egy „honfoglaláskori” (értsd. 10. század elején nyitott) temető került volna elő, első pillanatra félrevezetőnek tűnhet. A szerző munkájában azonban értelmezi a címet, kiemelve, hogy az itt talált leletek „közeli rokonságot mutatnak a bjelo-brdoi tető emlékeihez”, ezért szerinte azok „vala-

13 Brunšmid 1904, 78–79. A leírás szerint: „*koja je izvna uresena kosim istockanim poteizma*”. Kérdés, mit értett a szerző ferde vonalakon. Sajnos a gyűrű külső oldalán lévő díszítés értelmezésében Hampel József újraközlése sem segít, akinek a leírása szerint: „*Pántos nyílt gyűrű, egymás fölé hajló végekkel, külsejét hosszában futó egyenesek és közben pontozott ferdek ékítik*”. Vö. Hampel 1907, 170. Tovább nehezíti a tárgy értelmezésének kérdését, hogy Brunšmid ezüst (*srebro ~ srebrni*) gyűrűről beszél (Brunšmid 1904, 79.), azonban Hampel utalása szerint – „*anyaga sárga fém*”, (Hampel 1907, 170.) – réz alapú ötvözetéről van szó. A gyűrű önálló értelmezésére l. Niederle 1913, 673–674. Niederle véleménye alapján, ebben az esetben a gyűrűpánt külső oldalán egy trapéz alakú sorminta található.

14 Hampel 1907, 67.

15 Gubitza 1910, 169–170.

16 Станојев 1989, 22–23., No. 103.

mely szláv-törzs jelenére” utalhatnak.¹⁷ A szórványleletek S-végű karikaékszerei, négyzetes átmetszetű bronz nyakperecei, tovább erősítik azt, ami Gubitza tudósítása alapján is egyértelműnek tűnt: itt is egy valamivel későbbi 10. század végi, 11. századi falusi temető maradványai kerültek elő, s ezek közé tartozhatott a gyűrű is.¹⁸ Nem sokkal ezután jelent meg Marosi Arnold tanulmánya a Székesfehérváron előkerült maroshegyi temetőről az Archaeológiai Értesítő hasábjain.¹⁹ Marosi a megbolygatott temető dokumentálható sírjainak közlése során említést tesz arról, hogy a 6. sírból egy olyan gyűrű került elő „*ezüstpántból, melynek felületét a rovásírásra emlékeztető vonások díszítik*”.²⁰ Ő volt tehát az első, aki a tárgytypust kapcsolatban hozta a rovásírással. Az emlékről írt első tanulmányában azonban még semmilyen rajzot vagy fotót nem közölt, így a sorok közt megbúvó megjegyzésére nem igazán figyeltek fel a kortársak. A sírban a gyűrűn kívül volt még egy gyöngysor, egy másik gyűrű, egy S-végű karikaékszer és egy I. András által vert dénár is, s ezek együttesen jól kelteznek ezen emlékek korát.²¹

E korai híradások után nem zajlottak olyan elemző vizsgálatok, melyek foglalkoztak volna a gyűrűtípussal és a rajta lévő jelekkel. A rovásírások kutatása ugyan már a 19. század második felében megindult, jelentős hangsúlyváltás csak az 1910-es évektől fogva tapasztalható, amikor mind több komoly szakember is elkezdett ezzel a kérdéskörrel foglalkozni.²² Az 1930-as évekig azonban senkinek nem tűntek fel ezek a gyűrűk, a rovásírás kutatók közül csak ebben az időszakban fordult a téma felé Mészáros Gyula. A kortárs régészek sem foglalkoztak részletesebben a régi leletekkel, s helyzetüket minden bizonnyal az is

17 Gubitza 1910, 172.

18 Gubitza 1910; Станојев 1989, 22-23. A falusi temetőként való értelmezést erősíti Gubitza leírása, a sírok helyzetéről, és nagy számáról, valamint a szerteszét heverő téglákról, ugyanúgy ezt erősíti, mint az eltérő mélységű sírok megléte. A temető érdekessége az is, hogy ott két „ezüstlemezből” való kereszt is előkerült.

19 Marosi 1914.

20 Uott 61. Vö. Csallány 1968, 294.; Bakay Kornél mindösszesen a gyűrű profilfotóját közölte Csallány kiadásával párhuzamosan, s leírásából („*Gegossener Bronzering mit Buckelverzierung*”) sem derült ki, hogy bárminemű díszítés lett volna a tárgyon. Vö. Bakay 1968, 58. A gyűrűt, eltérően Csallánytól és Marositól, Bakay bronzgyűrűként írta le.

21 Marosi 1914, 61; Bakay 1968, 58.

22 A kutatástörténet fordulópontjaira lásd: Sándor 2014, 299-306.

nehezíthette, hogy azok a székesfehérvári darab kivételével egytől egyig az 1. világháború után meghúzott országhatárokon túl rekedtek. Hampel József után pedig nem akadt olyan szakember, aki átfogó módon értelmezte volna a 10. századi emlékeket. Ezt a hiányt majd – az 1930-as évekre – Fettich Nándor munkássága szüntette meg, bár ő elsősorban a korai emlékek, s kevésbé a szégyesebb mellékletű temetők síranyaga iránt érdeklődött.²³ Nem érintették a tárgycsoportot a 10-11. századi Magyar Fejedelemség szláv nyelvű etnikumával kapcsolatos leletanyagról vitázó munkák sem.²⁴ De valójában nem figyeltek fel a kutatók arra sem, amikor Marosi Arnold – már rajzzal – közreadta a maroshegyi gyűrűket, összesen két emléket bemutatva: „*egyikén rovásírásra emlékeztető vonások, másíkan pedig, mely a többinél vastagabb, poncolt díszítés látható*”.²⁵

23 A kutatástörténet vonatkozó kérdéseire lásd: Langó 2017, 43-45.

24 Richthofen 1926; Niederle 1926. Niederle ilyen poligon kialakítású feliratos gyűrűket a bulgáriai bizánci leletanyagból ismert és közölt a későbbiek során is. Vö. Niederle 1930, 122-123.

25 Marosi 1922, 34. Vö. uott 26. I. tábla 3-4. kép. A második szórvány leletek közé tartozó gyűrűn a jeleket Bakay Kornél is megfigyelte, az ő leírása szerint: „*Einfacher Ring mit Kopf aus einem 0,35 cm breiten Silberblech (Inv. Nr. ?), dessen Enden zusammengelötet sind. In den von Perlenreihen eingefassten Vierecken sind verschiedene*”. Bakay 1968, 59. Ugyanezt a leírást azonosította a Marosi által közölt szórvány gyűrűt már Szőke Béla Miklós is. Vö. Szőke-Vándor 1987, 71. A Bakay Kornél által közölt táblán azonban csak a gyűrű felülnézeti képét adta közre: Bakay 1968, Taf. XII.1. A 6. sír gyűrűjének képe még egy fontos és érdekes adalékot tartalmaz: a Marosi által közreadott rajz alapján úgy tűnik, hogy a 6. sírhoz tartozó gyűrű esetében nem foglalták keretbe a jeleket ezért Szőke Béla Miklós éppen a Marosi Arnold által közölt rajz alapján feltételezte, hogy „*keretelés nélkül sorakoztak egymás mellett a jelek*”. Lásd: Szőke-Vándor 1987, 71. A gyűrűn azonban a jelek keretbe foglaltak, amint az Csallány Dezső fényképén (és nem a szintén keretek nélkül közölt rajzon) is már jól látható volt. Vö. Csallány 1968, 294. Mindez jól mutatja azt is, hogy a korábbi rajzok nem minden esetben perdöntők egy-egy kérdés eldöntésében, hiszen számos esetben értelmezett formában készültek, ahogy azt Csallány rajza is mutatja, s így ezek alapján egy másik szakember téves következtetéseket vonhat le. Annak eldöntése, hogy a szórvány lelet keretelt volt-e, amint azt Szőke Béla Miklós feltételezte Bakay fentebbi leírása alapján, nem egyértelmű. Van azonban egy lehetséges feloldása az ellentmondásoknak. Bakay leletfelvétele és fényképes dokumentációja idején még mind a két gyűrű megvolt, azonban Bakay tévesen sorolta a maroshegyi 6. sírhoz a Marosi 1922, 1. kép 3. ábráját (Vö. Bakay 1968, 58., 18. j.), valójában a 6. sírhoz a Marosi 1922, 1. kép 4. ábrája tartozhatott. Mindez azonban csak feltételezés. A véleményt erősítheti és Bakay tévedésére utalhat, hogy a 6. sír gyűrűjéről készített felülnézeti kép azonos a mostani 6. sír leletei közt szereplő gyűrűjének ilyen irányú nézetével (a gyűrűt 2015-ben személyesen is volt lehetőségem megvizsgálni). A teljes bizonyosságot azonban nehezíti, hogy a másik szórvány gyűrűt sajnos nem sikerült megtalálnom a székes-

A tárgytipus felismerésére és értelmezésére azt követően került először sor Magyarországon, hogy Szabó Kálmán 1932-ben Kerekegyháza (Fülöpszállás) – Kunpuszta lelőhelyen (a középkori Hercegegyházán?),²⁶ majd 1933-ban Ladánybene-Templom-dűlő (a középkori Beneszállás)²⁷ területén kutatott temetőben egy-egy ilyen feliratos gyűrűt talált.²⁸ A gyűrűk jelentőségére az akkor frissen hazatelepült turkológus Mészáros Gyula figyelt fel, ő is közölte elsőnek, miután előadást tartott a témából a Szegedi Alföldkutató Bizottság kecskeméti vándorgyűlésén.²⁹ Mészáros kun rovásírás emlékeként határozta meg a feliratokat,³⁰ igaz – valószínűleg – felcserélte a két gyűrűt.³¹ A lelet, Mészáros értelmezésében – „szenzációs” lett, hiszen ezek lettek volna az első kun rovás emlékek.³² Mészáros Gyula eredményeit Szabó Kálmán is elfogadta, de ezen túl más kortárs érdemi vélemény nem született a gyűrűn szereplő jelek kapcsán. A kortárs régészek pedig, amint azt talán Bálint Alajos Szabó művéről írt recenziója mutatja, bizonyos távolságtartással kezelték a kérdést.³³ Annak ellenére, hogy már ebben az időszakban (pontosabban Szabó ásatását megelőzően) is került elő ilyen lelet Móra Ferenc feltárásán, azonban annak elsődleges bemutatásakor az ásató még nem tett említést erről a régiségről (ennek oka lehetett az is, hogy a felirat nem volt olvasható a restaurálás előtt).³⁴ A temető és a gyűrű részletesebb

fehérvári gyűjteményben. Ha a fentebbi elképzelést elfogadjuk, akkor abban az esetben is kérdéses, hogy Bakay fentebbi leírásának, vagy pedig Marosi tanulmányában közölt rajznak tulajdonítsunk-e nagyobb jelentőséget, a szórvány gyűrű keretes voltát illetően?

- 26 A lelőhely azonosítása körüli kérdésekre vonatkozóan lásd: Siklósi 1999; Rosta 2014, 55; 88–89.
- 27 Rosta 2014, 201–203.
- 28 Szabó 1938, 32.
- 29 nn. 1936.
- 30 Mészáros 1936.
- 31 A felcserélésre vonatkozóan már: Kürti 2006, 19. j. Nem egyértelmű azonban, hogy ki követte el a tévedést, Mészáros, aki még 1936-ban adta közre a gyűrűk feliratát (Mészáros 1936, 172–173.), vagy Szabó, aki két évvel később 1938-ban jelentette meg könyvét (Szabó 1938, 33., 90–91. kép)? Mészáros azonosítását követte később Csallány Dezső is.
- 32 A kutatás jelen álláspontja szerint máig nem ismerünk olyan rovás emléket, amely a kunokhoz lenne köthető. E kérdés kapcsán köszönöm turkológus barátaimnak, Sudár Baláznak és Somfai Kara Dávidnak, hogy megosztották velem a kérdéshez kapcsolódó ismereteiket.
- 33 Bálint 1938, 2011.
- 34 Móra 1932.

feldolgozását pedig megakadályozta Móra elhúzódó betegsége és 1934-ben bekövetkezett halála. Ezután a szegedi múzeum új igazgatója Csallány Dezső lett, aki 1937-ben folytatta is a deszki temető feltárását.³⁵ Valószínűleg ezzel párhuzamosan restaurálták a korábbi leleteket.³⁶ Az újabb világhéges azonban meghíúsította a deszki temető feldolgozását. A 2. világháború után Móra Ferenc által feltárt kora Árpád-kori temetőket közlő tudós, Széll Márta az Amerikai Egyesült Államokba költözött; Csallány pályája pedig megszakadt, s csak 1954-ben lehetett újra régész, korábbi állomáshelyétől messze, Nyíregyházán.³⁷ Csallány ebben az időben újult erővel vetette bele magát a munkába, s korábban megkezdett munkáit folytatva, sorra jelentek meg tanulmányai, a népvándorlás- és Árpád-kori emlékekről, valamint a rovásfeliratokról. A vonatkozó gyűrűtípus iránti érdeklődése nyilvánvalóan egy korábbi ásatása során keletkezett. Csallány még 1939 októberében ásott Klárafalván, Faragó György kocsmáros kertjében, ahol egy Árpád-kori temető 11 (12?) sírját tárta fel.³⁸ A temetőtöredék délkeleti részén kibontott 6. sírban volt egy ezüst pántgyűrű, melynek a külső oldalára karcolt jeleit már a feltáráskor megfigyelte Csallány.

A Csongrád megyei leletek vizsgálatának kiadására végül 1955-ben került sor. Ekkor adta közre a kérdéses gyűrűtípussal kapcsolatos addigi ismereteit. A párhuzamok feldolgozásával nem csak Mészáros korábbi eredményeit gondolta tovább, hanem kezdetét vette az a vállalkozása, mely további munkásságának egyik fontos részévé vált,³⁹ a rovásírásoknak tartott koraközépkori és

35 Csallány 1943.

36 Az avar kornál későbbi sírok feltárását Csallány nem tervezte, azt a tervek szerint „*a szegedi egyetem régészeti intézetének gyakornoka*” készítette volna el. Annak ellenére, hogy Csallány Dezső nem említi nevet, minden bizonnyal Széll Mártára gondolt, aki ekkor már hozzászólott Móra ásatásainak szisztematikus feldolgozásához. Vö. Széll 1941; *Uő* 1942; *Uő* 1943.

37 Deszk D temető kora Árpád-kori emlékeinek részletes közlése máig nem történt meg. Az újabb kutatások során kiderült, hogy a temető egy másik sírjában (56. sír) is volt egy ilyen gyűrű, amit azonban Csallány sem ismert fel. Vö. Kovács 2015, 779. j.

38 Csallány 1955, 83-84.; *Uő* 1968, 293-294. A lelőhely kapcsán Bálint Csanád összesen 12 sírról tett említést. Vö. Bálint 1991, 236.

39 Ilyen jellegű érdeklődését később az egyik tudománytörténeti értékelés úgy értékelte, hogy az abból adódott, mert „*idős korában a vidéki magány a rovásírások kutatása irányába vitte el őt*”. Külön kiemelve, hogy nem ismertem sem Csallány Dezső habitusát, sem azt, hogy mennyire keseredett meg az 1947 és 1954 közötti viszontagságos évek során, csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy talán nem ez az egyetlen lehetséges értelmezési

Árpád-kori jelcsoportok értelmezése.⁴⁰ A dolgozat jól érzékelhetően alaposan kiérlelt munka volt. Nyilvánvalóan Csallány már hosszabb ideje dolgozott azon, gyűjtötte az ezzel kapcsolatos emlékeket. Kezdetben elfogadta Mészáros Gyula véleményét, és ő is kun rovásírásként értelmezte a feliratok kései horizontját, s a 11. századi emlékeket „kereszténnyé vált besenyők” nyomainak tartotta.⁴¹ Összesen 6 darab gyűrűt közölt a tanulmányban, de említést tett egy hetedikről (az egyik székesfehérvári darabról) is. A 6 gyűrű közül a fentebb is bemutatott régiségek tekinthetők 11-12. századnak. A munkában szereplő battonyai gyűrű biztosan nem ide tartozó emlék (annak keltezésének kérdését később részben ő maga oldotta fel,⁴² amikor az esztergomi múzeum gyűjteményében felfedezte

keret az életmű e részének megítélését illetően. Az 1955-ös fentebb ismertetett tanulmányát követően megjelenő munkássága mintha kevésbé támasztaná alá ezt a magyarázatot. Csallány 1956-ban adta közre az első avar leletkatasztort. A rovásjelekkel (vagy annak vélt emlékekkel) kapcsolatos munkáival párhuzamosan sorra jelentek meg azok a máig használt és idézett összefoglalásai a 10. század (Csallány 1957; *Uő* 1959; *Uő* 1970), az avar kor (*Uő* 1956; *Uő* 1958a; *Uő* 1962, *Uő* 1968c), a gepida kutatás (*Uő* 1961), a bizánci régészet (*Uő* 1957; *Uő* 1962a; *Uő* 1965) és a kutatástörténetet (*Uő* 1958; *Uő* 1968b) vonatkozásában. (A hivatkozások nem törekedtek a teljességre, így azok száma természetesen tetszés szerint hosszan bővíthető.) Ezen dolgozatok az én olvasatom szerint azt mutatják, hogy Csallány e kései korszakában is megvoltak a hazai és a külföldi kapcsolatai, ismerte és használta a kortárs szakirodalmat, s egyáltalán nem úgy tűnik, mint akit elfelejtett a kutatás és a vidéki magányában bogarassá váló szobatudóssá vált volna. Vö. Bóna 1971; Németh 1977. A rovásírással kapcsolatos munkái egy hosszú tudományos vállalkozás eredményeként születtek, függetlenül az egyes megállapításainak a hibáitól vagy a téves voltától. Véleményem szerint Csallány Dezső ilyen jellegű munkásságát talán Vékony Gábor vagy Harmatta János hasonló kérdéskörben született munkáihoz lehet a leginkább hasonlítani. Utóbbi kutatók esetében sem a „*vidéki magány*”, sem valamilyen más negatív „*társadalomlélektani háttér*” okozta azt, hogy különböző írásrendszerekhez kapcsolt jelekkel foglalkoztak, melyeket régészeti leleteken vétek felismerni. A (korabeli kutatások idején elvárt) kellő mélységű filológiai ismeret hiányát sem feltételezem Csallány esetében, ahogy a fentebb említett tudósok esetében sem merült fel ilyen kifogás. Azt sem tartom elítélendőnek, hogy régészként mert a témával foglalkozni. A régészek e területen való megnyilatkozására számos kortárs példa is hozható. Ilyen volt például a nagyszentmiklósi feliratok értelmezése kapcsán kialakult jelentős vita is, melyben régész és filológus szakemberek ütköztették álláspontjukat.

40 Csallány utolsó munkája is ebben a témában született. Vö. Csallány 1976.

41 Csallány 1955, 84.

42 Jelen dolgozatom nem érinti sem a battonyai, sem az esztergomi gyűrűk kérdését, mivel azok nem tekinthetők kora Árpád-kori daraboknak, ezért nem is térek ki részletes bemutatásukra, és azzal kapcsolatban sem kívánunk állást foglalni, hogy miként értelmezhetők a gyűrűfejekken található jelcsoportok. Mindössze arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy

és közreadta a csak fényképről ismert Békés megyei tárgy legközelebbi párhuzamát).⁴³ A battonyai gyűrűfejnél még kétségesebb a pomázi lelet megítélése. A pomázi gyűrűről még csak fénykép sem maradt fenn,⁴⁴ azt csak egy rajz alapján adta közre, amit Erdélyi István és Sashegyi Sándor másolata alapján ismert.⁴⁵

Csallány Dezső a későbbi munkássága során vissza-vissza tért a kérdéshez, s egy nagyobb egységbe foglalva, a nagyszentmiklósi leleteket is érintve több alkalommal is értekezett a kérdéskörrel.⁴⁶ A leletek gyűjtését sem hagyta abba, így egy további gyűrűvel is bővítette a vizsgáltba bevonható régiségek körét. Ő ismertette először a Hódmezővásárhelyről származó emléket, s említés tett egy további mezőberényi leletről, amely azonban nagy valószínűséggel – hasonlóan a battonyai emlékekhez – nem tartozik az általam vizsgált tárgyak sorába.⁴⁷

Csallány közreműködése révén tehát nagy lendületet kapott a téma, s munkásságának végén már 6 hiteles emlék került a kutatás látóterébe (Deszk D. temető 87. sír; Ladánybene, Klárafalva – Faragó György kertje 6. sír; Fülöpszállás-Kerekegyháza; Székesfehérvár-Maroshegy 6. sír; Hódmezővásárhely-Kenyereéri-dűlő/Káposztásföld).⁴⁸ A nyíregyházi szakember kora középkori jelcsoportokkal, rovásírásokkal kapcsolatos kutatásai azonban visszhang nélkül maradtak. Kortársai – mint például László Gyula – számos esetben adatokkal segítették őt,⁴⁹ azonban érdemben nem reflektáltak megállapításaira. E tartózkodás azért is beszédes, mert ebben az időszakban a Csallány által is érintett emlékek egy részével (mint például a Nagyszentmiklósról származó kincs-

a gyűrűtípus formai párhuzamai mind a két esetben a 14-15. századra utalnak, amikor is a Balkán területén általánosan ismert voltak a hasonló jelcsoportnak tűnő elemekkel rendelkező cirill feliratos (eljegyzési) gyűrűk. Vö. Радојковић 1969, 195; Милошевић 1987, No. 209-213.; Бајаловић-Хаџи-Пешић 1984, Кат. 428.; 394.; 568.; Ђуровић 2012, Кат. 70.

43 Csallány 1968, 281-284.

44 Ismereteim szerint a battonyai gyűrű sem került múzeumba.

45 Sashegyi munkásságáról lásd: Kanyó 2012, míg Erdélyi anyagismereti tudását, illetve annak hiányosságait jól jelzi: Erdélyi 2016.

46 Csallány 1968; *Uő* 1968a.

47 A leletről Csallány Dezső sajnos fényképet nem közölt, s mindösszesen annyit tudunk róla, hogy azt Tábori Hajnalka debreceni néprajzos birtokában volt. Vö.: Csallány 1968, 299.

48 Ekkoriban azok a leletek, melyek a korabeli Jugoszlávia területén lévő gyűjteményekbe kerültek elkerülték Csallány figyelmét is.

49 Csallány 1968, 295.

lelettel) számos dolgot foglalkozott.⁵⁰ Ennek oka talán az lehetett, hogy már a kortársak sem osztották Csallány véleményét a rovásírásos emlékek keltezését és értelmezését illetően. A kérdéssel nem foglalkozott Szőke Béla sem máig kézikönyvként kezelt áttekintésében,⁵¹ de nem érintették a gyűrűk értelmezését Bakay Kornél székesfehérvári temetők leletanyagát rendszerező tanulmányai sem.⁵² Utóbbi kutató a maroshegyi temető esetében közölte mind a két érintett leletet, azonban különösebb jelentőséget a gyűrűk külső oldalán lévő jelcsoportoknak nem tulajdonított, mindössze a szórvány darab esetében tett említést a keretelt kialakításról.⁵³

Párhuzamosan Csallány említett dolgozataival jelentek meg azok a Baranya megyei emlékek, melyek a továbblépést jelentették az emlékcsoport kutatásában.⁵⁴ Dombay János halála után adták ki a gyűjteményalapító kutató ásatási megfigyeléseit, vagyis a legkorábbi, hitelesen feltárt és megírt Baranya megyei kora Árpád-kori temetők emlékanyagának feldolgozását. E munka részeként kiadott Ellend-Szilfai-dűlő lelőhely emlékeit azonban ekkoriban még sem Csallány, sem más kutató nem hasznosította, így az általa közölt gyűrűk elemzése csak később kezdődött meg.⁵⁵ A Dombay által közreadott párhuzamok közt akadt olyan, melyben az ásató egyértelműen latin betűs felirattöredéket azono-

50 A kérdés kutatástörténeti összefoglalására lásd: Bálint 2004, 78–87.

51 A korai Árpád-kori gyűrűk bemutatása kapcsán lásd: Szőke 1960, 96–99.

52 Bakay 1965; *Uő.* 1968.

53 A 6. sír gyűrűje még a felülnézeti kép alapján is jól felismerhető a tárgy szögletes kialakítása: Vö: Bakay 1968, Taf. IX.8. A szövegben szereplő kifejezés (*Buckelverzierung*) is a gyűrű formai kialakítására utalhat: *Uott* 58. A keretelt kialakítás kapcsán: *Uott* 59. Ebben az esetben azonban nem volt szögletes a gyűrű pántja: Vö: *Uott* Taf. XII.1. Minden bizonnyal Bakay leírása téveszthette meg Szőke Béla Miklóst is, aki később úgy nyilatkozott a maroshegyi 6. sír gyűrűjéről, hogy az elkallódott. Vö. Szőke-Vándor 1987, 71. A 6. sír gyűrűjét 2015-ben magam is kézbe vettem, s akkor biztosan megvolt, így valószínűleg (Bakay Kornél munkája alapján a gyűrű felülnézeti képét is azonosítva) a tárgy korábban sem kallódott el (minden bizonnyal a Csallány Dezső által készített fénykép is az 1960-as években készült; vö. Csallány 1968, 294.), egyszerűen csak arról volt szó, hogy a jeleknek nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget.

54 Dombay 1960; *Uő* 1961.

55 Dombay 1960, 152; 154. A temető 70. és 128. sírjából került elő egy-egy ilyen gyűrű. Dombay leírásai visszafogott értelmezésről tanúskodnak, hiszen mind a két tárgy kapcsán kiemeli, hogy az azokon látható jelek: „írásjelekre emlékeztető, vésett jegyek”. Vö. *Uott*.

sított,⁵⁶ más esetben pedig csak az „írás nyomát” tudta azonosítani.⁵⁷

A továbblépést Csallány egy fiatalabb pályatársa, Bakay Kornél egyik kortársa, Kiss Attila munkája jelentette.⁵⁸ Az akkoriban éppen a Janus Pannonius Múzeumban dolgozó kutatónak a Baranya megyei 10. századi leletek kapcsán végzett vizsgálatai a Dombay János által feltárt és közreadott ellendi temető fentebb említett két gyűrűjéhez kapcsolódnak. Kiss – munkája hivatkozásai alapján Csallánytól függetlenül – kezdett el foglalkozni a hódmezővásárhelyi gyűrűvel is.⁵⁹ Kiss Attila már bevonta vizsgálataiba a Svinjarevci temető 45. sírjából származó emléket is, és említést tett Horváth Béla tiszaoérvényi ásátásán talált darabokról is.⁶⁰ Az akkor fiatal kutató a tárgy típus értelmezésének új megoldási javaslatával állt elő. Az ellendi 128. sír gyűrűjén található jelek értelmezéséhez felkérte a kor legkiválóbb szakembereinek, Czeglédy Károly orientalista professzornak, Németh Gyula turkológusnak és Scheiber Sándor hebraista nyelvész professzornak segítségét. A gyűrűn a neves szakemberek héber, esetleges görög és egy nem azonosítható írásjegyek karaktereit egyaránt felismerni vélték, azonban Kiss Attila a rosszabb megtartású 70 sír és a hódmezővásárhelyi emlék esetében héber és latin írásjeleket vélt azonosítani. A rovásjelek meglétét a magyar rovásírásos kultúra folyamatos továbbélésével, a görög és a latin írásjegyeket az ezen irányokból érkező keresztény térítésekkel magyarázta, a héber karakterek meglétét pedig úgy értelmezte, hogy az kapcsolatba hozható a kazárok judaizálásával és ilyen zsidó hitre tért kazárok részvételével, a Kárpát-me-

56 Ellend-Szilfadtűlő 145. sír: „Külső oldalán latinbetűs felirat volt, melynek egymásután következő három betűje még felismerhető: OVN.” Uott 155.

57 *Uő* 1961, 83.

58 Kiss Attila és Csallány konzultációjáról a vonatkozó leletek kapcsán lásd: Kiss 1970, 345. 12. j.

59 Dolgozatában Kiss Attila nem hivatkozik Csallány 1968-as munkájára, s ez feltehetőleg abból adódott, hogy Kiss Attila nem ismerte Csallány Dezső ezen cikkét, s mikorra az megjelent, akkorra már ő is leadhatta kéziratát az *Acta Archaeologica* szerkesztőségébe, így nem volt mód arra, hogy annak eredményeit bedolgozza saját művébe. Érdemes azt is megemlíteni, hogy Kiss Attila említést tett arról, hogy a hódmezővásárhelyi lelet kapcsán konzultált Csallánnyal, azonban e konzultáció kapcsán sincs arra vonatkozó említés, hogy ismerte volna Csallány 1968 szövegét vagy a tanulmány kéziratát.

60 Kiss Attila feljegyzése szerint két ilyen gyűrű is előkerült Tiszaoérvény-Templomdomb lelőhelyen a 164. és a 167. sírban. Vő. Kiss 1970, 344.

dencei magyar megtelepedésben.⁶¹ A gyűrűk kapcsán ezután egy etnikus értelmezést javasolt, bevonva a toponímiai adatokat, s azt feltételezve, hogy ezek az emlékek pl. Ellend esetében a közeli Kozárból származó asszonyok hozhatták magukkal, így jelezve vallási és nemzeti kötődéseiket. Elképzelése és javaslata azonban semmiféle vitát nem váltott ki, arra semmilyen válasz nem érkezett. Ha eredményeit a kortárs kutatás nem is értékelte, azok idővel szervesen beleépültek a magyar kutatásba.⁶²

Kiss munkáját követően a kérdéssel átfogóan nem foglalkozott más szakember. Cs. Sós Ágnes a csátaljai temető 76. sírjában talált hasonló kialakítású emlékről mindösszesen azt tartotta fontosnak megjegyezni, hogy „*vésett vonaldísszel*” rendelkezik,⁶³ Csukás Gyöngyi a sárosdi leletet továbbra is rovásírásos darabként említette,⁶⁴ Bárdos Edith pedig a kaposvári gyűrűről csak annyit jegyzett meg, hogy „*sokszögű*” volt, s a feliratot is egy rajzon adta közre, mindenféle megjegyzés és magyarázat nélkül.⁶⁵

Újabb értelmezésre csak jóval később, az 1980-as években került sor. Ekkor adta közre Szőke Béla Miklós és Vándor László a pusztaszentlászlói temetőt. A monográfia elemző részben külön fejezet szolt a gyűrűtípusról, amelyből ebben a 11. századi falusi temetőben 6 darab is előkerült.⁶⁶ Az elemzés nem csak mértéktartó megállapításai miatt jelenti azóta is a kérdés tudományos elemzésének alapját, hanem azért is, mert ebben a részben Szőke Béla Miklós máig a legteljesebb gyűjtését nyújtotta a tárgy típusnak. Munkájukhoz ők is segítséget kértek Czeglédy Károlytól, aki újra megvizsgálta az emlékcsoportot és – nyilvánvalóan a nagy számban előkerült új forrásanyag fényében – jóval átfogóbb véleményt fogalmazott meg, mint korábban az ellendi gyűrű kapcsán. Ezeknek

61 Kiss 1970.

62 Vö. Szőke-Vándor 1987, 70.; Kovács 2015, 207. A hivatkozásokat egy személyes emlékekkel is gyarapíthatom. A 10–11. századi régészeti emlékeket taglaló egyetemi előadássorozatában (1996) Bóna István professzor is hajlott afelé a megoldás felé, hogy a gyűrűk feliratát héber írásjegyekként értelmezze, s azt a Szőke Béla Miklós javaslatával összevetve mint a korabeli Nyugat-Európában elterjedt héber feliratos varázsgyűrűk párhuzamának tekintse.

63 Cs. Sós-Parádi 1971, 114.

64 Csukás 1975, 368.

65 Bárdos 1978, 196.; Vö. XV.t. 14.

66 Szőke-Vándor 1987, 68-73.

alapján véleménye szerint a tárgytipus jelkészlete sem belső-ázsiai, sem kazáriai rovásírásnak nem tekinthető. A gyűrűkön látható jelek nem kapcsolódnak a székely rovásíráshoz sem. A jelek a héber és a görög abc betűivel sem azonosíthatók.⁶⁷

A szerzők a fentebb már említett darabokon kívül számos további emléket összegyűjtve mutatták be a tárgytipus Kárpát-medencén kívüli párhuzamait is. Összesen 24 lelőhely 34 gyűrűjét gyűjtötték össze és értékelték ki. A széles körű adatgyűjtés egyben azt is bizonyította, hogy nem Kárpát-medencei jelenségről van szó, hanem egy olyan jellegzetes tárgytipusról, amely Közép-Európa 11-13. századi időszakában más területen is jelen volt. Szőke Béla Miklós elkészítette a tárgytipus alapvető osztályozását is, 2 típust különítve el. Az 1. típus esetében sokszögű a gyűrűpánt kialakítása, mivel a jeleket téglalap alakú keretbe foglalták. A 2. típus esetében a pánt ovális vagy kör alakú, a gyűrű oldalán lévő jeleket ugyanis egymás után, mindenféle keretelés nélkül jelenítették meg. A lelettipus a 11. század közepén jelenhetett meg a Kárpát-medencében (a legkorábbi az I. András-éremmel keltezhető Székesfehérvár-Maroshegy 6. sír), és a 12. század középső harmadáig adatolható az éremmellékletes sírok alapján (II. Béla-éremmel keltezett pusztaszentlászlói 119. sír). A gyűrűkön látható jeleket részben a rovásírással hozta összefüggésbe Szőke, s a formai párhuzamok alapján felhívta a figyelmet a gyakran szintén sokszögű Thebal-gyűrűkre, illetve azok bajelhárító szerepére.⁶⁸ Kiemelte azt is, hogy ez utóbbi darabok esetében a feliratban szereplő névadó szó, a Thebal a kabbalisztikus héber kifejezésből származtatható.⁶⁹ E széles körű kitekintés és elemzés nyomán Szőke Béla Miklós azt az értelmezést javasolta, hogy ezen emlékek esetében egyfajta – a Thebal-gyűrűkhöz hasonló – óvó-védő funkciót kellene feltételeznünk, s a feliratok varázsereje megvédte a tárgyak tulajdonosait az ártó szellemektől, akiket lekötött a felirat megfejtése. E tekintetben még jól is jött, hogy nem mindegyik jelnek volt értelme, s ez okozhatta azt is, hogy a készítők „különböző írásrendszerekből vették át

67 Uo. 70.

68 A gyűrűtípusra vonatkozóan lásd: Grohne 1956; Michelly 1987; Lorenzen 1997; Hermann 2009, 226-227.

69 Szőke-Vándor 1987, 72-73.

*a betűjeleket, sőt maguk a készítőik találtak ki új, az írásjelekre emlékeztető jeleket.*⁷⁰ A gyűrűk terjesztőinek pedig a térítőpapokat tartotta, akik „gyakran már a templom köré temetkező hívek között árulták ezeket a gyűrűket”.⁷¹

Szőke Béla Miklós megállapításait a tudományos közvélemény elfogadta. Kovács László a könyvről írt recenziójában mindössze annyival egészítette azt ki, hogy bemutatta az 1905-ben előkerült magyarországi Thebal-gyűrűt, és annak hitelessége mellett érvelt.⁷² A fent elemzett gyűrűtípushoz érdemi megállapítást nem fűzött. Későbbi munkájában, a Tiszaluc-Sarkad lelőhelyen talált temető feldolgozásában is elfogadta Szőke Béla Miklós állásfoglalását, s a véleménye szerint az általa talált gyűrű „egymást közt kedveredő latin, görög, héber betűiből vagy ismeretlen jeleiből sem ismerhető fel értelmes szöveg, nagyon valószínű, hogy a feliratszerű díszítményt varázserejűnek tekintették”.⁷³ Kovács László munkája azonban azt is mutatja, hogy a lelettípus ismert darabjainak száma az elmúlt időszakban is tovább nőtt, hiszen újabb emlékekkel gazdagította a rendelkezésre álló adattárat. Egyben ő is felhívta a figyelmet arra, hogy a gyűrű nemcsak a 11. században, hanem a 12. században is jelen volt, s a templom nélküli falusi temetők mellett, a templom körüli temetőkben is megjelent.⁷⁴

Kovács László újabb lelőhelylistáját az azóta előkerült és közölt darabok 35-re növelték. Az általam összegyűjtött emlékek száma pedig már több mint 50. Mindez jól mutatja, hogy a tárgytypus széles körben elterjedt. Újabban pedig a tárgytypust felfedezte a dolgozat elején említett német kutatás is. A Paußnitz-ban talált emlék közlésével és elemzésével pedig nemcsak a varázs-gyűrűk kérdése került újra a figyelem középpontjába (beleértve ez alatt a Thebal felirat értelmezését,⁷⁵ valamint a további: Agla-feliratos, tetragrammatonnal díszített stb. gyűrűk vizsgálatát),⁷⁶ hanem a kutatásba bevonták a Kárpát-medencei da-

70 Uott 73.

71 Uott.

72 Kovács 1990, 326–330.

73 *Uő* 2015, 207.

74 Uott.

75 Lásd ezzel kapcsolatban a felirat értelmezése nyomán lásd: Michelly 1987. kritikáját Grohne olvasatához, s Olav Röhrer-Ertl (2003, 124–126., 100.j.) javaslatát. Vö. még: Grabowski 2002.

76 Lorenzen 1997; Hermann 2009.

rabokat is.⁷⁷ E darabok elemzése során pedig az elvont, mágikus tartalmak mellett még egy szempont felmerülhet a későbbi vizsgálatok kapcsán. Nem vethető el annak lehetősége sem, hogy ezen gyűrűk sokszor értelmezhetetlen jelkészletei abból adódtak, hogy a gyűrűk készítői valójában nem tudtak írni, ezért csak az íráshoz hasonló ákombákomokkal díszítették portékájukat, hogy azt olyanoknak adják el, akik nem tudtak olvasni – így aztán a vásárlók azt olvashatták ki a nem létező feliratokból, ami a szívüknek kedves volt, vagy amiről az eladónak sikerült meggyőznie őket. Az értelmetlen jelkészletekkel, rosszul leírt betűkkel dolgozó mesterek jelensége nem ismeretlen, ilyenek már az antikvitástól léteztek⁷⁸ s dolgoztak. Ezt a lehetőséget több érv is támogathatja. Egyrészt számos emlék olyan területről került elő, ahol nem használtak rovásírást. Ilyen például a Kašić – Maklinovo brdo lelőhely,⁷⁹ a Lengyelország bölcsőjeként tartott Poznanból, onnan is az Ostrów Tumski korai temető,⁸⁰ a Masłowice 11–12. századi temetőjének egyik gyűrűmellékletes sírja,⁸¹ vagy az angliai Norfolkban talált 13. századi gyűrű előkerülési helye.⁸² A lengyelországi gyűrűkön szintén nem találhatók írásjelek, hanem csak ornamentális díszítés vagy értelmezhetetlen jelkészlet, mindamellet a gyűrűk kialakítása és formája megegyezik a fentebb tárgyalt emlékekével. A kutatás egyértelműen nyugati hatásként értékelte a poznani leletet, s sem a rúnákkal, sem más íráskultúrával nem hozták összefüggésbe a gyűrűn látható „*ornamentális díszítést*”.⁸³ Az angliai emlék esetében sem merült fel rovás- vagy rúnairás megléte.⁸⁴

77 Muhl 2003.

78 Lásd többek közt Mayor-Colarusso-Saunders 2014.

79 Belošević 1982, Y 271/2/2. 4. kép. Vö. Petrinec 2009, 21.

80 Hensel-Žak 1964, 272.

81 Abramek 1980.

82 Hinds 2004, Kat. 90–91.

83 A Kárpát-medencei darabok között a csátaljai gyűrű külső oldalán is inkább ornamentális díszítés, mint értelmezhető jelcsoport figyelhető meg. Vö. Cs. Sós–Parádi 1971.

84 Érdemes azonban azt is megjegyezni, hogy a rúnairást használták a varázsgyűrűkön. Ebben az esetben azonban fontos azt is kiemelni, hogy a rúnairás használata és elterjedése teljesen más képet mutat a középkori skandináv területeken, mint a Kárpát-medencében a rovásírás. A rúnák egyáltalán nem tűntek el, széleskörű használatuk egészen az újkorig megmaradt, és gyakran keresztény szövegeket jegyeztek le ezzel az írásmóddal. Vö. Lorenzen 1997.

Érdeemes azt is kiemelni, hogy azon gyűrűk, melyek kiemelkedő személyekhez, például III. Lothárhoz⁸⁵ vagy a magyar uralkodóházhoz köthetők,⁸⁶ általában értelmezhető rövidítéseket, feliratokat tartalmaznak (legyen szó akár héber, görög vagy latin írásjegyekről). Hasonló módon jól értelmezhetők a Thebal-gyűrűk, valamint a már említett további varázsgyűrűk is.⁸⁷ A Nyugat-Európából előkerült leletek jelentős részénél tehát a szöveg értelmezhető írásjegyekből állt (vagy legalábbis elolvasható karaktereket tartalmazott).⁸⁸ Hasonló megfigyelést tettek a mágikus feliratú bizánci gyűrűk esetében is: bár akadtak olyan kifejezések, melyek a mágikus gyakorlattal hozhatók kapcsolatba, de maguk a jelek elolvashatók és értelmezhetők voltak.⁸⁹ Úgy tűnik tehát, hogy azokon a területeken, ahol fejlettebb íráskultúra volt, nem, vagy csak ritkán alkalmaztak olyan jeleket a gyűrűk külső oldalán, melyek írásjelekre emlékeztek, azonban nem voltak azok. Ezzel ellentétben azokon a területeken, ahol az írás és olvasás kevésbé volt általános, mind nagyobb számban bukkantak elő ilyen leletek. A jelenség pedig egyáltalán nem korlátozódott a Kárpát-medencére. Íráshoz hasonló feliratok számos más területen is előfordultak, azonban ezek esetében általában nem valamilyen mágikus praktikaként értékelték ezeket a jelenségeket. Fontos azt is kiemelni, hogy a Kárpát-medencei gyűrűk jelkészletei koránt sem egységesek, s a neves szakértőknek sem sikerült egységes álláspontot kialakítaniuk arról, elkülöníthetők-e olyan jelcsoportok, melyek biztosan egyik vagy másik írásrendszerből lennének magyarozhatók (szemben a fentebb említett külföldi példákkal).⁹⁰ Ezen érvek talán segíthetik a kérdés újragondolását; s a gyűrűk jelkészletének a fentebb javasolt, s az eddigiektől eltérő értelmezési lehetőségének a vizsgálatba való bevonását is.

Mindez természetesen nem zárja ki azt a magyarázatot, amelyet Szőke Béla Miklós vetett fel (vagyis hogy a tárgyakat vélt mágikus hatásuk miatt viselték),

85 A. B. 1995.

86 Kiss 2010.

87 Hermann 2009.

88 Muhl 2003.

89 Van den Hoek-Feissel-Herrmann 1994; Eger 2001, 366-367. Ugyanez elmondható a bizánci mágikus amulettek kapcsán is. Vö. Spier 1993; Foskolou 2014; Bosselmann-Ruickbie 2017.

90 Lorenzen 1997; Hermann 2009; F. U. Röhrer-Ertl 2003; *Uő* 2019; O. Röhrer-Ertl 2003; *Uő* 2019;

sem azt, hogy bármilyen természetfölötti védelmet reméltek e tárgyaktól. A számba vehető újabb lehetőségek áttekintése (így például többek közt: a Thebal-gyűrűk kutatásaihoz kapcsolódó újabb elemzések bevonása a Kárpát-medencei leletek elemzésébe; annak vizsgálata, hogy ezek a Kárpát-medencei gyűrűk vésett jelcsoportjait tényleg csak óvó-védő feliratokat tartalmazhattak-e, vagy valami más oka is lehetett a vésetek kialakításának; a magyarországi gyűrűk és a külföldi hasonló jelcsoportot tartalmazó gyűrűk jelkészletének összevetése stb.) pedig szélesebbre tárhatja azt a kaput, amelyet a nemrég elhunyt kutató, Olav Röhrer-Ertl nyitott ki a Paußnitzból előkerült régi-új emlék kapcsán.⁹¹

91 Személyére vonatkozóan lásd: Meller-Reichenberger 2019.

IRODALOM

- A. B. 1995 A. B.: C16c. Silberring Kaiser Lothers III. von Süplingenburg.
In: *Jochen Luckhardt – Franz Niehoff* (Hrsg.): Heinrich der Löwe und seine Zeit. Herrschaft und Repräsentation der Welfen. I. Hirmer, München, 1995, 148-149.
- Abramek 1980 *Bogusław Abramek*: Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Masłowicach, woj. Sieradz. *Sprawozdania Archeologiczne*, 32. (1980) 227-248.
- Bálint 1938 *Bálint Alajos*: Recenzió Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei című művéről. *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archeologiai Intézetéből*, 13. (1938) 210-214.
- Bálint 1991 *Bálint, Csanád*: Südungarn im 10. Jahrhundert. *Studia Archaeologica*, 11. (1991).
- Bálint 2004 *Bálint Csanád*: A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. *Varia Archaeologica Hungarica*, 16a (2004).
- Bakay 1965 *Bakay, Kornél*: Gräberfelder aus den 10.–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. I. *Alba Regia*, 6-7. (1965) 43-88.
- Bakay 1968 *Bakay, Kornél*: Gräberfelder aus den 10-11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz (II.) Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung. *Alba Regia*, 8-9. (1968) 54-84.
- Balogh-Bende 2007 *Balogh, Csilla – Bende, Livia*: The excavations of Ferenc Móra (Catalogue). In: Balogh, Csilla (ed.): The Thousand Faces of Ferenc Móra. Móra Ferenc Múzeum, Szeged 2007, 16-22.
- Bárdos 1978 *Bárdos Edith*: Középkori templom és temető Kaposvár határában. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 3 (1978). 187-234.
- Belošević 1982 *Janko Belošević*: La nécropole paléocroate Kašić – Maklinovo brdo. Société Archéologique Croate, Zadar, 1982. (Inventaria Archaeologica Y 269-Y 278.)
- Bóna 1971: *Bóna, István* Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungsforschung

- in Ungarn (1945– 1969). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 23. (1971) 265–336.
- Bosselmann-Ruickbie 2017 *Antje Bosselmann-Ruickbie: The Symbolism of Byzantine Gemstones: Written Sources, Objects and Sympathetic Magic in Byzantium.* In: Alexandra Hilgner - Susanne Greiff - Dieter Quast (eds.): *Gemstones in the first Millennium AD. Mines, trade, workshops and symbolism.* International conference, October 20th-22nd, 2015, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz. RGZM-Tagungen 30., Mainz, 2017. 293–306.
- Brunšmid 1904 *Josip Brunšmid: Hrvatske sredovječne starine. Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 7. (1904) 30–97.
- Cs. Sós-Parádi 1971 *Cs. Sós Ágnes – Parádi Nándor: A csátaljai Árpád-kori temető és település. Folia Archaeologica*, 22. (1971) 105–141.
- Csallány 1943 *Csallány Dezső: A Deszk D számú temető avar sírjai. Archaeológiai Értesítő*, III/4. (1943) 160-173.
- Csallány 1955 *Csallány Dezső: Rovásírásos gyűrűk Magyarországon. Archaeológiai Értesítő*, 82. (1955) 79-85.
- Csallány 1956 *Csallány, Dezső: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Akadémiai, Budapest, 1956.*
- Csallány 1957 *Csallány Dezső: A bizánci fémművesség emlékei II. Antik Tanulmányok*, 4. (1957) 250-274.
- Csallány 1958 *Csallány Dezső: Jósa András irodalmi munkássága. Múzeumok Közp. Prop. Irod., Budapest, 1958. (Jósa András Múzeum Kiadványai 1.)*
- Csallány 1958a *Csallány Dezső: Szabolcs-Szatmár megye avar leletei. A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve*, 1. (1958) 31-87.
- Csallány 1959 *Csallány, Dezső: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 10. (1959) 281-326.
- Csallány 1961 *Csallány, Dezső: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454 – 568 u. Z.). Akadémiai, Budapest, 1961.*
- Csallány 1962 *Csallány, Dezső: Der awarische Gürtel. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14. (1962) 445-480.

- Csallány 1962a *Csallány, Dezső*: Byzantinische Schnallen und Gürtelbeschläge mit Maskenmuster. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 10. (1962) 55–78.
- Csallány 1968 *Csallány Dezső*: A magyar és az avar rovásírás. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve*, 11. (1968) 281–307.
- Csallány 1968a *Csallány, Dezső*: A nagyszentmiklósi rovásfeliratok és a battonyai Árpád-kori rovásírásos gyűrű kapcsolatai. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve*, 11. (1968) 89–95.
- Csallány 1968b *Csallány Dezső* (szerk.): Jósa András régészeti és múzeumi vonatkozású hírlapi cikkei. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, 1968². (Jósa András Múzeum Kiadványai 3.)
- Csallány 1968c *Csallány, Dezső*: Neue Ergebnisse der awarenzeitlichen Forschungen in Ostungarn. *Studijné Zvesti*, 16. (1968) 59–70.
- Csallány 1970 *Csallány, Dezső*: Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 22. (1970) 261–300.
- Csallány 1976 *Csallány, Dezső*: Die Entdeckung der hunnischen Kerbschrift. In: *Herbert Mitscha-Märheim – Herwig Friesinger – Helga Kerchler* (Hrsg.): Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag . Vol 2. Berger, Wien 1976. 263–271.
- Csukás 1975 *Csukás Györgyi*: Régészeti kutatások. *Alba Regia*, 14. (1975) 365–375.
- Dombay 1960 *Dombay János*: Árpád-kori temetők Baranyában. I. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1960. 135–158.
- Dombay 1961 *Dombay János*: Árpád-kori temetők Baranyában. II. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1961. 71–84.
- Eger 2001 *Christoph Eger*: Vandalische Grabfunde aus Karthago. *Germania*, 79. (2001) 347–390.
- Erdélyi 2016 *Erdélyi István*: Kard és kereszt. *Valóság*, 59/8. (2016) 42–44.
- Foskolou 2014 *Vicky Foskolou*: The Magic of the Written Word: The Evidence of Inscriptions on Byzantine Magical Amulets. *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 35. (2014) 329–348.
- Grabowski 2002 *Mieczyslaw Grabowski*: Fingerring mit Inschrift. In: *Manf-*

- red Gläser* – Hans-Joachim Hahn – Ingrid Weibezahn (Hrsg.): Heiden und Christen. Slawenmission im Mittelalter. Schmidt-Römhild, Lübeck, 2002. 137–138.
- Grohne 1956 *Ernst Grohne*: Ein Fingerring mit magischer Umschrift aus der Zeit und Umgebung Heinrichs des Löwen, Das Problem der Thebalringe. In: *Uő*, Alte Kostbarkeiten aus dem bremischen Kulturbereich. Schünemann, Bremen, 1956. 46–106.
- Gubitza 1910 *Gubitza Kálmán*: Bácsai honfoglaláskori sírleletekről. *Archaeológiai Értesítő*, 30. (1910) 169–172.
- Hampel 1907 *Hampel József*: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. MTA, Budapest, 1907.
- Hensel-Žak 1964 *Witold Hensel – Jan Žak*: Poznan im frühen Mittelalter. *Archaeologia Polona*, 7. (1964) 258–276.
- Hermann 2009 *Michaela Hermann*: Ein mittelalterlicher Silberring mit magischer Inschrift aus Augsburg. Sein archäologischer und kulturgeschichtlicher Kontext. *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 74. (2009) 215–238.
- Hinds 2004 *K[atie] Hinds*: Little Witchingham, Norfolk: Medieval silver finger-ring (2002T184). In: *Treasure Annual Report 2002*. 85.
- Kanyó 2012 *Kanyó Ferenc*: Ósbuda: egy modern mítosz a történettudomány tükrében. *Fons*, 19. (2012) 3–35.
- Kiss 1970 *Kiss, Attila*: 11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 22. (1970) 341–348.
- Kiss 2010 *Kiss Etele*: Kálmán király gyűrűje. In: Pallos Lajos (szerk.): Örök megújulás. Az ezredforduló új szerzeményei a Magyar Nemzeti Múzeumban. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2010, 21.
- Kovács 1990 *Kovács, László*: Einige Ergänzungen zu einer wertvollen Monographie: B. M. Szőke – L. Vándor: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 42. (1990) 312–330.
- Kürti 2000 *Kürti, Béla*: Nr. 04.06.03. Bandfingerring. In: *Alfried Wiczorek – Hans-Martin Hinz* (Hrsg.): Europas Mitte um 1000. Theiss, Stuttgart 2000. 131.

- Kürti 2006 *Kürti László*: Ladánybenei évszázadok Ladánybene Önkormányzata, Ladánybene 2006.
- Langó 2017 *Langó Péter*: Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és kortörténeti emlékek. Typotex, Budapest 2017.
- Lorenzen 1997 *Maike Lorenzen*: Magische Ringe – Überlegungen zu Fingerriegen mit AGLA-Inschriften. *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 29. (1997) 141–155.
- Marosi 1914 *Marosi Arnold*: A székesfehérvári múzeum honfoglalás- és Árpád-kori régiségei. *Archaeológiai Értesítő*, 34. (1914) 60–63.
- Marosi 1922 *Marosi Arnold*: Székesfehérvár honfoglaláskori temetői. *Archaeológiai Értesítő*, 39. (1922) 25–41.
- Mayor-Colarusso-Saunders 2014 *Adrienne Mayor – John Colarusso – David Saunders*: Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases. *Hesperia*, 83. (2014) 447–493.
- Meller-Reichenberger 2019 *Harald Meller – Alfred Reichenberger*: In Memoriam DDr. Olav Röhrer-Ertl. In: *Meller – Kimmig-Völkner – Reichenberger 2019*, I. 9–10.
- Meller-Kimmig-Völkner-Reichenberger 2019a *Harald Meller – Susanne Kimmig-Völkner – Alfred Reichenberger* (Hrsg.): „Ringe der Macht – Rings of Power” Internationale Tagung vom 09. bis 10. November 2018 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle Band 21/I–II. Halle 2019.
- Meller-Kimmig-Völkner-Reichenberger 2019b *Harald Meller – Susanne Kimmig-Völkner – Alfred Reichenberger* (Hrsg.): „Ringe der Macht.” Begleithefte zu Sonderausstellungen im Landesmuseum für Vorgeschichte Band 7. Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Halle, 2019.
- Mészáros 1936 *Mészáros Gyula*: Rovásírásos kún nyelvemlékek. *Népünk és Nyelvünk*, 8. (1932) 161–178.
- Michelly 1987 *Reinhold Michelly*: Der Spandauer Thebal Ring. Neues zum Problem der Thebal-Ringe. In: *Adriaan von Müller – Klara von Müller-Muci* (Hrsg.): Ausgrabungen und Funde auf dem Burgwall in Berlin-Spandau. Spiess, Berlin 1987, 64–81.

- Móra 1932 *Móra Ferenc*: Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorlás kori és korai magyar leletekben. *Ethnographia*, 43. (1932) 54–68.
- Muhl 2003 *Arnold Muhl*: Archäologische und historische Quellen zum magischen Fingerring aus dem mittelalterlichen Schatzfund von Paußnitz, Ldkr. Riesa. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 87. (2003) 80–96.
- Muhl 2019 *Arnold Muhl*: Das Ringen um den Ring. Fund und Erwerbsgeschichte des Inschriftenrings von Paußnitz. In: *Meller-Kimmig-Völkner-Reichenberger* 2019a. I, 81–90.
- Niederle 1913 *Lubor Niederle*: Slovanské starožitnosti. Život starých slovanů. Zaklady kulturních starožitností slovanských. B. I. 2. Bursík a Kohout, Praze, 1913.
- Niederle 1926 *Lubor Niederle*: Manuel de l'antiquité slave. Tom I–II. Champion, Paris, 1926.
- Niederle 1930 *Lubor Niederle*: Příspěvky k vývoji byzantských šperků ze IV.-X. století. Česká akademie věd a umění, Praze, 1930.
- nn. 1936 *név nélkül*: Kultúrkincs lett a hétszáz évvel ezelőtt élt kun férfi bókjából... *Kecskeméti Közlöny*, 1936. november 3, 3.
- Petrinec 2009 *Maja Petrinec*: Gräberfelder aus dem 8. bis 11. Jahrhundert im Gebiet des frühmittelalterlichen kroatischen Staates. Museum der kroatischen archäologischen Denkmäler, Split, 2009.
- F. U. Röhrer-Ertl 2003 *Friedrich Ulf Röhrer-Ertl*: Der Ring von Paußnitz – epigraphische Untersuchung und Betrachtungen. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 87. (2003) 97–118.
- F. U. Röhrer-Ertl 2019 *Friedrich Ulf Röhrer-Ertl*: Paußnitz revisited oder: vom Ringe nichts Neues? In: *Meller-Kimmig-Völkner-Reichenberger* 2019a. I, 91–104.
- O. Röhrer-Ertl 2003 *Olav Röhrer-Ertl*: Über magische Bedeutungen und Sinngelalte des Zeichen-beschrifteten Ringes von Paußnitz. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 87. (2003) 124–140.
- O. Röhrer-Ertl 2019 *Olav Röhrer-Ertl*: Über numinose Zahlen als eine Möglichkeit der Musterinterpretation. In: *Meller-Kimmig-Völkner-Reichenberger* 2019a. I, 135–147.
- Saller 2003 *Harald Saller*: Trägt der Ring von Paußnitz eine mittelhoch-

- deutsche Inschrift? *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 87. (2003) 119–123.
- van den Hoek-Feissel-Herrmann 1994 *Annewies van den Hoek - Denis Feissel - John J. Herrmann: Lucky Wearers. A Ring in Boston and a Greek Epigraphic Tradition of Late Roman and Byzantine Times. Journal of the Museum of Fine Arts*, 6. (1994) 41–62.
- Sándor 2014 *Sándor Klára: A székely írás nyomában. Typotex, Budapest, 2014.*
- Siklósi 1999 *Siklósi Gyula: Kerekegyháza középkori települései, templomai. Sz.k., Budapest, 1999.*
- Spier 1993 *Jeffrey Spier: Medieval Byzantine Magical Amulets and Their Tradition. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 56. (1993) 25–62.
- Szabó 1938 *Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Országos Magyar Történeti Múzeum, Budapest 1938.*
- Széll 1941 *Széll Márta: Elpusztult falvak, XI–XVI századbéli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből*, 15. (1940) 159–180.
- Széll 1942 *Széll Márta: Elpusztult falvak, XI–XII. századbéli régészeti leletek Szentes határában. Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből*, 18. (1942) 128–132.
- Széll 1943 *Széll Márta: Elpusztult falvak, X–XVII. századbéli régészeti leletek Csongrádvármegye területén. Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből*, 18. (1943) 176–181.
- Szőke 1960 *Szőke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Akadémiai, Budapest, 1962. (Régészeti Tanulmányok 1.)*
- Szőke-Vándor 1987 *Szőke Béla Miklós - Vándor László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Akadémiai, Budapest, 1987. (Fontes archaeologicae Hungariae.)*
- Бажаловић-Хаџи-Пешић 1984 *Марија Бажаловић-Хаџи-Пешић: Накит VIII - XVIII века у Музеју града Београда. Музеј града Београда, Београд 1984.*

- Ђуровић 2012 Игор Ђуровић: Средњовековни накит из збирки народног музеја Крагујевац. Народни музеј Крагујевац, Крагујевац 2012.
- Милошевић 1987 Душанка Милошевић: Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја. Народни музеј, Београд 1987.
- Радојковић 1969 Бојана Радојковић: Накит код Срба. Музеј примењене уметности, Београд 1969.
- Станојев 1989 Небојша Станојев: Некрополе X–XV. века у Војводини – Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina. Arheološko društvo Vojvodine, Нови Сад, 1989.

11. SZÁZADI ROVÁSJELEK SARKADKERESZTÚR HATÁRÁBÓL

MEDGYESI PÁL

ABSZTRAKT: 1989–1991 között Sarkadkeresztúr határában, a Csapháti-legelőn, a Barna-tanya mellett, egy 11. századi temető sírjait tártuk fel. A cikkben a 81. számú sír leleteivel foglalkozom. A sírból lószerszámok és fegyverek kerültek elő. Az itt talált íj jobb oldali, felső íjvégcsontján rovásjeleket találtunk. A temetőt első látásra a 10–11. századi temetők közé sorolhatjuk, de a leletek alaposabb átvizsgálása alapján úgy tűnik, hogy itt a temetkezések csak a 11. században indultak el. Mindezek alapján az itt előkerült rovásjeles íjvégcsont a 11. század közepe táján kerülhetett a sírba.

KULCSSZÓK: Sarkadkeresztúr település, sírlet, íjcsontok, rovásjelek, 11. század.

ABSTRACT: **11th-century notch marks from the outskirts of Sarkadkeresztúr.** Between 1989 and 1991, we excavated the tombs of an 11th-century cemetery in the outskirts of Sarkadkeresztúr (on the Csapháti-legelő, next to the Barna-tanya). In this paper I deal with the finds of tomb number 81, where horse tools and arms were found. The bow found here has notch marks on the right side of the upper bow end bone. At first sight, the cemetery can be classified as one of the 10th–11th-century cemeteries but – based on the thorough examination of the finds – it can be assumed that the burials started here only in the 11th century. Thus, the notch-marked bow end bone found here could have been put in the tomb around the mid-11th century.

KEYWORDS: Sarkadkeresztúr settlement, tomb find, bow bones, notch marks, 11th century.

A lelőhely és a leletek előkerülésének története

1989–1991 között Sarkadkeresztúr¹ határában (1. kép), a Csapháti-legelőn, egy 10–11. századi temető sírjait tártam fel, az akkor még álló Barna tanya közelében. Összesen 133 sírt mentettünk meg, ebből egy kelta kori volt. Néhány sír elpusztult az ásatás megkezdése előtt, de a temető többi része lett tárva.²

A lelőhely Sarkadkeresztúrtól keletre, kb. 2 km-re, egy É–D irányú lapos dombháton fekszik. Itt, a Barna-tanya közelében, húzódik Sarkad és Sarkadkeresztúr határa, mely átmegy a temető déli részén (2. kép 1–2). Az 1970-es évek végén a két község határától kb. 3 méterrel északra, tehát már sarkadkeresztúri területen, gépi erővel csatornát ástak. Mint kiderült, már ekkor észrevettek néhány sírt, a múzeumot azonban senki nem értesítette. 1985-ben, egy nagyobb esőzés után, újabb sír bukkant elő a csatorna falából. A sírt sajnos szétdőlt a közelben legeltető pásztorfiú, de a leletek bekerültek a Munkácsy Mihály Múzeumba (a továbbiakban MMM). Az ezt követő helyszíni szemlén sajnos még a feldúlt sír csontjait sem sikerült megtalálnom, a helyét is csak körülbelül tudták megmutatni. A múzeumba behozott bronz nyakperec és egy bronz karperec töredéke már ekkor jelezte, hogy egy 10–11. századi temetőről van szó.³

- 1 A település első említése 1333-ból ismert, „Ecclesia S. Crucis” néven (Jakó 1940, 275., Hévízi 1999, 292.). 1403-ban is említik, „Keresztur” alakban (Csánki 1890–1913, I. 735., Hévízi 1999, 292.), 1552-ből pedig „Kerezthwr” formában ismert (Jakó 1940, 275., Hévízi 1999, 292.). A Keresztúr helynév arra utal, hogy a település templomát a Szent Kereszt tiszteletére avatták fel. Az Árpád-kor szokása szerint nemcsak a szenteket, hanem a megfeszített Jézus keresztfáját is uralták (Kiss 1978, 48., Kiss 1988, I. 71. és II. 451., Hévízi 1999, 292.). A megkülönböztető szerepű „Sarkad” előtag Sarkad közelségével kapcsolatos (Kiss 1978, 562., Hévízi 1999, 292.).
- 2 Medgyesi 1992, 58. Az ásatásról szóló előzetes jelentés: Medgyesi 1993, 487–511., Medgyesi 2013, 667–680., Medgyesi 2015, 122–136.
- 3 A leletek múzeumba kerülése Nagy Mihálynak, Sarkadkeresztúr akkori polgármesterének volt köszönhető.

1989–1991 között ásatást végeztem a lelőhelyen.⁴ A terület még a 20. század elején is mocsárral, nádassal volt körülvéve, jelenleg pedig szikes legelő. Így volt esély arra, hogy a kis dombháton levő temető szinte valamennyi sírját feltárhassuk.⁵

Összesen tehát 132 olyan sírt tártunk fel, mely a 10–11. századra datálhatónak tűnt (3. kép).⁶ A sírok közül most a 81. számú sír leleteivel és az egyik íjcsonton található rovásjelekkel foglalkozom.

A 81. sír leírása

Neme: férfi. Tájolás: ÉNy 294°. Sír hossz: 224 cm. Sír szélesség: a fejnél 47 cm, a lábnál 59 cm. Sírmélység: 97 cm. Váz hossz: 171 cm. A koponya balra fordult, s az egész váz kissé a bal oldalán feküdt. A jobb kar a medencén, a bal a test mellett volt kinyújtva. A lábak nyújtva voltak. A halott mellé, a bal lábra helyezték a csontlemezekkel díszített íját. Ez alatt, részben a bal combon, részben a test mellett feküdt a nyíltegeze, a lábainál megtalált kengyelek és zabla alapján pedig ide helyezték a lószerszámokat (4. kép).

Mellékletek:

1. Íjvégcsont a medence bal oldalán, több darabban. Az íj felső szarvának jobb oldaláról való volt. Csontszínű, húrvájattal ellátott, enyhén ívelt, szarvasagancsból készült. H: 23,8 cm, Sz: 1,4–2,3 cm. MMM ltsz.: 96.3.148. (6. kép 1.)
2. Íjvégcsont. Az előbbi lemez párja, közvetlenül mellette, színnel lefelé. Az íj felső szarvának bal oldaláról való, húrvájatos. Három darabban került elő. Alsó része irdalt, szegelt. H: 24,1 cm, Sz: 1,5–2,4 cm. MMM ltsz.: 96.3.149. (6. kép 2.).

4 1989-ben múzeumi keretből ástunk, majd a következő két évben a Sarkad és Vidéke ÁFÉSZ fedezte a feltárás költségeit.

5 1930 körül született munkásaim elmondták, hogy gyerekkorukban itt, a környező nádassal, elveszett néhány gyerek, és az egész falu kereste őket.

6 Az ásatások dokumentációja: MMM RA 1873/1986., 2061/1990., 2075/1991., 2087/1992. A lelőhely a későbbi régészeti topográfiai munkák során a Sarkadkeresztúr–15. lelőhelyszámot kapta.

3. Íjvégcsontok. Az íj alsó karjának lemezei a lábfejeknél. 2 db. Mindkettő húrjáptos, enyhén ívelt. Az egyik végén irdalás látszik. H: 25,7 cm, Sz: 2,4 cm; illetve H: 22,9 cm, Sz: 2,0 cm. MMM ltsz.: 96.3.150. (6. kép 3–4.)
4. *Tegezdíszítés csontlemeze* (felső éllemez) a bal kéz ujjainál. A tegez tetőlemezének külső szélét borította. Egyik irányban kissé keskenyedek, felületén két sorban pontkörös díszítés van. Eredetileg nagyobb lehetett. H: 6,1 cm, Sz: 1,9 cm. MMM ltsz.: 96.3.151. (7. kép 1.)
5. *A tegezszej csontlemeze vaslemezzel* az előbbi mellett. Vékony, egyik oldalán enyhén domború, a másikon lapos csontlemez. A domború oldal felületén egy sorban pontkörös díszítés látszik. Egyik végén vasrozsda nyoma. H: 9,8 cm, Sz: 0,8 cm. MMM ltsz.: 96.3.152. (7. kép 2.). A csontlemez egyik végéhez kis vaslemez kapcsolódott. H: 1,6 cm, Sz: 1,3 cm. MMM ltsz.: 96.3.153. (7. kép 10.).
6. *Csontlemez* az előbbieket mellett. Egyik oldalán sima, másikon durva, lapos. H: 2,8 cm, Sz: 1,0 cm. MMM ltsz.: 96.3.154. (7. kép 3.).
- 7–12. *Nyílhegyek* a tegez szájánál. 6 db. Vasból készültek, rombusz illetve deltoid alakúak. Hosszú tövisük van. H: 7,2 cm, Sz: 2,3 cm; H: 9,5 cm, Sz: 2,3 cm; H: 7,4 cm, Sz: 1,7 cm; H: 7,2 cm, Sz: 2 cm; H: 9,0 cm, Sz: 2,9 cm; H: 8,2 cm, Sz: 2,8 cm.. MMM ltsz.: 96.3.155–160. (4. kép 1–2.; 5. kép 1–4.).
13. *Tegez függesztőfüle* a bal combcsont mellett, belül. Vasból készült, két kiszélesedő talpán egy-egy szegecs. H: 7,2 cm, Sz: 1,2 cm. MMM ltsz.: 96.3.161. (7. kép 7.).
14. *Tegezvasalás töredékei*. 4 db. A tegez alsó részét merevíthették, oldalt, öszszetartoztak. Vasból készültek, a felső darab megmaradt kiszélesedő, hegyesedő végén szegecs megy át. Az alsó töredéken látszik, hogy a tegez alját körbefogó vaslemez ezt a merevítő pálcát is lefogta, most hozzá van rozsdásodva. Töredékesek. H: 3,4 cm, Sz: 1,0 cm.; H: 2,4 cm, Sz: 0,5 cm, H: 1,7 cm, Sz: 0,5 cm; H: 3,7 cm, Sz: 1,4 cm. MMM ltsz.: 96.3.162. (9. kép 4.).
15. *Tegezvasalás töredékei* a bal láb mellett, kívül. A tegez merevítő pálcáiból és merevítő lemezeiből megmaradt töredékek.
 - a. *Vaspánt két darabja*. A tegez nyakának oldalát erősítő pántokból valók. H: 10,4 cm, Sz: 1,2 cm, V: 0,15 cm; H: 4,1 cm, Sz: 0,3 cm, V: 0,15 cm. MMM ltsz.: 96.3.163. (9. kép 3, 5.).

- b. *Vaspánt töredéke.* A tegez oldalát erősítő pántból való. H: 4,6 cm, Sz: 0,2–0,3 cm, V: 0,15 cm. MMM ltsz.: 96.3.164. (9. kép 2.).
- c. *Vaspánt töredéke,* három darabra törve. A vége lapított, hegyes, szegecs megy át rajta. A tegez oldalát középen, a nyak alatt erősítő pántból való. H: 5,9 cm, Sz: 1,3 cm, V: 0,15 cm; H: 1,1 cm, Sz: 0,4 cm, V: 0,15 cm; H: 2,7 cm, Sz: 0,4 cm, V: 0,15 cm. MMM ltsz.: 96.3.165. (9. kép 1.).
- d. *Vaspánt töredéke.* Egyik végén kissé szélesedik, téglalap átmetszetű. H: 7,2 cm, Sz: 0,8 cm, V: 0,15 cm. MMM ltsz.: 96.3.166. (7. kép 6.).
- e. *Vaspánt két töredéke.* A tegez oldalát erősítő pántból való. H: 3,2 cm, Sz: 0,6 cm, V: 0,15 cm; H: 2,4 cm, Sz: 0,5 cm, V: 0,15 cm. MMM ltsz.: 96.3.167. (10. kép 1.).
- f. *Vaspánt töredéke.* A tegez oldalát erősítő darab, alul a tegez alját körbefogó lemez kis darabjával. Egy szeg megy át rajta, melynek az iránya alapján látszik, hogy a fenéklemezt erősítő lemez alul kívülről fedte le a tegez oldalát erősítő pántokat. H: Sz: 8,9 cm, Sz: 1,7 cm. V: 0,15 cm. A szeg mérhető H: 1,5 cm. MMM ltsz.: 96.3.168. (8. kép 1.).
- g. *Vaspánt két töredéke.* A tegez oldalát erősítő pántból való. H: 2,8 cm, Sz: 0,4 cm, V: 0,15 cm; H: 1,8 cm, Sz: 0,4 cm, V: 0,15 cm. MMM ltsz.: 96.3.169. (10. kép 2.).
- h. *Vaspánt töredéke.* A tegez oldalát erősítő pántból való. H: 6,2 cm, Sz: 1,1 cm, V: 0,15 cm. MMM ltsz.: 96.3.170. (7. kép 5.).
- i. *Vaslemez töredékei.* 4 db. szélesebb, erősen töredékes vaslemez. Az egyik darabon látszik, hogy szeg ment át rajta. A tegez alját körbefogó lemez maradványai, együtt lettek felszedve. H: 1,4 cm, Sz: 1,3 cm, V: 0,15 cm; H: 1,1 cm, Sz: 1,3 cm, V: 0,15 cm; H: 3,4 cm, Sz: 1,5 cm, V: 0,15 cm; H: 2,6 cm, Sz: 1,3 cm, V: 0,15 cm. MMM ltsz.: 96.3.171 (8. kép 5.).
- j. *Vaspánt töredéke.* A tegez alját erősítő lemez darabja. H: 2,9 cm, Sz: 1,3 cm, V: 0,15 cm. MMM ltsz.: 96.3.172. (7. kép 9.).
- k. *Vaspánt töredéke.* A tegez alját erősítő pánt része. H: 1,7 cm, Sz: 1,2 cm, V: 0,15 cm. MMM ltsz.: 96.3.173. (10. kép 6.).
- l. *Vaspántok apró töredékei.* A tegez oldalát erősítő pántokból származnak. H: 1,5 cm, 0,4 cm, V: 0,15 cm; H: 1,0 cm, Sz: 0,4 cm, V: 0,15 cm; H: 1,1 cm, Sz: 0,6 cm, V: 0,15 cm. MMM ltsz.: 96.3.174. (10. kép 3–5.).

- m. Vaspánt töredéke.* A tegez alját körbefogó lemez kis darabja és a felfelé induló merevítő pánt kis részlete, szeggel. H: 4,1 cm, Sz: 1,9 cm, V: 0,15 cm. MMM ltsz.: 96.3.175. (8. kép 6.).
- n. Vaspántok.* Tegez vasalásai. H: 3,7 cm, Sz: 0,7 cm. MMM ltsz.: 96.3.181. (8. kép 2–4.)
- ny. Tegezmerevítő vaspánt ellapított vége.* MMM ltsz.: 96.3.181. H: 3,8 cm, Sz: 1,2 cm, V: 0,2 cm (7. kép 8.).
16. *Csontszköz.* Nagytestű madár combcsontjából alakították ki. A bal csukló táján került elő. Világosbarna színű, belül üreges. Egyik vége sérült, a másik át van fúrva. A lyuk kissé szabálytalan, két oldalán kissé kikopott. Ez a kopás vagy a fúrásakor, vagy a használatkor keletkezett. H: 11,5 cm, Sz: 2,8 cm. MMM ltsz.: 96.3.176. (10. kép 7.).
17. *Vaskengyel* a sír láb felőli végénél, a sír bal kéz felőli oldalának dőlve, füllel lefelé. Trapéz alakú, ívelt talpú. A talp oldal irányban is ívelt, a szár egyik oldala lapos. M: 18,0 cm, Sz: 13,3 cm. MMM ltsz.: 96.3.177. (11. kép 1.).
18. *Vaskengyel* a másik kengyellel szemben, a sír másik szélénél. Füllel lefelé. Trapéz alakú, ívelt talpú. A talp oldal irányban is ívelt, a szár egyik oldala lapos. M: 17,9 cm, Sz: 13,3 cm. MMM ltsz.: 96.3.178. (11. kép 2.).
19. *Vas csikózábla*, két karikával, a sír láb felőli végénél. H: 23,5 cm, Sz: 4,8 cm. MMM ltsz.: 96.3.179. (11. kép 3.).
20. *Csonttárgy.* Egyik oldalán lapos, a másikon sokszögű. Valószínűleg a tegezhez tartozott. Felületén kopás nyomai látszanak, a lapos oldalán irdalás nyomai. H: 4,5 cm, Sz: 2,0 cm. MMM ltsz.: 96.3.180. (7. kép 4.).
21. *Íjmarkolatcsont (?) töredékei.* Egyik oldala domború, sima, a másik enyhén homorú. A homorú oldalán némi irdalás nyoma figyelhető meg. H: 5,2 cm, Sz: 5,3 cm. MMM ltsz.: 96.3.182. (6. kép 5.).

Rovásjelek a 81. számú sírban talált íjcsonton

A sírban talált íj szarvait, vagyis az íjvégeket, csontborítás díszítette. Egy apró töredék nem illeszkedik egyik íjvégcsonthoz sem, ez talán a markolatot borító csontlemez maradványa. Az íj hossza nehezen állapítható meg, az azonban látszik, hogy felajzott állapotban került a sírba, a tegez mellé. Ezt az íjhúr vájatai-

nak elhelyezkedése alapján lehetett megállapítani. Az alsó lemezek elhelyezkedése kissé furcsa, olyan mintha elmozdultak volna, mert túl nagyoknak tűnik az íj hajló karjával alkotott szögük. Állati bolygatás is lehet az oka, de el is törhették az íjat. Ha a feltáráskor rögzített állapotot vesszük alapul, akkor az íj felajzatlan állapotban kb. 130 cm lehetett, de a pontos méret nem állapítható meg.

A felső íjszarvat borító jobb oldali csontlemezen több bevágást lehet megfigyelni (12–13. kép). Az egyik az íjvégcsont húrvájat felőli végén található. Két irányból, ék alakban történt a bevágás, és egy „Y” alakot alkot, melynek a lába és a V alakú felső rész egyik szára egy vonalban van. Csak feltételeesen tartom rovásjelnek, bár egyértelműen szándékosan vésték be (14. kép).

A másik a csont homorú, a húrvájat felőli oldalának középtáján, a csont szélének közelében van. Két irányból történt a bevágás, aránylag rövid szakaszon, „I” alakban. Itt a bevágás széles a jel hosszához képest. Csak feltételeesen tartom jelnek, bár egyértelműen szándékos a bevágás (12. és 15. kép). Amennyiben rovásjel, akkor az „sz” betű jele lehet.

A következő ilyen rész a lemez alsó harmadánál van. Itt sajnos megsérült és hiányos a lemez, így nem látszik a teljes minta. Ami megfigyelhető, az két egymásnak háttal álló szögletes zárójelre hasonlító rovás. Ezeknek a jeleknek a kiképzése más, mint az előbbié. A bemetszések oldalai meredekebbek, aljuk laposabb. Nehéz értelmezni a jeleket, de az nem kétséges, hogy szándékosan bevéssett jelekről van szó (12. kép 1. és 16–17. kép).

A negyedik ilyen terület az íjcsont ettől még lejjebb, a csontlemez alsó harmadának a közepén van. Itt egy az elsőként említett bevágásnál jóval keskenyebb, vékonyabb technikával, de szintén ék alakúan bevéssett két jel figyelhető meg. Az egyik egyenes vonal, a másik egy arab egyesre emlékeztet (12., 16., 17. és 18. kép). A két jel egyértelműen rovásjel, az „i” és „s” hangoknak megfelelő rovások.

Békés megyéből már korábban is ismertünk rovásjelekkel díszített íjcsontokat a Sarkadkeresztúrtól légvonalban kb. 20 km-re levő Békésről. Trogmayer Ottó a békés-povádzugi 10–11. századi temető 45. számú sírjában is talált olyan íjcsontokat, melyeken rovásjelek voltak.⁷ Az egyik az íjvég csontlemezen volt,

7 Trogmayer 1962, 9–38., MRT IV/3. 81–87., Medgyesi 2013, 671.

a másik az íjmarkolatot borító lemezen. A két rovásjel teljesen azonos. Dienes István a jeleket nemzetségjegyek (tamga) határozta meg, és teljesen megegyező párhuzamát találta meg egy endzei kőemléken.⁸ Vékony Gábor szerint vagy tamga a jel, vagy török nyelvű szöveg, melynek „lőj” lehet a magyar olvasata. A jeleket a korábbi Kárpát-medencei, tehát a nagyszentmiklósi-szarvasi típusú rovásírás kései emlékének tartja (19. kép).⁹

Említést érdemel a Homokmégy-Halom területén 1952-ben feltárt temető, ahol honfoglalás kori nyíltegez szájának csontborításán 11 rovásjelet találtak. Vékony Gábor megfejtése szerint a török nyelvű felirat jelentése magyarul: „Tíznyilas tegezzel győzz!”

Kürti Béla 1973–76-ban Szeged-Algyőn honfoglalás kori temetőt tárt fel. A 11. sírban az íjmarkolatlemezen rovásjelek voltak.¹⁰ Vékony Gábor szerint a „Győ” név a jelek megfejtése, és ez az Algyő névben rejtőzik.¹¹

Az említetteken kívül számos rovásjellel ellátott íjmaradványunk van a vizsgált korszakból. Az egyre szaporodó leletek arra utalnak, hogy nem volt ritka ezeknek a fegyvereknek a rovásjellel való jelölése.

A 81. sír kora

A Sarkadkeresztúr-Csapháti-legelő, Barna-tanyánál feltárt temetőt első látásra a 10–11. századi temetők közé sorolhatjuk. A temetőben a legkorábbinak tartható sírnak a 12., 81. és a 117-es sír tűnik, de majd látni fogjuk, hogy ez nem így van. A leletek alaposabb vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy a temetkezések csak a 11. században indultak el ebben a temetőben.

A 81. sír anyagát már ismerjük. A 12. sírban íjcsontok, nyílhegyek, vas-kengyelek, vascsat került elő. A 117. sírban vas tegezvasalás (?) töredékei, vaslemez, ezüstpénz, bronzgombok, S-végű hajkarika, sima hajkarika, két nyílhegy, vascsat, kengyelek és zabla volt.¹² Az ezüstpénz I. András (1046–

8 Dienes 1962, 103.

9 Vékony 1987, 106–107., Vékony 2004, 111.

10 Kürti 1979, 340.

11 Vékony 2004, 110.

12 Medgyesi 1993, 488.

1060) dénárja, vagyis a 11. század derekán lett verve, így a sírt is ekkoriban áshatták meg.

Számos olyan leletünk és temetőnk van, mely arra utal, hogy a lovas, lószerszámos temetkezések lehetnek 11. századiak is. A Békés-Povádzugon feltárt temető használatának korát Trogmayer Ottó a 11. század első harmada és a 12. század első harmada közé tette. Véleménye szerint a fegyveres, lovas sírok a legkorábbiak a temető sírjai közül, melyeket viszont 10. századinak tartott. Ezek a 45., 58., 85., 147. és a 151. sír. Felhívja a figyelmet, hogy az 58. sírban talált, közelebről meghatározhatatlan Árpád-kori pénz ellenére a sír leletei a 10. századra utalnak, ugyanúgy, mint a temető többi lovas vagy fegyveres sírja.¹³ Révész László a békés-povádzugi temető korát a szintén a 11. század első harmada és a 12. század első harmada közti időszakra teszi. Az azóta eltelt évtizedek leletei alapján azonban a Révész László a korainak, 10. századinak tartható békés-povádzugi sírokat is a 11. századra keltezi. Véleménye szerint a 11. század első felében még számos ilyen temetkezés történhetett.¹⁴ A Hajdú-Bihar megyéhez tartozó Magyarhomorog-Kónyadombon a 25. sírban nyílcsúcs és íjmarkolatcsont mellett I. András érméjére bukkantak.¹⁵ Magam még egy lelettel egészítettem ki a sort. Valószínűleg ide sorolható az Újkígyós-Skoperda-tanya lelőhelyen feltárt 3. sír is. A sírban sima hajkarika, nyílcsúcs, tegezdíszítés (?), íjborító csontlemezek mellett egy meghatározhatatlan, félbevágott, átfúrt ezüstpénz került elő. A temetőben csak Árpád-házi királyok pénzeit találtuk, ezért feltehetően ez is az volt.¹⁶

Feltételezhető, hogy a Sarkadkeresztúr-Csapháti-legelő, Barna-tanyánál feltárt temető korainak tartható, lószerszámot, íjat, nyilakat tartalmazó valamennyi sírja már a 11. században keletkezett, így a 81. számú sírt is a 11. századra kell kelteznünk. Valószínű, hogy a pogánylázadások idején sokan a régi, pogány szokás szerint temették el halottaikat.¹⁷ Korábban Dienes István,¹⁸ Vályi

13 Trogmayer 1962, 34–36., MRT IV/3. 81–87., Medgyesi 2013, 671.

14 Medgyesi 1993, 488., Révész 1997, 184., Medgyesi 2013, 637., Medgyesi 2015, 23.

15 Révész 1997, 184.

16 Medgyesi 1997, 76., Medgyesi 2013, 673., Medgyesi 2015, 156–160.

17 Medgyesi 2015, 124.

18 Dienes 1962, 59.

Katalin¹⁹ és Révész László²⁰ is felvetette, számolnunk kell azzal, hogy Békés megye egyes részein a pogány szokások még a 11. században is tovább élnek, s ez a temetkezési szokásokban is megmutatkozhatott. Révész László példaként hozza, hogy az írott források a pogány szokások szívós továbbéléséről tanúskodnak ezen a vidéken.

Ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem feltétlenül ezek az adott temető legkorábbi sírjai. A sarkadkeresztúri 117-es sír esetében ez biztos, hiszen vannak a temetőben korábbi, a 11. század elejéről származó pénzekkel keltezett sírok is. Valószínű, hogy a 81. számú sír és a 12. sír is a pogánylázadások idején keletkezett.

Mindezek alapján mind a Békés-Povádzugon, mind a Sarkadkeresztúr-Csapháti-legelőn előkerült rovásjeles íjcsontok a 11. század közepén kerülhettek földbe.

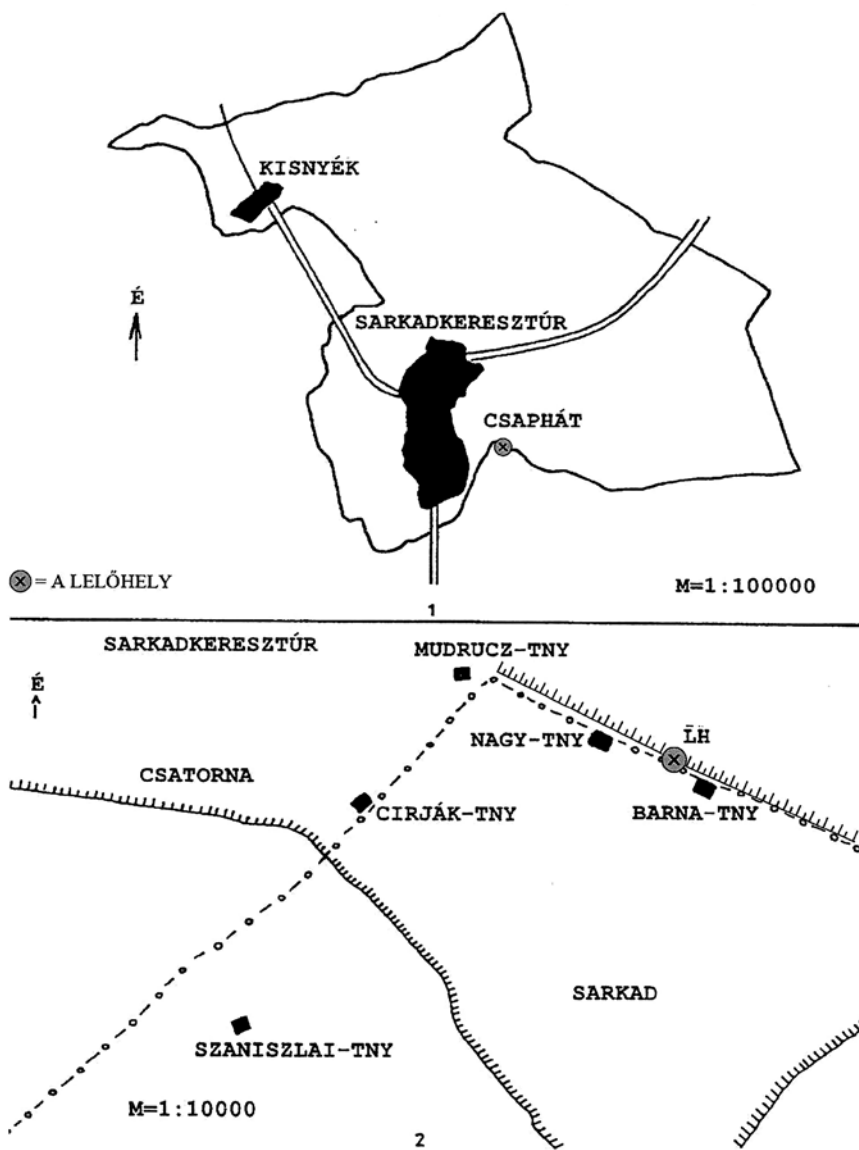
19 Vályi 1994, 393.

20 Révész 1997, 183–184.

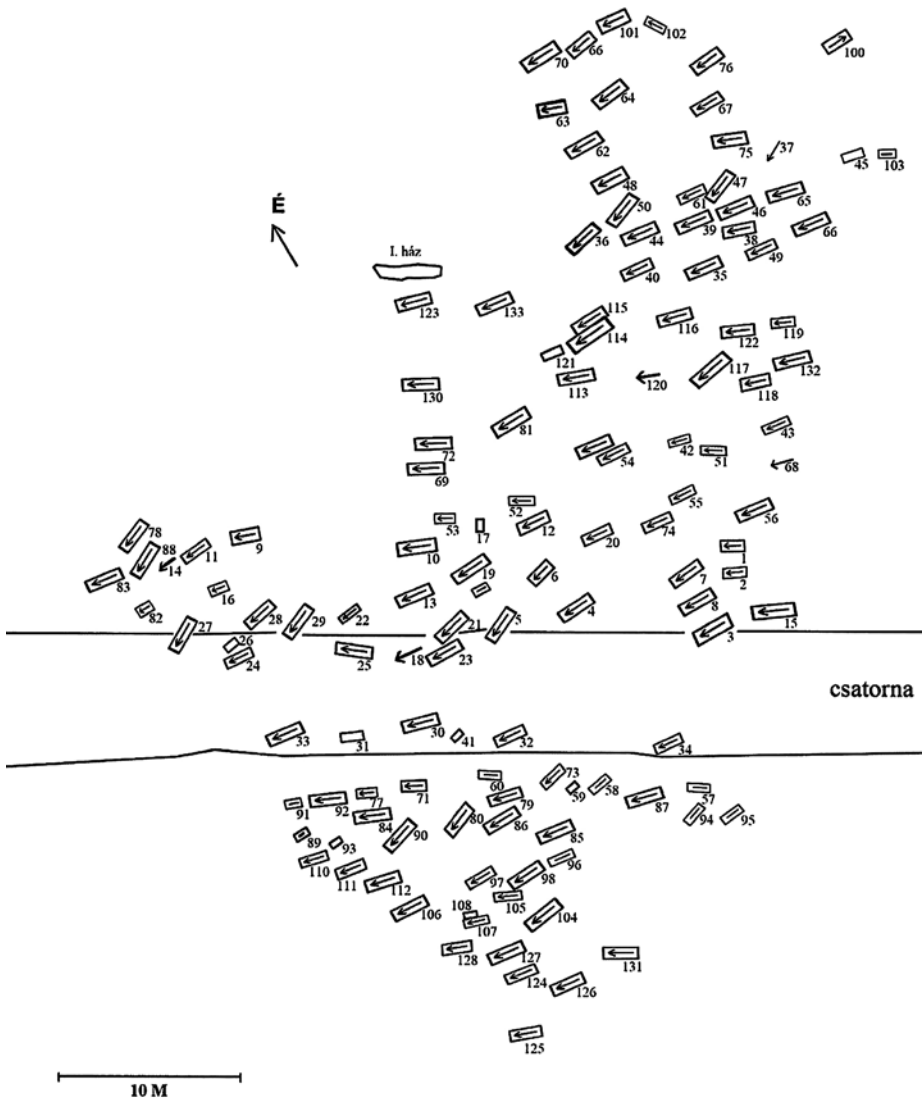
KÉPEK

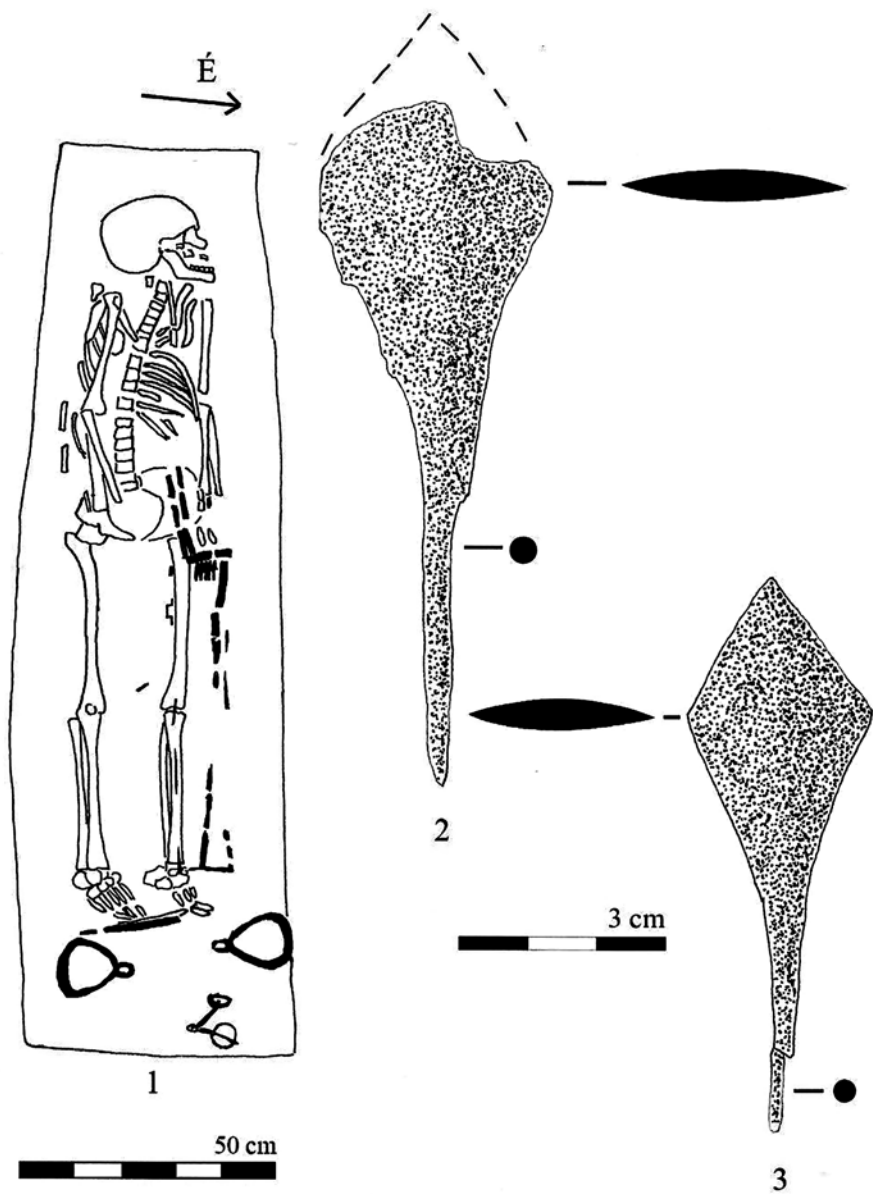
1. kép: Békés megye térképe (Rajz: Medgyesi Pál)

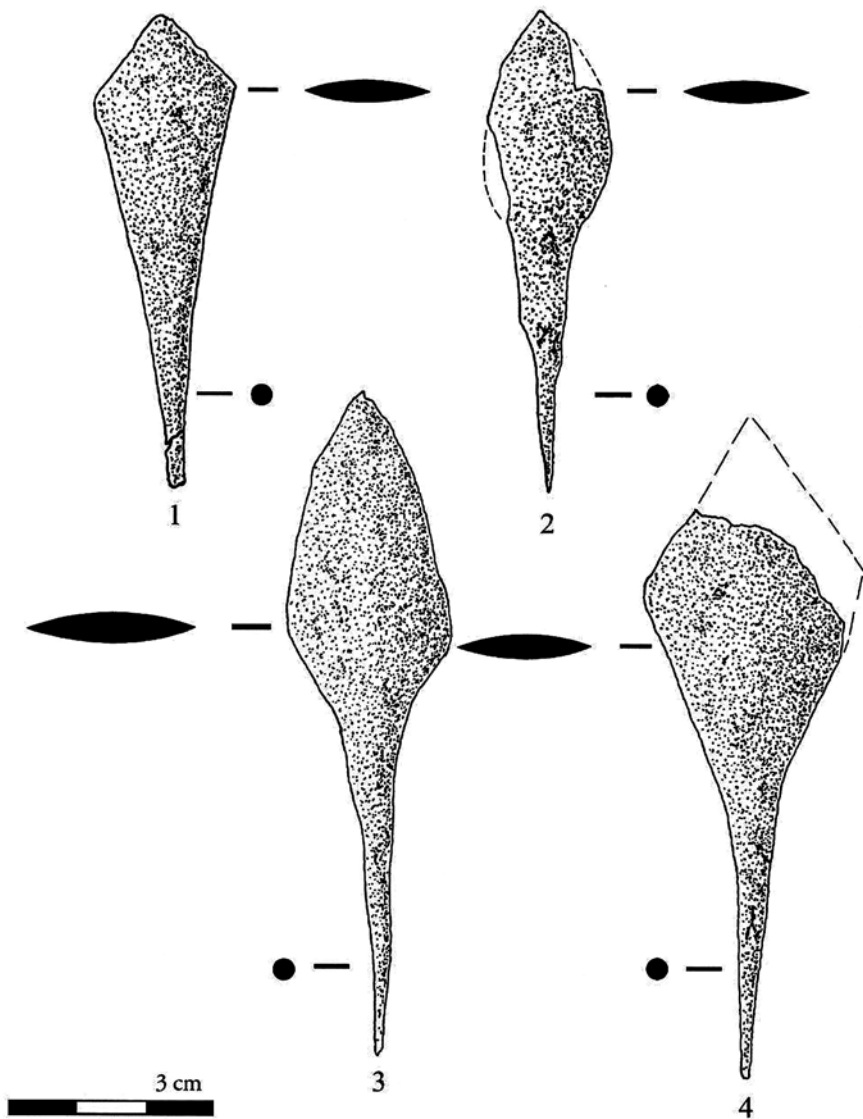
2. kép 1: Sarkadkeresztúr területe. 2: A lelőhely környéke (Rajz: Medgyesi Pál)

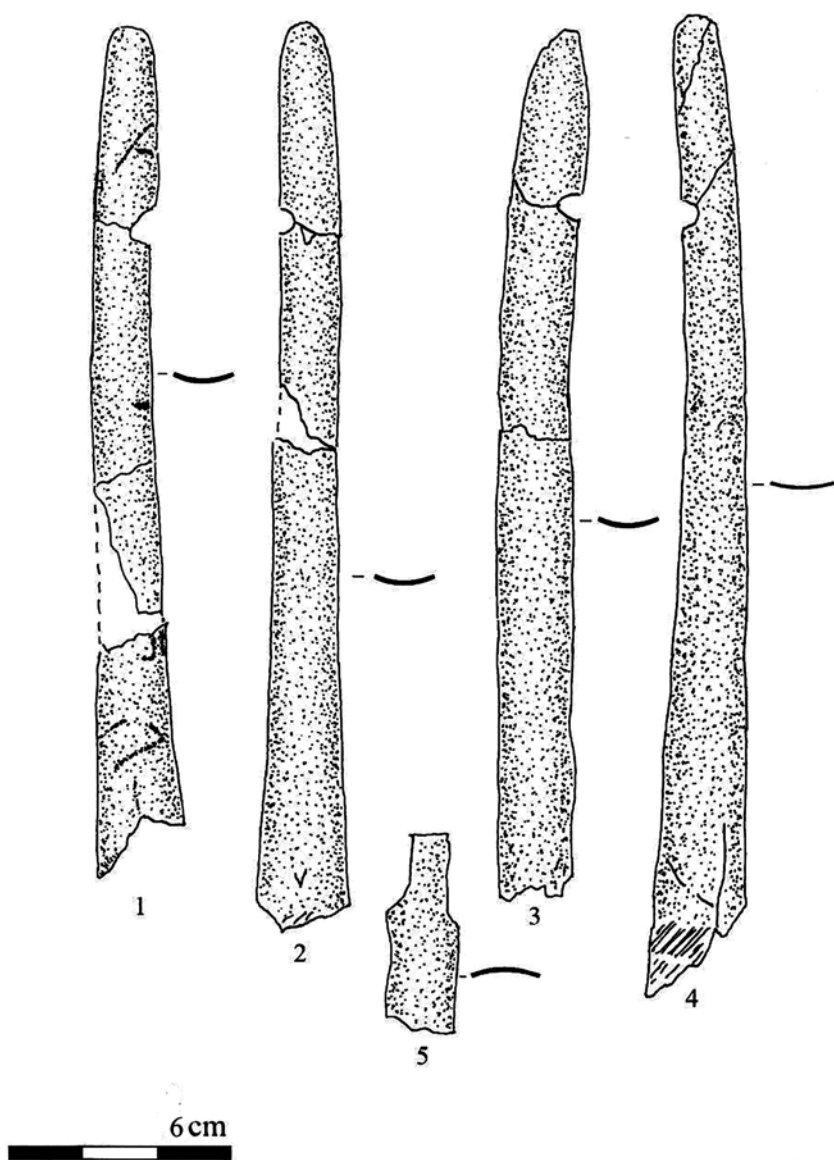
3. kép: A temető térképe (Rajz: Medgyesi Pál)

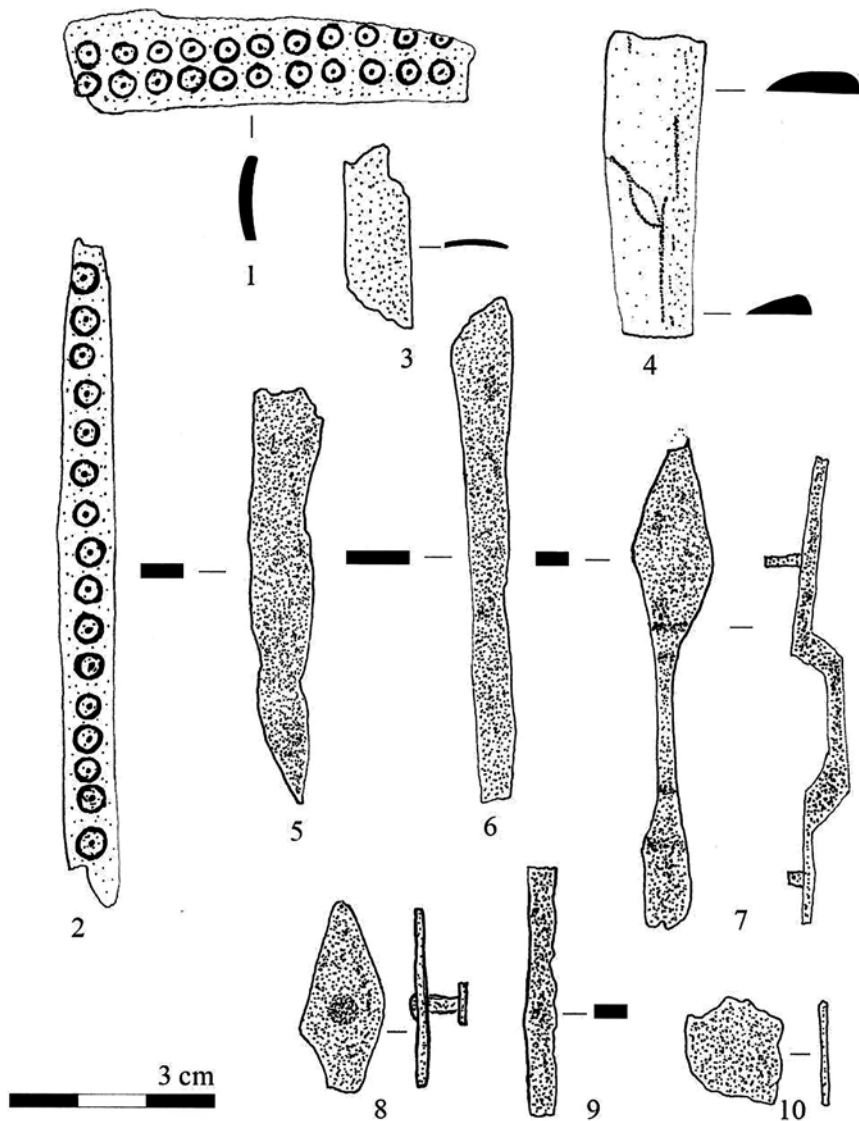
4. kép 1: A 81. sír. 2–3: Nyílhegyek a 81. sírból (Rajz: Medgyesi Pál)

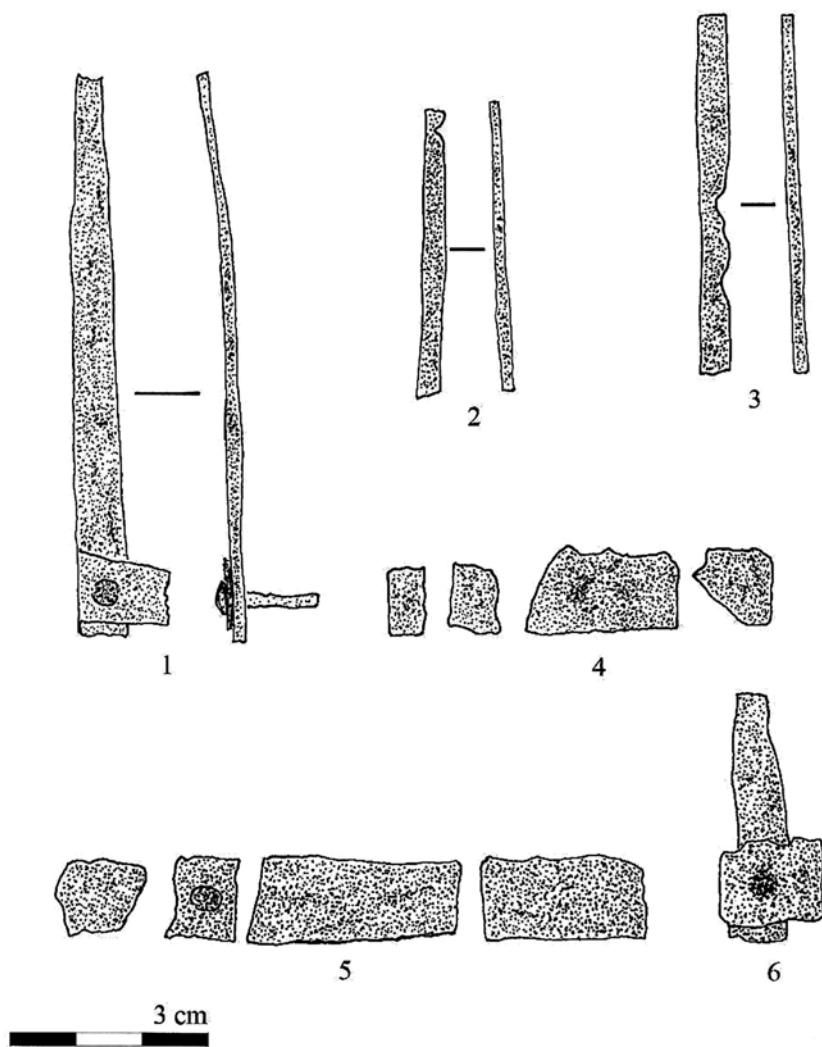
5. kép 1–4: Nyílhegyek a 81. sírból (Rajz: Medgyesi Pál)

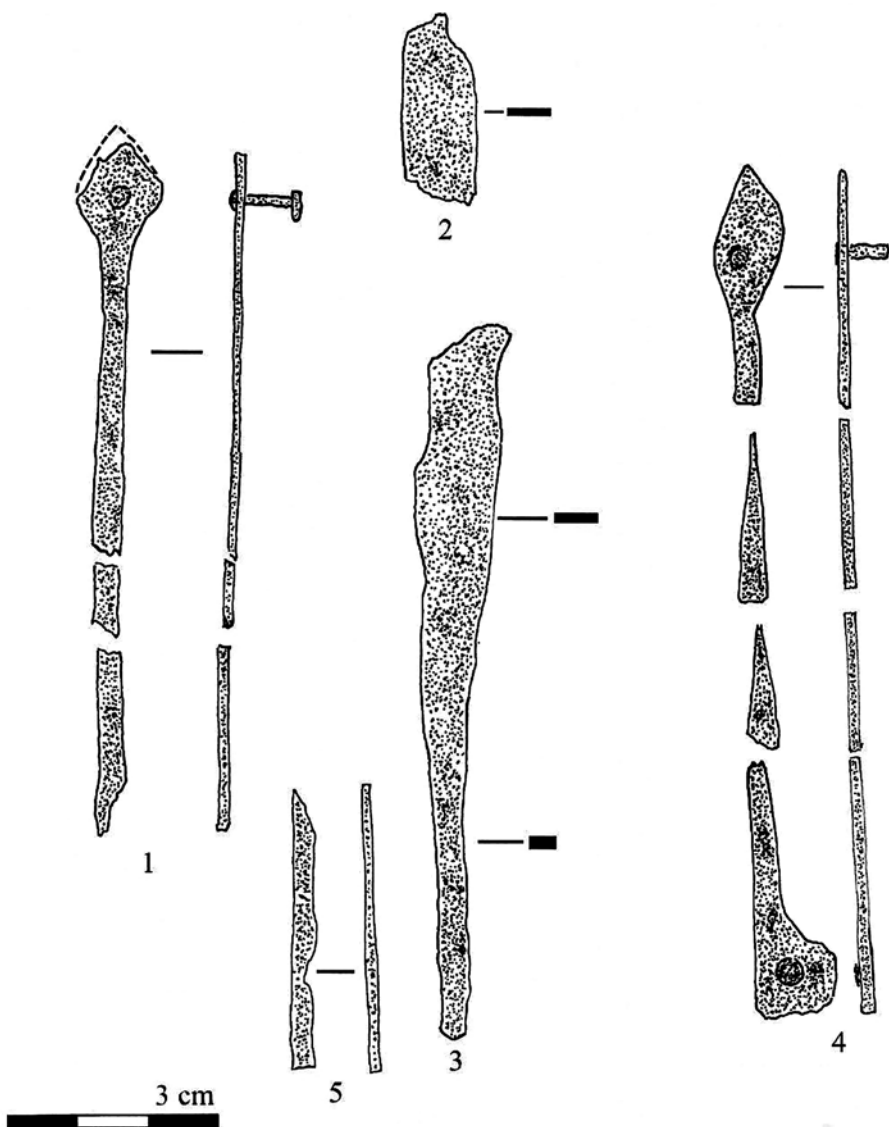
6. kép 1–4: A 81. sír íjvégcsontjai. 5: Az íjmarkolat (?) csontborításának darabja. M: 1:2 (Rajz: Medgyesi Pál)

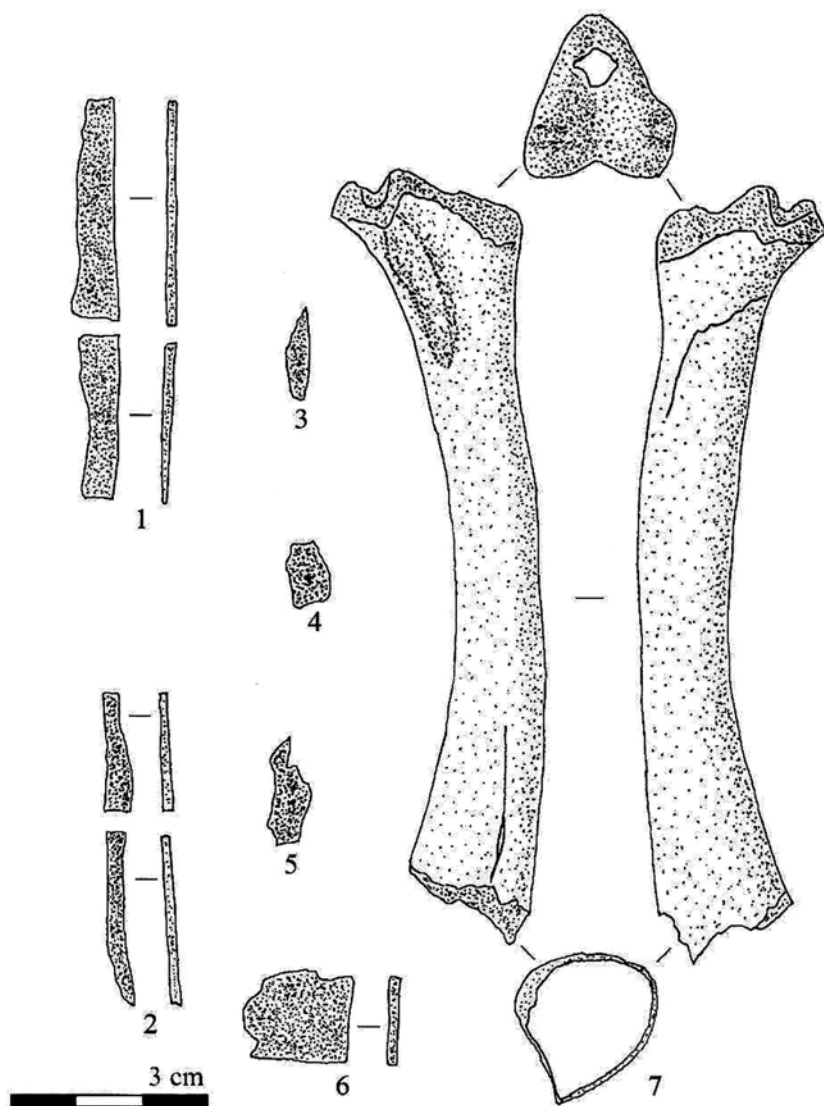
7. kép 1–3: Tegezzsáj csontborításai. 4: Csonttárgy. 5–6 és 8–10: Tegezvasalások. 7: Tegezfül (Rajz: Medgyesi Pál)

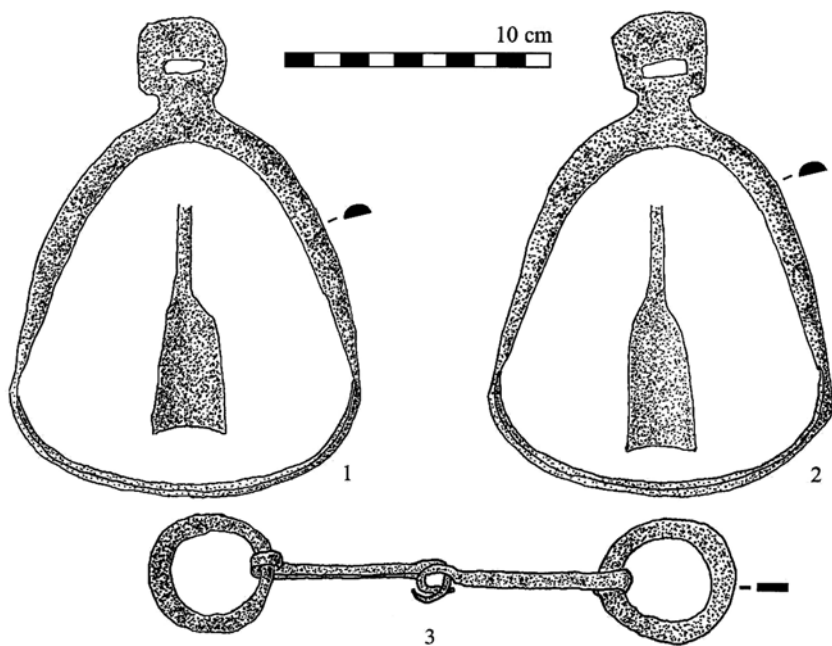
8. kép 1–6: Tegezvasalások (Rajz: Medgyesi Pál)

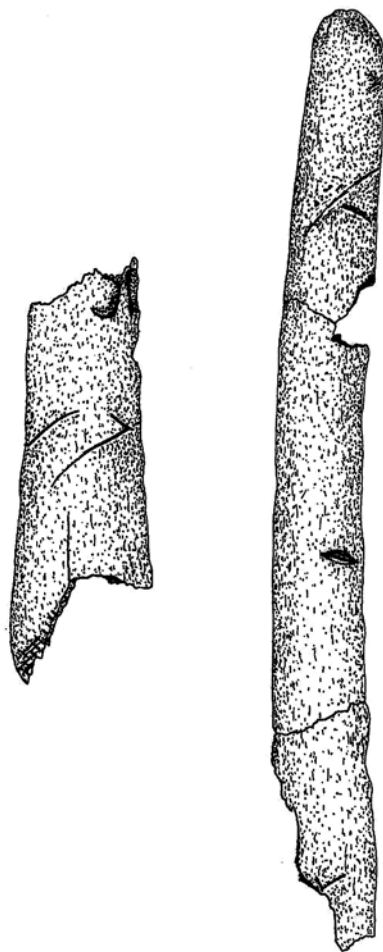
9. kép 1–5: Tegezvasalások (Rajz: Medgyesi Pál)

10. kép 1–6: Tegezvasalások. 7: Csonteszköz (Rajz: Medgyesi Pál)

11. kép 1–2: Vaskengyelek. 3: Vaszabla (Rajz: Medgyesi Pál)

12. kép: A rovásjellel ellátott íjvégcsontrajza (Rajz: Medgyesi Pál)

13. kép: A rovásjellel ellátott íjvégcsont fotója, jelölve a rovásjeleket
(Fotó: Vánicsa Klára)

14. kép: Az íjvégcsont felső vége (Fotó: Vánicsa Klára)

15. kép: Az íjvégcsont felső végén levő bekarcolás/rovásjel (Fotó: Vánicsa Klára)

16. kép: Az íjvégcsont alsó részén levő jelek (Fotó: Vánicsa Klára)

17. kép: Az íjvégcsont alsó részén levő jelek (Fotó: Vánicsa Klára)

18. kép: Az íjvégsont alsó részén levő jelek (Fotó: Vánicsa Klára)

19. kép A békés-povádzugi tamga/rovásjel (Fotó: Medgyesi Pál)

IRODALOM

- Csánki 1890–1913. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III. V. Emich és Eisenfels, Budapest, 1890–1913. (A Hunyadiak kora Magyarországon című munka részeként.)
- Dienes 1962. *Dienes István*: Nemzetségjegy /tamga/ a békési honfoglaláskori íjcsonton – Sippenlichen auf dem Bogenknochen von Békés aus der Zeit der Landnahme. *Folia Archaeologica*, 14. (1962) 95–109.
- Jakó 1940. *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Sylvester Ny., Budapest, 1940.
- Kiss 1978. *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Akadémiai, Budapest, 1978¹.
- Kiss 1988. *Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Akadémiai, Budapest, 1988⁴.
- Kürti 1979. *Kürti Béla*: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. Előzetes jelentés. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1978–79/1. (1980) 323–347.
- Medgyesi 1992. *Medgyesi Pál*: Sarkadkeresztúr–Csapháti-legelő, Barna-tanya. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 44. (1992) 57–58.
- Medgyesi 1993. *Medgyesi Pál*: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában. (előzetes jelentés) – Ein Gräberfeld aus dem 10–11. Jahrhundert in der Gemarkung Sarkadkeresztúr. (Vorläufiger Bericht). – Mogilnyik X–XI. vv. v okresztnosztyah sz. Sarkadkeresztúr. (Predvarityelnij otcsjot). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 30–31/2. (1993) 487–511.
- Medgyesi 1997. *Medgyesi Pál*: Újkígyós–Skoperda-tanya. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 48. (1997) 76.
- Medgyesi 2002. *Medgyesi Pál*: Az Újkígyós, Skoperda-tanyánál feltárt 10–11. századi temetőrészlet. – Friedhofsteil aus dem 10–11. Jahrhundert, der bei dem Skoperda-Bauernhof in Újkígyós freigelegt wurde. *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei*, 23. (2002) 145–219.
- Medgyesi 2013. *Medgyesi Pál*: Régészeti adatok Békés megye 10–11. századi történetéhez. In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: *Révész László – Wolf*

- Mária. Szeged, 2013. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről.) 667–680.
- Medgyesi 2015. *Medgyesi Pál*: Honfoglalók a békési tájakon. Békés megye jelentősebb 10–11. századi sírleletei. Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba, 2015.
- MRT IV/3. *Jankovich B. Dénes – Medgyesi Pál – Nikolin Edit – Szatmári Imre – Torma István*: Magyarország régészeti topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. Szerk.: Jankovich B. Dénes. MTA Régészeti Intézete, Budapest, 1998. 81–87.
- Révész 1997. *Révész László*: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébet-helyen. – Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica III.* (1997) 169–195.
- Trogmayer 1962. *Trogmayer Ottó*: X–XII. századi magyar temető Békésen. – Ein ungarische Friedhof in Békés. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 7. (1960–62) 9–38.
- Vályi 1994. *Vályi Katalin*: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973. (Megjegyzések a terület korai történetéhez.) – Landnahmezeitliche Gräber in Szeren (Kom Csongrád) 1973. (Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes.) In: Lőrinczy G. (Szerk.): *A kőkortól a középkorig*. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szeged, 1994. 387–403.
- Vékony 1987. *Vékony Gábor*: Késő népvándorlás kori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. *Életünk Könyvek*, Szombathely, 1987.
- Vékony 2004. *Vékony Gábor*: *A székely írás emlékei, kapcsolatai, története*. Nap Kiadó, Budapest, 2004.

H = hossz

ltsz. = leltári szám

MMM = Munkácsy Mihály Múzeum

MMM RA = Munkácsy Mihály Múzeum, Régészeti Adattár

Sz = szélesség

V = vastagság

ROVÁSFELIRATOS SZALAGGYŰRŰ VERESEGYHÁZ-GÖBÖLYÖS LELŐHELYRŐL

P É N T E K A T T I L A

*„Nem olyannak látjuk a dolgokat, amilyenek,
hanem amilyenek mi vagyunk.”*

(Anaïs Nin)

ABSZTRAKT: A röviden ismertetendő rovásfeliratos szalaggyűrű 2009 tavaszán egy geológiai terepbejárás során a Pest megyei Csomád település D-i határában, a már Veresegyházhoz tartozó „Göbolyös” határrészen, a területen ÉNy–DK irányban átfolyó kis patak DNy-i partján került elő. A lelet egy feltételezett házhelyen, számos Árpád-kori kerámia mellett hevert a homokos felszínen. A gyűrűre enyhén rácementálódott homokréteg eltávolítása után kiderült, hogy egy igen jó állapotú ezüst szalaggyűrűről van szó. A gyűrű felülnézetben tizenegy szögletű, valamennyi mezőn keretelt, tremolírozással felvitt, rovásírásra emlékeztető jelek találhatóak.

KULCSSZÓK: rovásírásos felirat, szalaggyűrű, Árpád-kor

ABSTRACT: Ring with runic inscription from the Veresegyház-Göbolyös site. The ring with runic inscription under review was found in the spring of 2009

during a geological field survey on the southwestern border of a small stream flowing through the area on the southern boundary of Csomád settlement in Pest County, on the “Göbolyös” boundary that already belongs to Veresegyház. The find lay on a sandy surface at a supposed site, next to a number of ceramics from the Árpád period. After removing the sand layer slightly cemented to the ring, it turned out to be a silver ribbon ring in very good condition. In the top view, the ring is 11-angled, containing signs made by hammer engraving (“Tremolierstich”), reminiscent of runic writing in each framed field.

KEY WORDS: runic inscription, ribbon ring, Árpád period

Bevezetés

Csomád és a szomszédos Veresegyház település is a Gödöllő-dombság Ny–ÉNy-i peremén található, amelyet miocén homokkőből és kavicsból álló képződmények építenek fel (Dövényi 2010, 705.). Ennek nyomai Csomád határában több helyen is megtalálhatók. A 2009. év március 8-án tett geológiai terepbejárásunk elsődleges célja kőeszközkészítésre alkalmas kovakavicsok, illetve kvarcít kavicsok gyűjtése volt. A terepbejárás során felkerestük a településtől D-re mintegy 1,5 km távolságban elterülő „Göbolyös”¹ határrészen található ÉNy–DK-i irányban húzódó alacsony relatív magasságú dombhátat. A dombháton, az ÉNy-on található legmagasabb pontjától (206,9 m Btszf. magasság) több száz méter hosszban nagy területű kavicságy húzódik. A területen mélyszántást végeztek, azonban a gyűjtési területtől ÉK–K-re elterülő parcellák egy részét már elboronálták. A megelőző napok esőzését követő hirtelen erős szél és intenzív napsütés hatására a homokos talaj felszíne szinte megkérgesedett, optimális megfigyelési körülményeket tett lehetővé. Néhány nagyobb kiterjedésű, szabályosnak vélt szürkés folt észrevétele felkeltette az érdeklődésünket, és a kőanyag felgyűjtését követően felkerestük az

1 Kázmér 1993, 186. és Hajdú 2010, 133–134. alapján a „göbolyös” szó foglalkozásnév; a „göboly” szó a hízó marhára utal. A Göbolyös ~ Göblyös ~ Göbölös ~ Göblös foglalkozásnév, jelentése ‘hízó marhák pásztora’ vagy ‘göbolyökkel kereskedő’.

észlelt terepjelenségeket. A szürkés foltok a területen talált viszonylag nagyobb mennyiségű Árpád-kori vagy koraközépkori kerámia előfordulása miatt házhelyek előfordulására utaltak. A kerámialeletek között egyetlen grafitos kelta cserép is előkerült. Egy ilyen feltételezett házhely területén, számos Árpád-kori kerámia mellett egy megközelítőleg kör átmérőjű kisebb tárgy is hevert a felszínen. Csak a lelet felemelését követően volt valószínűsíthető, hogy gyűrűről van szó, mert a tárgy felszínét rácementálódott homokréteg borította. Az otthoni, desztillált vízben történő alapos tisztogatás után derült csak ki, hogy igen jó állapotú ezüstgyűrű, amely felülnézetben 11-szögletű, és valamennyi mezőn keretelt, tremolirozásal² felvitt, rovásírásra emlékeztető jelek találhatók.

A területtel kapcsolatban, amely egy ismert régészeti lelőhely, az MRT XIII/2. kötete Veresegyház 37/15. Göbolyös lelőhely alatt a következőket írja: „A községhatár DNy-i szélénél, a kis patak árteréből kiemelkedő dombon, 80–160 m-es sávban, 1150 m hosszán, részben hamus foltokban, kevés cserepet találtunk a szántásban. A lelőhelyről egy kovakő pattinték, valamint két kopott, szürke, korongolt szarmata edénytöredék került a múzeumba. Az enyhén csillámos, szürke, vonal- és hullámvonal- köteges fazékoldalak VIII–IX. vagy X–XI. századiak. A leletek zömét a XII–XIII. századra jellemző, fehér fazekak tagolt peremei, hullámvonalköteges, hullámvonalas, ferdén bekarcolt vonalas és vízszintes vonalas oldalai teszik ki. A szürkésfehér, erősen tagolt, és a vörösesbarna, gallérszerűen visszahajló perem XIV. századi. Minden valószínűség szerint lelőhelyünkön talált Závodszy István egy kis kerek vascsatot, mely leírása alapján népvándorlás kori vagy középkori lehetett.” (MRT XIII/2, 555–556.). Göbolyös határrész területén több, kisebb-nagyobb leletkoncentráció is található, amelyek egy Árpád-kori település szétszórt foltjaiként értelmezhetők.

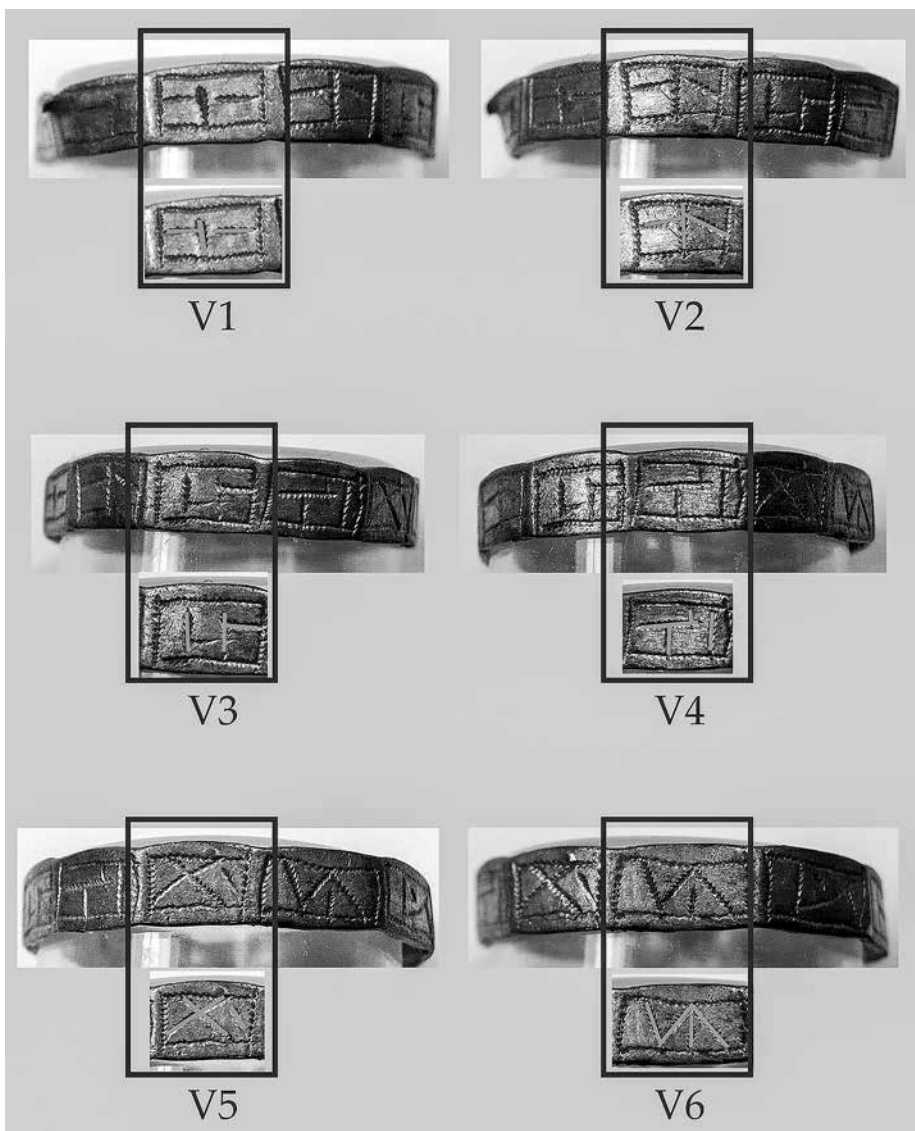
Úgy gondoljuk, hogy a rendelkezésre álló hasonló rovásfeliratos gyűrűk ritkasága miatt érdeklődésre tarthat számot a lelet rövid ismertetése. Egyértelműen szeretnénk nyomatékosítani, hogy nem áll szándékunkban sem a gyűrű „rovásfeliratának” megfejtése, sem a rovásfeliratos gyűrűk kutatástörténetének,

2 *Tremolierstich*: szabálytalan tűzdelt díszítés [billegő vésés, rezgő vésés] [amikor a vésőt sarkával váltakozva nyomták a fémbe, így egyenes és ívelt oldalú zegzugminta keletkezett] (Tulok–Makkai 2006, 226.)

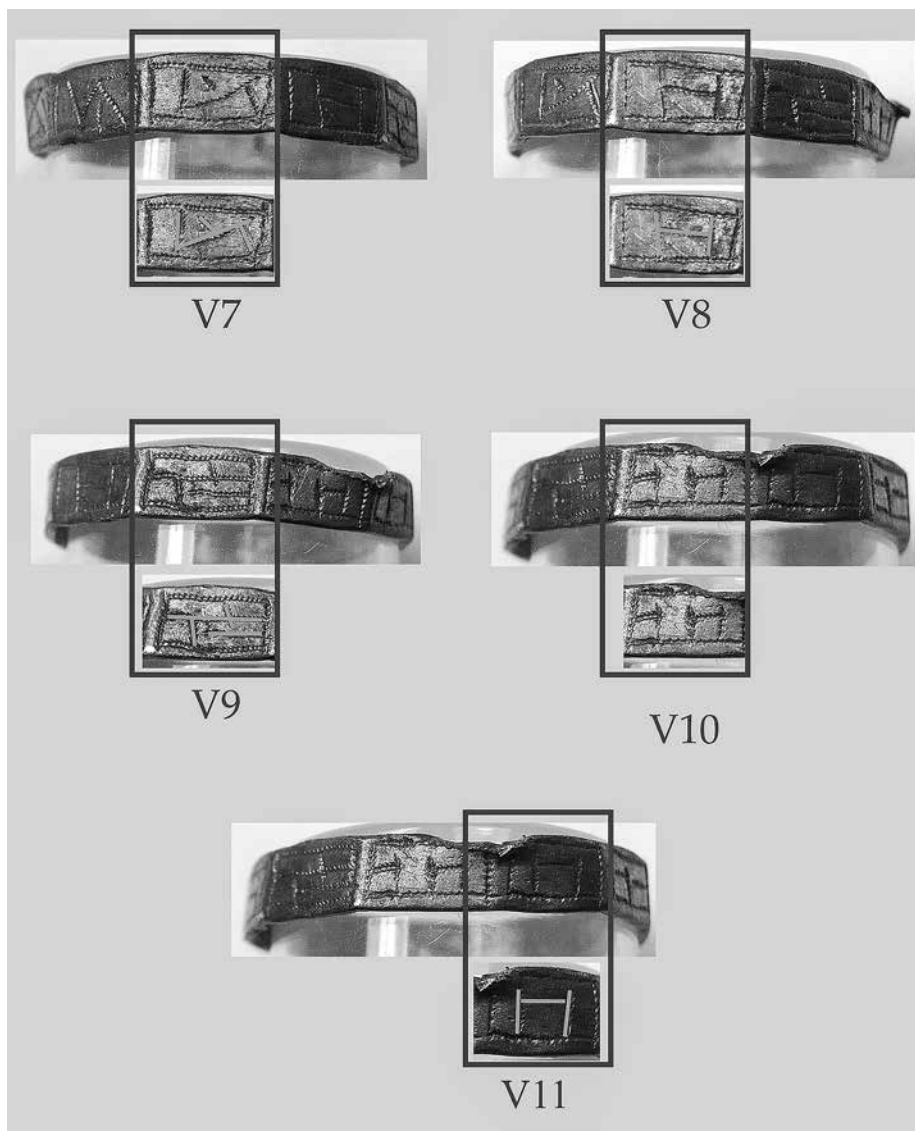
a „feliratok” különböző rovásírás rendszerekre és nyelvekre alapozott megfejtési kísérleteinek ismertetése. Nem tudunk azonban maradéktalanul egyetérteni Vékony Gábor megállapításával, miszerint *„A székely, illetve magyar rovásírás-hoz szokás kapcsolni néhány Árpád-kori és későbbi régészeti tárgyon (többnyire gyűrűkön) feltűnő jelcsoportokat, jeleket. Ezeknek a tárgyaknak a »feliratai« többnyire írásutánzatok, amelyek eredeti felíratos gyűrűket utánoznak: ...”*. A gyűrűk feliratait görög, arab (kúfi), latin mintájú írásutánzatoknak tekinti, majd azzal fejezi be a kérdés tárgyalását, hogy *„Fentiekkel nem merítettük ki azoknak az emlékeknek a sorát, amelyeken írásutánzat található. Ezek között vannak héber felíratutánzatok is, a rovásíráshoz természetesen semmi közük.”* (Vékony 1987, 16–17.). A gyűrűk kérdését mindenképpen valamivel differenciáltabban kell kezelni még abban az esetben is, ha a gyűrűk feliratai valóban „csupán” írásutánzatok. A „rovásfelíratos” gyűrűk esetében olyan, kétségtelenül egyedülálló kultúrtörténeti jelenségről van szó, amely egy igen korai írásbeliségünkre utalhat. Vékony megállapításával kapcsolatban nem véletlenül jegyzi meg találóan Libisch Győző (1995, 44.), hogy *„sajnos az eredeti feliratokra nincsen elképzelése, – márpedig csak eredetiről lehet utánzatot készíteni.”*

A lelet leírása

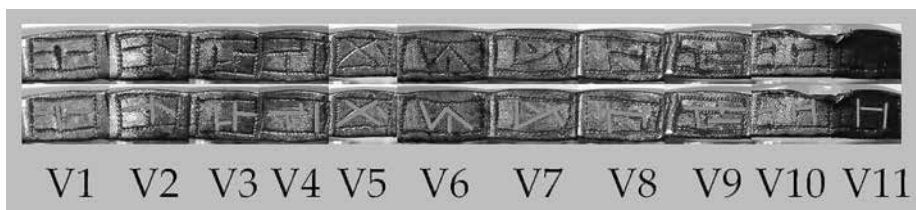
A gyűrű anyaga jó minőségű ezüst. Belső átmérője 19,5 mm, legnagyobb külső átmérője 21,5 mm, szélessége 4 mm, vastagsága 0,5 mm. Enyhén deformálódott, külső lapja felülnézetben 11-szögletű. Az egyes lapok hossza 6 mm. Valamennyi lapján, „szegmensén” egy-egy, tremolirozós technikával készült hosszúkás, szabálytalan, elnagyolt, többnyire görbe vonalak által határolt, 3×5 mm nagyságú téglalap alakú keret található. Az egyes tremolirozott jelek, jelcsoportok (összevont jelek = „ligatúrák”) magassága 2,5–3 mm között változik. A gyűrű feltételezett alsó pereme viszonylag egyenes vonalú, a felső peremén azonban az egyes szegmensek enyhén domborúan íveltek.

1. ábra. A „rovásfeliratos” gyűrű V1-V6 szegmensei.

2. ábra. A „rovásfeliratos” gyűrű V7-V11 szegmensei.

3. ábra. A „rovásfeliratos” gyűrű szegmensei kiterítve. Az alsó sorban a vastag színes vonallal kirajzolt jelekkel.

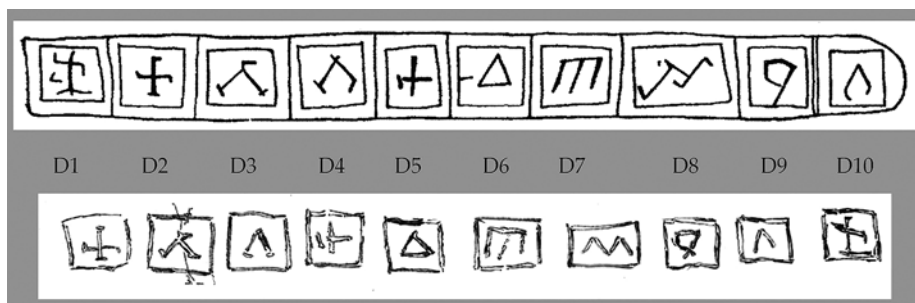
Néhány korábban publikált „rovásfeliratos” gyűrű

Azoknak a gyűrűknek az ábrája, amelyek esetében a publikáció forrása, illetve egy megfelelő minőségű illusztráció elérhető volt jelen cikk szerzője számára, megtalálható a gyűrűk alábbi rövid leírásánál (4–12. ábrák). Szőke Béla Miklós és Vándor László (1987, 67–77.) számos további, sok esetben publikálatlan gyűrűről tesz említést. Ezeknek a gyűrűknek a nagy részéről azonban részben nem sikerült elégséges információt szerezni, részben pedig többükön nem „rovásfelirat” található, hanem latin, görög, illetve héber betűket idéző jelek. Ilyen, a feltételezés szerint „héber” jeleket is tartalmazó feliratos gyűrű az az ezüstpántból készült darab is, amely az Árpád-korra datált Ellend település II. temetőjének 128. sírjából származik (Kiss 1970).

Az egyes gyűrűk mezőire, szegmenseire balról jobbra haladva, a lelőhely nevének első betűje vagy kétbetűs rövidítése és egytől növekvő szám alapján történik hivatkozás. Az alábbiakban röviden ismertetjük a gyűrűket (beleértve a pecsétgyűrűket is), és utalunk a korábbi megfejtési kísérletekre. Ezt követően összevetjük a veresegyházi gyűrű jeleit más gyűrűkön található jelekkel, bármilyen esetleges formai rokonság megállapítása végett. Az összevetések során, szükség esetén utalunk a Kárpát-medencei rovásábécéket és a magyar rovásábécét tartalmazó Csallány Dezső-féle táblázatokra is (1968b, 300. 115. kép, 301. 116. kép).

Deszk, D temető (87. sír). A gyűrű anyaga ezüst. A pánt végeit egymásra hajlították, a gyűrű felülnézetben tíszögletű, enyhén deformálódott. Külső átmérője 22–19 mm, a pánt szélessége 6 mm, vastagsága 1 mm. A rovásjelek 1953-ban, a gyűrű restaurálása után váltak láthatóvá. A gyűrűt tartalmazó sírt

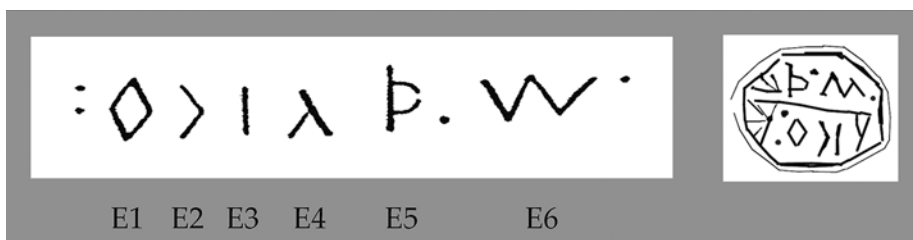
Móra Ferenc tárta fel 1931-ben. 75 cm mélyen fekvő 165 cm hosszú felnőtt nő Ny–K tájolású sírja volt. A gyűrűn kívül még két rosszezüst S-végű karika és két I. László érem alkotta a sír leletanyagát. Csallány Dezső kísérletet tett a tíz keretelt mezőben elosztott „rovásírás jellegű” felirat megfejtésére is. A jelek értelmezésénél az ún. kök-török írásrendszer jeleit vette figyelembe. Megállapította, hogy a magánhangzók nem jelölése kétségtelenné teszi a szöveg rovásírás jellegét, de azok biztos ismerete hiányában a megfejtés nem lehetséges. Úgy gondolta, hogy „bizonyára ennek is közmondást vagy varázserőt kellett tartalmaznia. Feltehető még a tulajdonos nevével való összefüggés is.” A leletkataszter összeállítói nem ismerték fel a gyűrűn látható jeleket, a gyűrűt „pontozott és geometrikus díszítésű” gyűrűként írták le (Csallány 1955, 82–83.; Csallány 1968b, 292–293.; Szőke–Vándor 1987, 70.).

4. ábra. Deszk, D temető (87. sír), a „rovás” gyűrű felirata. Csallány 1968b, 292. 103. kép alapján. Alatta Fehér Bence rajza.

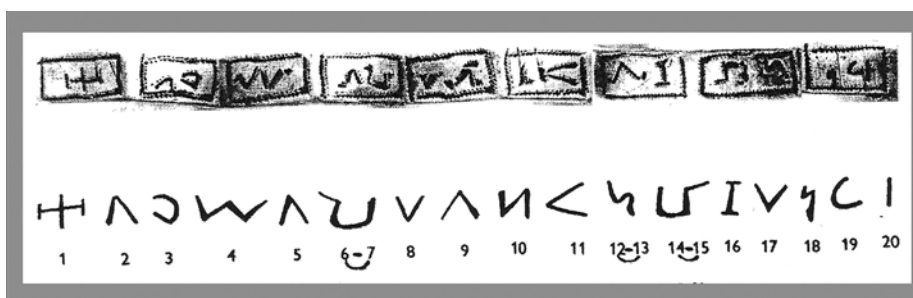
Esztergom. Ezüst pecsétgyűrű. Átmérője 21–22 mm. Fejének átmérője 13–11 mm. Vastagsága 2 mm. Nagyított nyolcszögű lapja rovásjelekkel körülárkolt, vonallal két mezőre osztott, amelyen díszítéseken kívül fent négy rovásjel, lent egy-egy rovásjel látszik pontokkal lezárva (Csallány 1968b, 281.). Csallány a gyűrű jeleit elsősorban a székely-magyar rovásírás alapján próbálta értelmezni. A feliratot a 14. századra helyezi. Harmatta János (Harmatta 1985–86, 67–69.) a gyűrűt későavarkorinak tekintette. A jeleket a türk rovásírás jenyiszjei változata alapján értelmezte, és megfejtést is közölt. Szükséges megjegyezni, hogy ennek a gyűrűnek a rövid ismertetése tulajdonképpen megkérdőjelezhető, mivel nem

pántgyűrűről, hanem pecsétgyűrűről van szó. Hasonló módon tárgyalható lett volna a Battonyáról származó rovásfeliratos pecsétgyűrű is (Csallány 1955, 81–82.; 1968a, 91–97.). Jelen cikk szerzőjének azonban nem sikerült a gyűrűvel foglalkozó számos publikációhoz hozzájutnia.

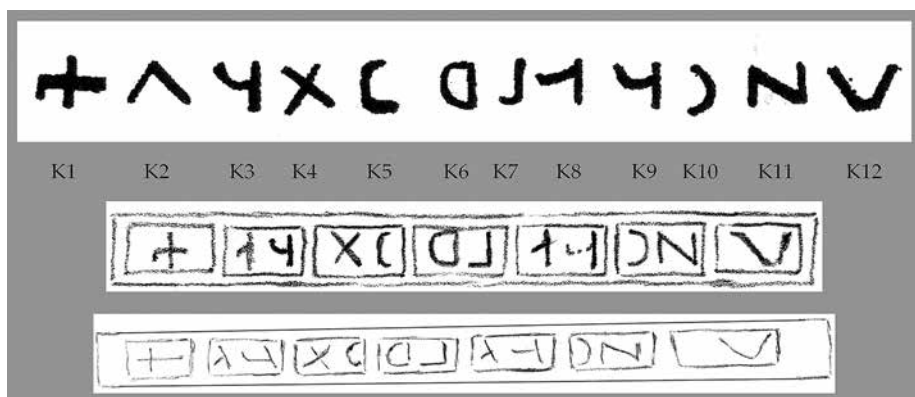
5. ábra. Esztergom, a „rovásfeliratos” gyűrű felirata. Libisch 1995, 46. alapján.
Mellette Fehér Bence rajza.

Hódmezővásárhely–Kenyeréér-dűlő (Káposztásföld) – A gyűrű anyaga arany (elektron), átmérője 21–22 mm, a pánt szélessége 1 mm. Úgy tűnik, hogy a kilenc jelcsoportból álló feliratnál az egyes jelcsoportokat szintén keretekbe foglalták. A jelek a deszki, kunkerekegyházi, pusztaszentlászlói jelekkel állnak rokonságban. A gyűrű egy agyagedényből került elő, melyet kútásás során fordítottak ki a földből (Csallány 1968b, 295–297.). Csallány a feliratot a székelymagyar rovásírás alapján értelmezte, és magyar nyelvű olvasatot adott rá, amelyet a 14. századra datált.

6. ábra. Hódmezővásárhely–Kenyeréér-dűlő, a „rovásfeliratos” gyűrű felirata.
Csallány 1968b, 295. 109–111. kép alapján.

Kunkerekegyháza (6. sír) – A gyűrű anyaga silány ezüst. Belső átmérője 20 mm, felülnézetben hétszögletű. A pánt szélessége 5,5–5,55 mm, az írásjelek magassága 2,5 mm, a pánt vastagsága 1 mm. Az egyes jelek rajzában kisebb eltérések mutathatók ki a Mészáros Gyula (1936) és Csallány Dezső, illetve a Szabó Kálmán (1938, 33. 90. kép) által közreadott rajzokon. A temetőnek az anyaga a II. világháború alatt elpusztult, csak a *Kecskeméti Közlöny* egy számában maradtak fenn adatok. Eszerint ebben a sírban is „hajkarikák” és hajtű voltak a további mellékletek. A leletkataszter erről a temetőről nem emlékezett meg (Csallány 1955, 80–81.; Csallány 1968b, 297–298.; Szőke–Vándor 1987, 70.).

7. ábra. Kunkerekegyháza (6. sír), a „rovásfeliratos” gyűrű felirata. , Csallány 1968b, 297. 112. kép alapján. Alatta Mészáros 1936 és Szabó 1938 rajzai.

Ladánybene (7. sír). A gyűrű anyaga silány ötvözetű ezüst. Belső átmérője 20 mm, szélessége 5,5–4,5 mm, a rovásjelek magassága 3,0–3,5 mm, a pánt vastagsága 1 mm. Mészáros Gyula szerint csak a gyűrű közepén látható értelmes felirat, két szélén térkitöltő díszítőelemek vannak (Mészáros 1936, 171.). Ezzel szemben Csallány Dezső szerint, aki a kunkerekegyházi és ladánybenei gyűrűket együtt tárgyalta, „a hasonló feliratos gyűrűk tanúsága szerint itt is végig betűjelek vannak félróva, amelyek azonban a felület kopottsága folytán rosszul vehetők ki.” (Csallány 1955, 81.). Csallány a gyűrű rajzát Mészáros közleményéből vette át, fenti állítását azonban jobban alátámaszthatta volna, ha Szabó (1938, 33. 91. ábra) publikációjára hivatkozik – akinél ugyan a képalírás tévesen kunkerekegyházinak tünteti fel a

gyűrűt –, mivel ott még az is világosan kivehető, hogy a jeleket táglalap alakú keretelésekkel vették körül. A Szabó Kálmán által közölt rajzon az egyes jelek kisebb részletekben eltérnek a Mészáros és Csallány által közölt rajzon látható jelektől. A gyűrű azonban – a kecskeméti múzeum sok más leletével együtt – elpusztult, így ma már nem ellenőrizhető, melyik rajz a hiteles. Mivel pedig a leltárkönyveket a II. világháború alatt feltűzelték, egyedüli forrásnak a *Kecskeméti Közlöny* 1936. nov. 3. számában megjelent cikk marad, amelyben beszámoló olvasható a temető leleteiről. Eszerint a 7. sírban még „hajkarikák” és egy hajtű volt. A temetőről nem emlékezett meg a honfoglalás kori és kora Árpád-kori leletkataszter sem (Csallány 1955, 80–81.; Csallány 1968b, 298–299.; Szőke–Vándor 1987, 70.).

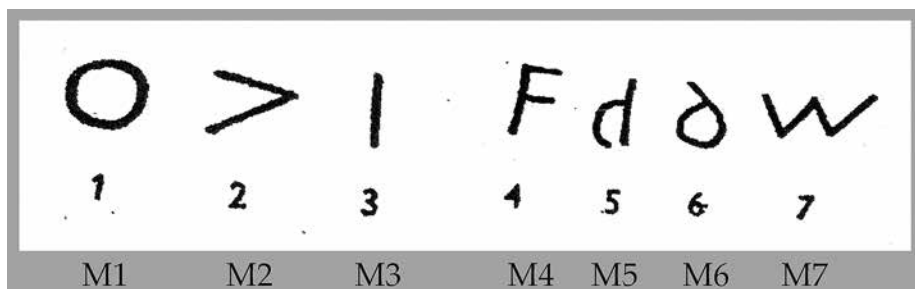
Mészáros Gyula mind a kerekegyházi, mind a ladánybenei gyűrűt a 13. századra helyezte, és feliratukat a kök-török írásrendszerre támaszkodva a kun nyelv legrégebb nyelvemlékei közés sorolta. Csallány a gyűrűk jeleit ugyancsak a kök-török írásrendszerhez kapcsolja, de véleménye szerint kereszténnyé vált 11. századi besenyőktől származnak, amelyek telepei a tatárjárás korában elpusztultak.

8. ábra. Ladánybene, a „rovásfeliratos” gyűrű felirata. Csallány 1968b, 298. 113. kép alapján. Alatta Mészáros 1936 és Szabó 1938 rajzai.

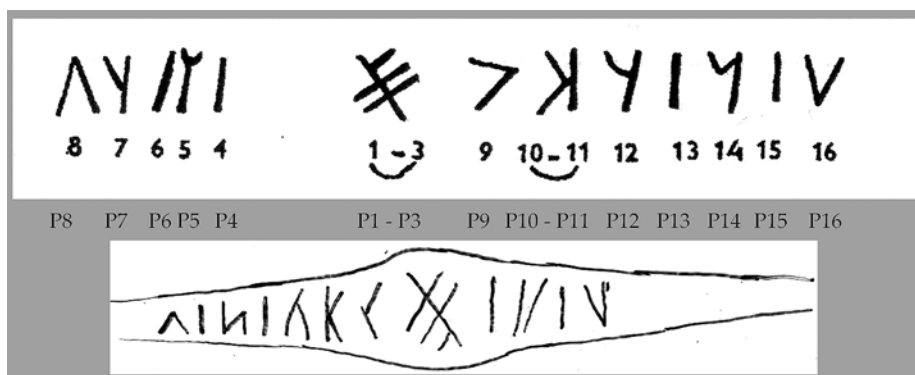
Mezőberény. Az ezüst pecsétgyűrűt, amelyet állítólag Mezőberényben találtak, Csapóné debreceni néprajzos kapta ajándékba. A napokkal koszorúzott gyűrű közepén két sorban összesen hét jel található. Csallány a jelek értelmezé-

sét igen nagy „szabadságfokkal” végezte. A lehetségesnek talált analógiák alapján, indokolás nélkül, 14. századra keltezhető, pornografikus szöveget tartalmazó kultikus célra szolgáló pecsétgyűrűnek tartja (Csallány 1968b, 299.).

9. ábra. Mezőberény, a „rovásfeliratos” gyűrű felirata. Csallány 1968b, 298. 113. kép alapján.

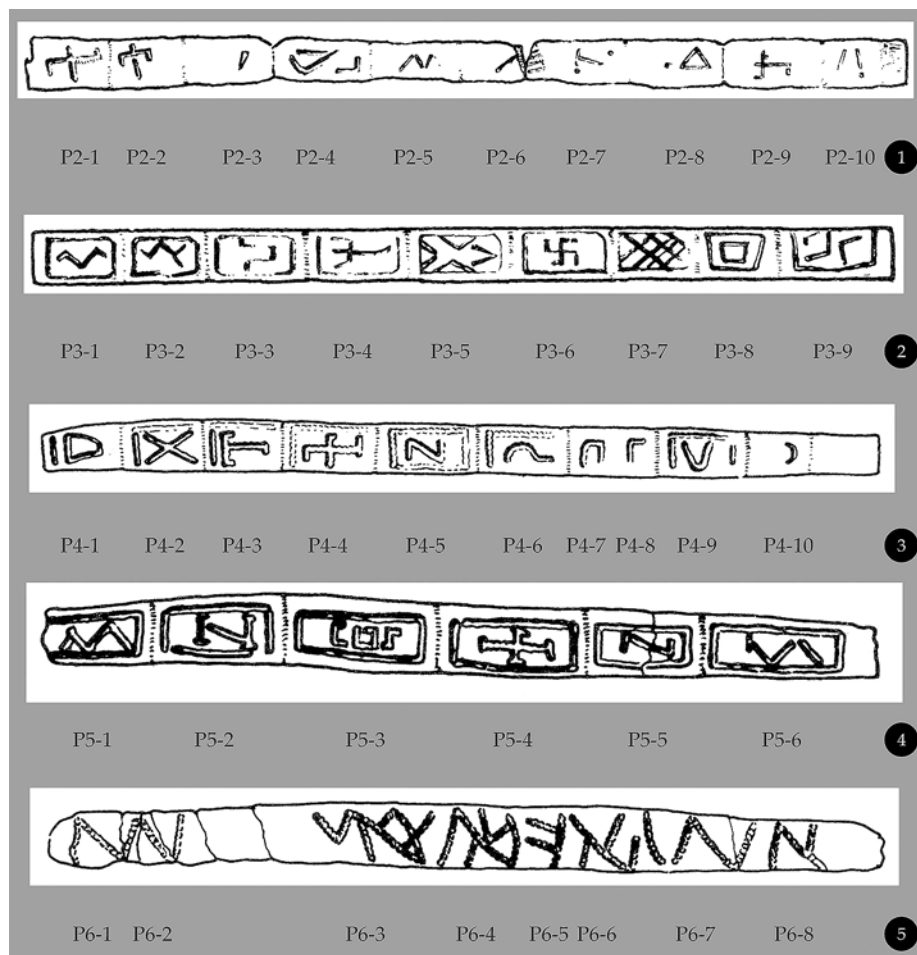
Pomáz, Klissza. Bronzból készült, pajzsosan kiszélesedő fejű pántgyűrű, rajta rovásjelek. Bottyán Árpád 1944. évi ásatásán került elő. Csak a gyűrűről készített rajz maradt fenn, melyet Csallány Dezső közölt (Csallány 1955, 84.; Csallány 1968b, 291–292.; Szőke–Vándor 1987, 71.; Erdély-Ráduly 2010, 50–51.). Csallány a gyűrű kiszélesedő középső részén található összetett rovásjelet tulajdonjegynek vélte, a további jeleket a kök-török írásrendszer alapján próbálta értelmezni, de megfejtést nem közölt. A gyűrűt besenyő emléknek tartotta.

10. ábra. Pomáz-Klissza, a „rovásfeliratos” gyűrű felirata. Csallány 1968b, 291. 101. kép alapján. Alatta Sashegyi Sándor rajza (Erdélyi–Ráduly 2010, 50–51.; Sashegyi 2011).

Pusztaszentlászló, temető. A korábban közölt köznépi temetők közül Pusztaszentlászló temetője kitűnik azzal, hogy eddig innen került elő egy helyről a legtöbb „rovásfeliratos” gyűrű. A gyűrűkkel foglalkozó Czeglédy Károly az alábbiakat írta:

„Alapos vizsgálat után a következőkben összegezem véleményemet: 1. A gyűrűk betűrendszere nem azonos a belső-ázsiai rovásírással (egyes jeleknél bizonyos hasonlóságot nem tekintve, amely azonban aligha több véletlennél); 2. A gyűrűk betűi nem azonosak az újabban Kazária területéről előkerült írásokéval; 3. Ugyancsak nem azonosak a székely rovásíráásával sem; 4. A gyűrűk jelei nem héber írásjelek és 5. Nem is bizánciak (egyes jeleknél véletlennek látszó hasonlóságot nem tekintve). 6. Mint írásrendszer, az egész betűanyag e pillanatban ismeretlennek mondható.” (Szőke–Vándor 1987, 70.).

11. ábra. 1: Pusztaszentlászló (94. sír), a 2. „rovásfeliratos” gyűrű felirata. Szőke–Vándor 1987, 69. 42:2 kép alapján.

2: Pusztaszentlászló (105. sír), a 3. „rovásfeliratos” gyűrű felirata. Szőke–Vándor 1987, 69. 42:3 kép alapján.

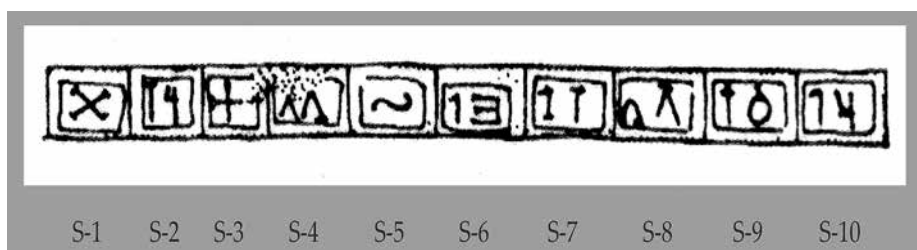
3.: Pusztaszentlászló (123. sír), az 4. „rovásfeliratos” gyűrű felirata. Szőke–Vándor 1987, 69. 42:4 kép alapján.

4: Pusztaszentlászló (196. sír), az 5. „rovásfeliratos” gyűrű felirata. Szőke–Vándor 1987, 69. 42:5 kép alapján.

5: Pusztaszentlászló (119. sír), a 6. „rovásfeliratos” gyűrű felirata. Szőke–Vándor 1987, 69. 42:6 kép alapján.

Sárosd–Pusztatemplom (7. sír). A gyűrű anyaga ezüst. Tízszögletű pántgyűrű, a jeleket keretbe foglalták.

„A gyűrű analógiája a ladánybenei 7. sír, a kunkerekegyházi 6. sír és a deszki D temető 87. sírjának rovásírásos gyűrűi, amelyek a kísérő érmék (Szent István – Szent László) tanúsága szerint XI. századiak. A rovásjeles gyűrű jelentőségét fokozza, hogy Sárosd a megye déli részén, a Sárvíz mentén elterülő besenyő telepek szomszédságában fekszik, majd a Hantos-széki kun szállások egyike. Bár a 7. sírban korhatározó érem nem került elő (a sír relatív korára utal, hogy a 8. sír ásásakor egy részét megbolygatták, annál tehát korábbi), de a kunkerekegyházi és deszki pontos analógiák alapján a gyűrű nem köthető a kunokhoz, akiknek Fejér megyei otlétére a XIV. sz. legvégétől van csak okleveles bizonyítékunk” (Csukás 1973, 369.).

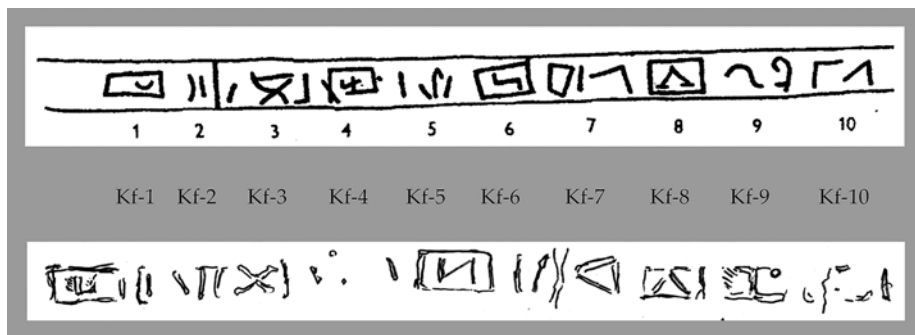

12. ábra. Sárosd-Pusztatemplom (7. sír), a „rovásfeliratos” gyűrű felirata. Csukás 1973, 369. 3. kép alapján.

Kláralfalva, Faragóék földje (6. sír). A gyűrű anyaga rosszezüst. Átmérője 27–21 mm, a pánt szélessége 3–4 mm, vastagsága 0,75–1 mm. A gyűrű felületét tíz, téglalap alakú keret díszíti, mindegyikben rovásjel látható. A sírt Csallány Dezső tárta fel 1939-ben. Az ÉNy–DK tájolású, 96 cm mély sírból egy 148 cm hosszú nő csontváza került elő. A leletkataszter összeállítói e gyűrű jeleit sem ismerték fel, leírásuk szerint „vastag ezüst pántgyűrű, rajta függőleges vonalakkal elválasztott »x« minta” (Szőke–Vándor 1987, 70.).

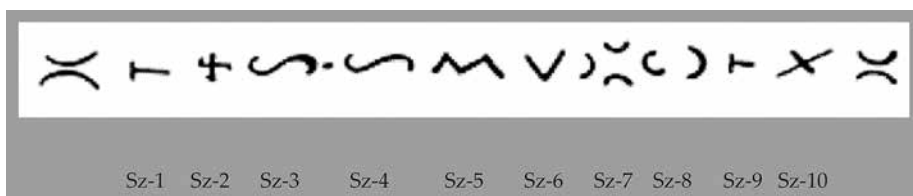
A gyűrű felirata annyira elmosódott, hogy Csallány csak néhány jelre tudott javaslatot tenni a kök-török írásrendszer alapján. A gyűrűt a pomáz-kliszszai gyűrűhöz hasonlóan I. László kori keresztény besenyő emléknek tartotta

(Csallány 1955, 83–84.). Később a magyar rovásírásra alapozva tett kísérletet a jelek értelmezésére, megoldási javaslat nélkül. Korát azonban a párhuzamok alapján úgy határozta meg, hogy „*Jellegzetes temetkezési módjuk és a sírok tartalma I. László korát mutatja, ahol még élt a pogány temetési mód.*” (Csallány 1968b, 293-294.).

13. ábra. Klárafalva, a „rovásfeliratos” gyűrű felirata. Csallány 1968b, 293. 105. kép alapján. Alatta Fehér Bence rajza.

Székesfehérvár, Maroshegy (6. sír). 1913-ban Lichtnecker J. a Szűcs-féle telken és a tőle É-ra fekvő két szomszédos telken kb. 400 sírt tárt fel, melyek túlnyomó részét szőlő alá forgatással megbolygatták, így csak 10 sírban lehetett a tárgyakat eredeti helyükön megfigyelni és leírni. Ezek közül a 6. sírban egy ezüst pántgyűrű volt, „*melynek felületét a rovásírásra emlékeztető vonások díszítik és két vége szétálló.*” A temetőt I. András, Kálmán és II. András dénárjai datálják (Marosi 1920–22, 26. I. ábra 3.). A gyűrűt ezt követően elkallódott vagy elpusztult, mivel a leletkataszter készítésekor a leletek tételes leírásakor már nem említették, s nem sikerült nyomára bukkanni a temető újbóli publikálójának, Bakay Kornélnak sem (Bakay 1967–68). A temetőből még egy pajzsosan kiszélesedő fejű, ezüst pántgyűrű is előkerült, sajnos csak szórványként. Addig azonban, amíg a 6. sír gyűrűjén – a leközölt rajz alapján – keretelés nélkül sorakoztak egymás mellett a jelek, ezen a gyűrűn „*in den von Perlenreihen eingefassen Vierecken sind verschiedene Zeichen.*” (Bakay 1967–68, 59.; Szőke–Vándor 1987, 71.).

14. ábra. Székesfehérvár-Maroshegy, a „rovásfeliratos” gyűrű felirata.

A korábban publikált „rovásfeliratos” gyűrűk néhány jellegzetes vonása

A „rovásfeliratos” gyűrűk néhány általános vonását Szőke Béla Miklós és Vándor László ismertette először Pusztaszentlászló Árpád-kori temetőjének leletanyagával kapcsolatban (Szőke–Vándor 1987, 72–73.). A Kárpát-medence területén található mintegy harminc darab gyűrű adatainak feldolgozása alapján a következő lényeges ismérveket találták.

1. A gyűrűk anyaga szinte kivétel nélkül ezüst, többnyire silány minőségű rosszezüst.
2. A vonalkereteket és a bennük foglalt jeleket a gyűrűre tremolírozták.
3. A gyűrűk nagy részének esetében a jeleket téglalap alakú vonalkeretekbe foglalták; a gyűrűk külső lapja felülnézetben sokszögű (hét-tizenkét szögletű).
4. A „rovásfeliratos” gyűrűk nők vagy leánygyermekek sírjából kerültek elő.
5. A sírba helyezett érmék, mint sírmellékletek alapján a gyűrűk túlnyomó részben a 11. század utolsó harmadára, I. László korára keltezhetők.

Szőke és Vándor értelmezése alapján a gyűrűkön látható jelek a latin, a görög, a héber, a belső-ázsiai rovásírásos írásrendszerekhez kapcsolhatók. Egy részük azonban vagy ismeretlen írásrendszerhez kötődő írásjeleket, vagy esetleg pusztán díszítő ornamentikát tartalmaz. A belső-ázsiai rovásírásos írásrendszereket idéző jelek alapján néhány gyűrű esetében formai rokonság áll fenn. Az, hogy egy-egy gyűrűn gyakran több írásrendszer betűjelei is feltűnnek, illetve hogy a jelek között ornamentális jellegűek is találhatóak, sőt ezek gyakran el is uralkodnak, arra utalhat, hogy a gyűrű készítésének nem is volt célja az értel-

mes, megérthető szöveg. A szerzők az ún. „Thebal-gyűrűk” – a Nyugat-Európában a 12. század elejétől kezdve megjelent sokszögű, aranyból vagy ezüsből készített, „varázserevel” bíró pántgyűrűk – mintájára nem tartják kizártnak a „rovásfeliratos” gyűrűk esetleges betegségléző jelentőségét. Véleményük szerint ugyanis magukban a betűkben rejtett a gyűrűk varázsereje, amely esetleg fokozódhatott, ha különböző írásrendszerek jeleit használták fel, sőt maguk a gyűrűk készítői találtak ki írásjelekre emlékeztető jeleket. A gyűrűk az utolsó, a Vata-féle pogánylázadások leverése után (1061) tűntek fel nagy számban az ország egész területén. A szerzők a gyűrűk terjesztőinek a térítő papokat tartják (Szőke–Vándor 1987, 73.).

A Veresegyház–Göbolyös „rovásfeliratos” gyűrűjének formai jellegzetességei

Mindenekelőtt szükséges hangsúlyozni a gyűrűnek azt az egyéb publikált gyűrűk többségéhez viszonyítva egyedülálló sajátosságát, hogy látszólag összevont jelekből álló jelcsoportokat (ligatúrákat) is tartalmaz. Ligatúrák csupán a puszta-szentlászlói 6. sorszámú gyűrűn találhatóak (11:5. ábra, Szőke–Vándor 1987, 69. 42:6 kép alapján). A jelek megítélésénél figyelembe kell venni, hogy a darab készítője esetleg nem tudott írni, illetve Szőke Béla Miklós és Vándor László gondolatmenete alapján akár szándékosan is eltorzíthatott egyes jeleket; ez a tény a jelek beazonosításánál nagyobb játékteret enged meg. A ligatúrák megletének jelensége nem csupán a székely-magyar rovásírás sajátossága, és nem hagyható figyelmen kívül a készítő kreativitása, rögtönzőképessége sem. A gyűrűkön található mezőkre, szegmensekre balról jobbra, Veresegyházra utalva a V1–V11 jelölésekkel hivatkozunk.

1. A jeleket tartalmazó keretek meglehetősen elnagyoltak, szabálytalanok, de ez látszólag nem befolyásolja a jelek alakját.
2. A jelek jellege egyenes vonalú, „szálkás”, leginkább a belső-ázsiai rovásírásos írásrendszerek jeleire hasonlítanak. Az ívelt vagy lekerekített jelek azonban teljesen hiányoznak.
3. Az egyes szegmensek enyhén domború hosszanti oldalai alapján határoztuk meg a gyűrű felső részét, ezáltal a „felirat” jeleinek tájolását.

4. A „felirat” kezdete nem határozható meg, a gyűrűn látszólag semmi nem utal erre. Így a V1 szegmens kiválasztása teljesen önkényes.
5. A „felirat” iránya a jelek alapján egyértelműen nem határozható meg, nekünk a V5 és V7 szegmensekben található feltételezett ligatúrák feloldása alapján a balról jobbra haladó irány tűnik valószínűnek.
6. A gyűrű a 11 szegmensben a feltételezett ligatúrák miatt megítélésünk szerint mintegy 18 jelet tartalmaz. A ligatúrák igen magas száma jelentős hely- és jelmegetakarítást jelent.
7. A rövid „felirat” látszólag azonos vagy hasonló jeleket is tartalmaz:
 - a. hasonlóság van a V1 és V2 szegmensek jelei között
 - b. a V4 szegmens bal oldali jele hasonlít a V9 szegmensben található „ligatúra” felső komponenséhez, a felső vízszintes vonal azonban rövidebb
 - c. a V8 szegmens jele, a V10 szegmens jobb oldali jele és a V11 szegmens jele nagyon hasonló
8. a jelismétlődések némileg koncentrálnak (ld. V1, V2, V8, V10, V11 szegmensek)
9. a „ligatúrák” szintén blokkot alkotnak (ld. V3?, V4?, V5, V6, V7, V9 szegmensek)

A gyűrű jeleinek viszonya néhány rovásírásos írásrendszerhez

A **székely-magyar rovásírás** alfabetikus elveken jelöli a hangokat (minden hanghoz egy betűt rendel). Az egy, néha több hangértékű jeleket vegyesen is használták. A sor a legtöbb esetben jobbról balra halad. A „busztrófedon” használata, azaz az irány váltakozása nem bizonyítható. A balról jobbra tartó sorok esetében az írásjegyek függőlegesen tükrözöttek. Kis- és nagybetűk közötti különbségtétel csak fokozatosan alakult ki. Különleges tulajdonsága a ligatúrák kiterjedt használata, amely két vagy több betű egybeírását, összekapcsolását, egyesítését jelenti. Ez minden bizonnyal arra vezethető vissza, hogy hely szűkén az egymás mellé került betűk szárait összevonták.

A **belső-ázsiai ótürk** (Orkhon–Yenisey) és az egyéb rokon türk, kazár írásrendszerek ugyancsak az alfabetikus elven jelölik a hangokat. Az írás iránya

általában jobbról balra tartó, néhány felirat esetében azonban függőleges irányú, alulról felfelé tartó. Az ilyen esetekben a jeleket 90°-kal elfordították. Egyes mássalhangzóknak két formájuk is létezik aszerint, hogy magas hangrendű – azaz elől képzett (*palatális*) – vagy mély hangrendű – másképpen hátul képzett vagy hátsó nyelvvállású (*veláris*) – magánhangzóval használták. Sándor Klára nyelvész szerint „*a székely rovásírás nem vezethető ugyan le közvetlenül a keleti türk rovásírásból, de a kettő távolabbi rokonsága is nehezen cáfolható a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján.*” (Sándor 1996, 90.). Az írásrendszerek ismereteink szerint ligatúrákat nem alkalmaznak. Egy feltételezett korai steppei írás (egyéb elnevezései: Don–Kuban írás, Volga–Don írás, nyugati türk írás, kazáriai írás), amelynek ismert emlékeit többségében a hajdani Kazár Kaganátus területén találták meg, lehet a türk írás és közvetve a székely-magyar rovásírás közös őse. Ezeknek az összefüggéseknek az elemzésével Hosszú Gábor foglalkozott részletesen (Hosszú 2013.).

Mielőtt összevetnénk a Veresegyház–Göbölös lelőhelyről előkerült gyűrű jeleit a más gyűrűkön található jelekkel, mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy számos gyűrű esetében a jelek rekonstruálása nem egyértelmű. Ennek elsődleges oka a gyűrűk gyakran igen kopott állapota. Amint a ladánybenei gyűrű esetében látható (8. ábra), három, egymástól kisebb részletekben eltérő feliratváltozat létezik. A klárafalvai gyűrű felirata pedig (13. ábra) ebben az állapotban semmilyen további következtetés levonására nem alkalmas, annyira esetleges a rajz. Néhány esetben a „keretek” függőleges oldala nem választható el a jelektől megnyugtató módon. Némileg hasonló a helyzet a pusztaszentlászlói 4. gyűrű (11:3. ábra) esetében is. Csallány Dezső írta a klárafalvai gyűrű kapcsán, hogy „*Csak akkor sikerülhet a felirat megoldása, ha már a rovásírás rendszerét, ábécéjét tökéletesen ismerjük és a rovásjeleket külön tudjuk választani a vonalkerettől.*” (Csallány 1955, 84.).

1.) A balról számított V1 és V2 szegmensek jeleivel kapcsolatban kérdés, hogy egyértelműen feltehető-e a közel „vízszintes” vonalak összetartozása, a függőleges tengelyen való átmenő jellege vagy sem. A gyűrűn tisztán kivehetően három elkülönülő vonás látszik mindkét szegmensben. Ismét felmerül tehát a lényeges kérdés, hogy amennyiben a jelek valóban egy írásrendszer jelei, vajon tudott-e a gyűrű készítője olvasni, ismerte-e a jelek jelentését, vagy csupán

csak „másolt”, illetve „torzított”. Nem zárható ki ugyanakkor a lehetőség, hogy a V1 es V2 szegmensek jeleinek és az alább megemlítésre kerülő formai analógiák esetében tulajdonképpen stilizált „keresztalakról” van szó.

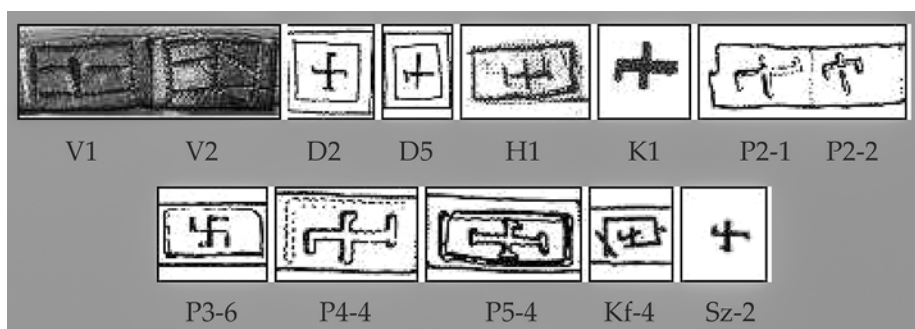
A formailag némileg „hasonló” jelek esetében az illusztrációkon és Csallány Dezső táblázatában is csupán egyetlen vízszintes vonallal találkozunk. Így a deszki gyűrű (4. ábra) D2 és D5 szegmensében; a Hódmezővásárhely–Kenyereér-dűlő (6. ábra) H1 szegmense esetében. Itt a gyűrűről készült fotón azonban világosan látszik, hogy a vízszintes átkötő vonás „technikailag” két vonásból áll. A jel megtalálható a kunkerekegyházi gyűrű (7. ábra) K1 szegmensében, a pusztaszentlászlói 2. gyűrű (11:1. ábra) P2-1 és P2-2, a 3. gyűrű (11:2. ábra) P3-6, a 4. gyűrű (11:3. ábra) P4-4 és az 5. gyűrű (11:4. ábra) P5-4 szegmensében. Továbbá a sárosdi gyűrű (12. ábra) S3 szegmensében, esetleg a klárafalvai gyűrű (13. ábra) Kf4 szegmensében és végül a székesfehérvári gyűrű (14. ábra) Sz2 szegmensében.

Kérdés továbbá, hogy a látszólag formailag „hasonló” jelek egy részénél megfigyelhető szárvégi rövid kis vonásoknak van-e bármilyen szemantikai jelentésük, vagy ugyanarról a jelről van-e szó? A deszki gyűrű (4. ábra) D2 szegmense egy egyenlőszárú talpas keresztre emlékeztet, a D5 szegmens jelén csak egy rövid függőleges vonás látható a vízszintes rovás bal végén. A D2 szegmens analógiája a pusztaszentlászlói 5. gyűrű (11:4. ábra) P5-4 szegmense. Hódmezővásárhely–Kenyereér-dűlő (6. ábra) H1 szegmense esetében a vízszintes átkötő vonás mindkét végén látható a fotó alapján viszonylag hosszabb vonás.

A kunkerekegyházi gyűrű (7. ábra) K1 szegmensében található jel formailag teljesen megegyezik a deszki gyűrű (4. ábra) D5 szegmensének és a sárosdi gyűrűnek (12. ábra) az S-3 jelével. Sajátos formai változatot képviselnek a pusztaszentlászlói 2. gyűrű (11:1. ábra) P2-1 (a vízszintes vonal rövid rövidke vonásai lefelé, illetve felfelé állnak) és P2-2 (a vízszintes vonal mindkét vonása lefelé áll) szegmenséi. A pusztaszentlászlói 3. gyűrű (11:2. ábra) P3-6 szegmensében található jel egy klasszikus „szvasztika” (egy egyenlő szárú kereszt, amelynek a szárai derékszögben megtörtek); ugyanez mondható el a 4. gyűrű (11:3. ábra) P4-4 szegmenséről, bár itt a vízszintes talp nem olyan határozott. Csallány Dezső ezt a kérdést eléggé „nagyvonalúan” kezelve valamennyi „ke-

resztre” emlékeztető jelet egy formai csoportba helyez, táblázataiban a „*d*” betű sorában (Csallány 1968b, 300. 115. kép, 301. 116. kép).

Összefoglalóan, az alábbi „hasonló” jelek esetleges azonossága vagy különbözősége a kérdés:

15. ábra. A „rovásfeliratos” gyűrűkön található néhány hasonló jel.

2.) A V3 szegmens esetében nem dönthető el egyértelműen, hogy egy „*H*” szerű jelről van szó (mint a V8, V10, V11 szegmensekben), amelyhez egy rövid kis vonás kapcsolódik jobbról – ezáltal mintegy ligatúrát képezve –, vagy pedig két különálló jelről, amelyet helytakarékosági szempontból egymás mellé írtak. Tény viszont, hogy egyik esetben sem található analógia a gyűrűk jelei között.

3.) A V4 szegmens esetében minden bizonnyal két különálló jelről van szó, amelyet helytakarékosági szempontból egymás mellé írtak. A hasonlóságra, amely a V4 szegmens bal oldali jele és a V9 szegmensben látható „ligatúra” felső komponense között állapítható meg, már felhívtuk a figyelmet. Itt is elmondható, hogy nem található analógia a gyűrűk jelei között.

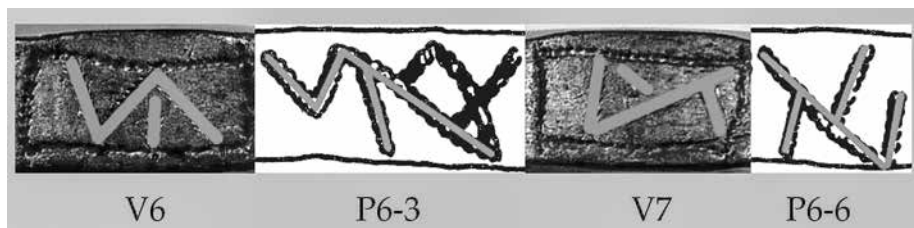
4.) A V5 szegmensben minden bizonnyal ligatúra található. A ligatúra egyik lehetséges feloldása szerint az egyik jel egy „*X*” jel. Analógiája a kunke-rekegyházai gyűrű (7. ábra) K4 jele, a puzstaszentlászló 4. gyűrű (11:3. ábra) P4-2 jele, a sárosdi gyűrű (12. ábra) S-1 jele (itt azonban az „*X*” jelnek „talpai” vannak) és a székesfehérvári gyűrű (14. ábra) Sz10 jele. Az „*X*” jel megtalálható a türk írásrendszerekben „*d*” fonetikai értékkel és Csallány táblázataiban a „*b*” betűnél (Csallány 1968b, 300, 115. kép, 301, 116. kép).

Egy másik lehetséges feloldás szerint az egyik jel egy jobbra döntött „F”-szerű jel, amelynek analógiájaként a ladánybenei gyűrű (8. ábra) L6 jele (itt azonban balra néz) és a mezőberényi gyűrű (9. ábra) M4 jele említhető. Mind a jobbra, mind a balra döntött „F”-szerű jel megtalálható Csallány táblázataiban is a „p” betűnél (Csallány 1968b, 300, 115. kép, 301, 116. kép).

5.) A V6 szegmensben minden bizonyonnal ligatúra található. A ligatúra egyik lehetséges feloldása szerint az egyik jel egy eltorzított „S”-szerű jel. Ennek egy „N”/”И” jelre emlékeztető analógiái a hódmezővásárhelyi gyűrű (6. ábra) H10 jele., a klárafalvai gyűrű (13. ábra) Kf-6 jele, a kunkerekegyházai gyűrű (7. ábra) K11 jele, a pusztaszentlászló 4. gyűrű (11:3. ábra) P4-5 jele, a pusztaszentlászló 5. gyűrű (11:4. ábra) P5-2, P5-5 és esetleg P5-6 jelei. A ligatúra egy másik feloldása a „V” jel és a balra néző „F”-szerű jel alapján történhet. A „V” jel megtalálható a hódmezővásárhelyi gyűrűn (6. ábra) kétszer is, a H8 és H17 szegmensekben. A kunkerekegyházai gyűrű (7. ábra) K12 jeleként mint a pomáz-klisszai gyűrű (10. ábra) P16, a pusztaszentlászló 4. gyűrű (11:3. ábra) P4-9 és a székesfehérvári gyűrű (14. ábra) Sz-6 jele. A balra néző „F”-szerű jel előfordulása adatolt a környei íj felirata, a szarvasi tűtartó és a nagyszentmiklósi kincselet több felirata esetében is (Hosszú 2013, 136.). Emlékeztet továbbá a székely-magyar rovásírás „eg” betűjére. A jel analógiája a ladánybenei gyűrű (8. ábra) L6 jele és a mezőberényi gyűrű (9. ábra) M4 jele (itt azonban jobbra néz).

6.) Nagyon érdekes a V6, V7 szegmensek ligatúráinak a viszonya a pusztaszentlászlói 6. gyűrű (11:5. ábra) P6-3, P6-6 ligatúráihoz. Amint látható, a P6-3 ligatúra bal oldala igen „hasonló” a V6-hoz. A V7 szegmensben található ligatúra feloldása egyáltalán nem kézenfekvő, azonban a P6-6 ligatúrának a függőleges tengelyre történő tükrözésére emlékeztet³.

3 Dr. Hosszú Gábornak (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Elektronikus Eszközök Tanszéke) tartozom köszönettel, amiért felhívta a figyelmemet erre a lehetőségre.

16. ábra. Veresegyház–Göbölös és Pusztaszentlászló 6. gyűrű hasonló ligatúrái.

7.) A V8, V10 és V11 szegmensekben található „H”-szerű jelnek nincsen analógiája, ahogyan azt fentebb már megállapítottuk a V3 jel kapcsán.

8.) A V9 szegmensben található ligatúra feloldása sem kézenfekvő.

9.) A V10 szegmensben található bal oldali jel (fekvő „T”-szerű jel, feje jobb oldalt) analógiája a székesfehérvári gyűrű (14. ábra) Sz-1 és Sz-9 jelei lehetnek, bár itt a „T”-szerű jel feje bal oldalt van.

Összegzés

Az összehasonlítások után összefoglalásként csupán az állapítható meg, hogy a veresegyházi gyűrű „jelkészlete” nagyrészt beleillik az ismert rovásgyűrűk „jelkészletébe”, legyen szó akár díszítő ornamentikus jelekről, akár „írásjelekről”. Különösen érdekes ugyanakkor a veresegyházi gyűrű kapcsolata a pusztaszentlászlói 6. gyűrűvel (11:5. ábra). Fentebb röviden utaltunk a V6, V7 szegmensek és a P6-3, P6-6 hasonlóságára. A P6-3 szegmens ligatúrája a jobb oldalon látható jel miatt tekinthető a V6 szegmens ligatúrájának kiegészítéseként. A P6-6 és V7 szegmensek ligatúrájának tengelyes szimmetriája miatt tekinthetők azonos jeleknek. Ugyanakkor a pusztaszentlászlói 6. gyűrű P6-4 szegmense is minden továbbiak nélkül tekinthető ligatúrának, a P6-5 szegmens pedig egyszerű jelként. A pusztaszentlászlói 6. gyűrűvel kapcsolatban, általánosságban is megállapítható, hogy valamennyi korábban ismert rovás „gyűrű” közül kitűnik a gyűrű közepén található P6-3 – P6-6 jelek komplexitásával, a ligatúrák jelenlétével. Nagyon életszerűnek tűnik a feltételezés, hogy a pánt-/szalaggyűrű két végén található „egyszerű” jeleknek valójában csak díszítő funkciójuk van. Ez a gondolatmenet többé-kevésbé átvihető a veresegyházi

gyűrűre is, ahol a szegmensek „önkényes” számozása folytán látható, hogy a bal oldalon lévő V1, V2 szegmensek, illetve a jobb oldal V10, V11 szegmenseinek „egyszerűbb” jelei szintén lehetnek díszítő elemek.

A pusztaszentlászlói gyűrűkkel kapcsolatban, Czeglédy Károly fentebb idézett mértéktartó megállapítását (Szőke–Vándor 1987, 70.) tiszteletben tartva, személyes véleményünk alapján - az ismertetett veresegyházi gyűrűhöz hasonlóan - egyes jelcsoportok komplexitása miatt nem zárható ki azok „írásjellege”.

IRODALOM

- Bakay 1967-68 *Bakay Kornél*: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz (Zweiter Teil). *Alba Regia*, 8–9. (1967–1968) 57–84.
- Csallány 1955 *Csallány Dezső*: Rovásírásos gyűrűk Magyarországon. *Archaeológiai Értesítő*, 82/1. (1955) 79–84.
- Csallány 1968a *Csallány Dezső*: A nagyszentmiklósi rovásfeliratok és a battonyai Árpád-kori rovásírásos gyűrű kapcsolatai. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 11. (1968) 91–97.
- Csallány 1968b *Csallány Dezső*: A magyar és az avar rovásírás. *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 11. (1968) 292.
- Csukás 1973 *Csukás Györgyi*: Régészeti kutatások. *Alba Regia. A Szent István Király Múzeum Évkönyve – Szent István Király Múzeum közleményei: C sorozat*. 1973. 365–375.
- Dövényi 2010 *Dövényi Zoltán* (Szerk.): Magyarország kistájainak katasztere. MTA, Budapest, 2010.
- Erdélyi–Ráduly 2010 *Erdélyi István – Ráduly János*, A Kárpát-medence rovásfelíratos emlékei a Kr. u. 17. századig. Masszi, Budapest, 2010.
- Hajdú 2010 *Hajdú Mihály*: Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink. TINTA Könyvkiadó, Budapest, 2010.
- Harmatta 1985–86 *Harmatta János*: Avar rovásírásos tárgyfeliratok. *Ant-Tan*, 32. (1985/86) 57–72.
- Hosszú 2013 *Hosszú Gábor*: Heritage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems. Budapest Rovas Foundation, Budapest, 2013.
- Kázmér 1993 *Kázmér Miklós*: Régi Magyar Családnevek Szótára, XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- Kiss 1970 *Kiss Attila*: 11th Century Khazar Rings from Hungary with Hebrew Letters and Signs. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 20. (1970) 341–348.
- Libisch 1995 *Libisch Győző*: „Kultikus” rovás-gyűrűk Magyarországon. *Napjaink*, 9. (1995/1) 44–46.

- Marosi 1920–22 *Marosi Arnold*: Székesfehérvér honfoglalás kori temetői. *Archaeológiai Értesítő*, 39. (1920–22) 25–41.
- Mészáros 1936 *Mészáros Gyula*: Rovásírásos kun nyelvemlékek. *Népünk és Nyelvünk*, 8. (1936/11) 161–178.
- MRT XIII/2. *Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István*: Magyarország régészeti topográfiája 9. IX. Pest megye régészeti topográfiája XIII/2. A szobi és a váci járás. (Szerk.: Torma István). MTA Régészeti Intézete, Budapest, 1993.
- Sándor 1996 *Sándor Klára*: A székely írás megíratlan története(i?). *Erdélyi Múzeum*, 58. (1996/1–2) 83–93.
- Sashegyi 2011 *Sashegyi Sándor* jegyzetei. In: Repiszky Tamás – Szörényi Levente (szerk.) *Legendák és valóság a Pilisben. A gigászok küzdelméről a Holdvilágárokig. Sashegyi Sándor emlékezetére. Holdvilágárok Alapítvány, Budapest, 2011. 323–324.*
- Szabó 1938 *Szabó Kálmán*: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Kecskemét th. város múzeumának ásatásai. MNM, Budapest, 1938. (Bibliotheca Humanitatis Historica – A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai 3.)
- Szőke–Vándor 1987 *Szőke Béla Miklós – Vándor László*: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Árpádenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló). Akadémiai, Budapest, 1987. (Fontes Archaeologici Hungariae.)
- Tulok–Makkai 2006 *Tulok Magda – Makkai János*: Német-magyar régészeti kifejezések szótára. Enciklopédia, Budapest, 2006.
- Vékony 1987 *Vékony Gábor*: Későnépvándorlaskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. *Életünk Könyvek*, Szombathely, 1987

K Ö S Z Ö N E T N Y I L V Á N Í T Á S

Köszönettel tartozom Fehér Bencének a számos szakmai tanácsért és a rendelkezésemre bocsátott képanyagért.

A TÁSZOK-TETŐ ÍROTT KÖVEINEK LEHETSÉGES PÁRHUZAMAIRÓL, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MOLDVAI TERÜLETEKEN LÉVŐKRE

PUSKÁS-KOLOZSVÁRI FREDERIC

ABSZTRAKT: A Tászkok-tetői írott kövek párhuzamait az Erdély és Moldova határterületein áthaladó útvonalak mentén találhatjuk meg. Ilyen az udvarhelyszéki Sóvidéket Moldvabánya vidékével összekötő ún. Só útja és a Besztercét Karácsonykővel összekötő ún. Beszterce útja. Egy harmadik út Szászrégent kötötte össze Ditró vidékével, ahonnan a Pricskén keresztül Tölgyes és Moldova irányába, a Tászkokon keresztül pedig Bélbor és Bukovina irányába lehetett eljutni. Megfigyeléseim szerint a székelyföldi és a moldvai területeken található írott kövek leginkább a 14-18. századok között használt, Erdély és Moldova között kapcsolatot biztosító kereskedelmi úthálózattal állhatnak kapcsolatban, amely még az Anjou-korban alakult ki. A jelen tanulmány keretében felsorolt lelőhelyek: Firtos-tető, Szertő-tető, Bekecs-tető, Kereszt-hegy, Salamás-patak, Tászkok-tető, Pricske-tető, Zsedán-patak, Hajtó-patak, Írott-kő-tető, Herla és Radocsány. Ezek mindegyike összefüggésbe hozható azzal a középkori és fejedelemség kori kereskedelmi úthálózattal, amely részben a 19. századig használatban maradt.

KULCSSZÓK: írott kövek, úthálózat, Tászok-tető, Székelyföld, Moldova

ABSTRACT: **Possible analogies of the written stones from the Tászok Peak, in particular those in the Moldavian areas.** The analogies of the written stones from the Tászok Peak can be found along the routes passing through the border areas of Transylvania and Moldavia, including the so-called Salt route that connected the Salt region (Sóvidék) in the district of Udvarhelyszék with the region of Moldvabánya (Baia) and the so-called Beszterce route connecting Beszterce (Bistrița) with Karácsonykő (Piatra Neamț). The third road connected Szászrégen (Reghin) with the region of Ditró (Ditrău), from where the road lead through Pricske to Tölgyes (Tulgheș) and Moldova (Western Moldavia) and through the Tászok to Bélbor (Bilbor) and Bukovina. My observations suggest that the written stones found in the Szeklerland and the Moldavian areas are mainly connected to the Anjou-Era network of commercial roads used during the 14th–18th centuries between Transylvania and Moldova. The sites listed in this study are: Firtos (Firtușu) Peak, Szertő Peak, Bekecs (Bichiș) Peak, Kereszt (Crucii) Mountain, Salamás (Sărmaș) Creek, Tászok (Tasoc) Peak, Pricske (Prișca) Peak, Zsedán (Jedanu) Creek, Hajtó (Haita) Creek, Írottkő (Piatra Scrisă) Peak, Herla and Radocsány (Rădășeni). All of them can be associated with the commercial road network from the Middle Age and the Age of Principality, which partly remained in use until the 19th century.

KEYWORDS: written stones, road network, Tászok Peak, Szeklerland, Moldova

2018-ban a Gyergyószentmiklósi Tarisznyás Márton Múzeum szervezésében régészeti állapotfelmérést végeztünk a Gyergyói-medence északi részén található Tászok-tetőn. Bár a helyszín már vagy 105 éve ismert volt, és mintegy 20 éve régészeti lelőhelyként hivatalosan is nyilvántartásba került, mindaddig nem került sor régészeti szempontból kellő alapossággal elvégzett kutatásra. A Bolohan, Neculai jászvásári professzor irányításával lezajlott vizsgálat eredményeképpen megállapítást nyert, hogy a lelőhely nagyrészt a 18–20. századra

keltezhető, és leginkább a különféle természeti erőforrások ideiglenes ott-tartózkodást igénylő kitermelési tevékenységeivel hozható összefüggésbe.¹

A Tászok-hegység a Keleti-Kárpátokban, a Gyergyói-havasok északi részét képező Borszéki-havasokban található. Délnyugatra a Maros, északkeletre a Szeret folyó vízgyűjtő medencéje öleli körbe. A Tászok-tető a hegység délkeleti nyúlványa, a Halaság völgyén keresztül Borszék fele tartó J128-as megyei út bal oldalán, attól mintegy 900–950 m-nyi távolságra magasodik. Maga a régészeti lelőhely Ditró, Salamás és Borszék közigazgatási területeinek határán fekszik, távolsága Ditrótól mintegy 15 km, Gyergyószentmiklóstól 30 km, Borszéktől pedig 10 km.

Elsőként 1913 augusztusában a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Múzeum régészeként Kovács István (1880–1955) vizsgálta meg a Tászok-tető kövein lévő jeleket, köztük azt a két kőtömböt is, amely jelenleg a Gyergyói Múzeumban található. 1962-ben Tarisznyás Márton hozta be a múzeumba a hodosi általános iskola udvaráról, ahol a második világháború óta elhagyottan heverték. Az ezt követően készült fényképfelvételek ma is megtalálhatók az itteni archívumban, leírásuk viszont sajnos nem maradt fenn ebből az időből. Rovásjelek szempontjából elsősorban a nagyobbik, Kovács István számozása szerint III. kő érdemel figyelmet, melynek mély karcolatai az említett szerző szerint „leginkább minősíthetők írásjegyeknek.”²

A helyszínen megállapítottuk, hogy az ún. írott kövek szinte kizárólag a Kovács István által Borszék régebbi kocsútjaként leírt, a terepen ma is jól nyomon követhető útvonal mentén található, amelynek két oldalán álltak az 1913-ban tanulmányozott kövek.³ Kivételt azok a határkövek képeznek, amelyeket kutatásaink során Ditró és Salamás jelenlegi közigazgatási határának közelében találtunk – ezek egyikén egy tulajdonjelet is dokumentáltunk.⁴ Az írott kövek és a régi határjelzések között egyébként teljesen nyilvánvaló kapcsolat áll fenn, főleg azokon a helyeken, ahol három településhatár találkozott.⁵

1 Bolohan–Puskás-Kolozsvári 2019.

2 Kovács 1914, 241.

3 Kovács 1914, 233–234.

4 Bolohan–Puskás-Kolozsvári 2019, 130–131., VI. kép. és 157–158.

5 Lásd ezzel kapcsolatban: Takács 1987, 16–19., 196–203. és Tóth 1996.

14 kőnek rögzítettük a pontos helyét, de nagy valószínűséggel továbbiak is találhatóak még ezen a tetőn és környékén. Összesítő térképünkön feltüntettük a Kovács István által dokumentált 11 kő valószínű elhelyezkedését is (1. kép). Megfigyeltük, hogy a kövek javarésze egy vonalban, egy bizonyos út mentén található, amely a Tászok-tetőn keresztül nagyrészt Salamás és Ditró közigazgatási határán halad. Időközben arról is megbizonyosodtam, hogy ez az út nem azonos azzal, amely Erdély első katonai felmérésén, az 1769–1773 között készült jozefianus térképen szerepel.⁶ A rendelkezésünkre álló írásos adatok alapján ugyanis ezt a szekerutat valamivel később, 1782-ben alakították ki, mert korábban csak gyalog vagy lóháton lehetett eljutni a borszéki borvíz kutakhoz.⁷ Az említett térképen három őrház (*Wacht*) is fel van tüntetve a Tászok-tető környékén, egyértelmű összefüggést mutatva a pricskei vámmal, amellyel egy katonai ellenőrzés alatt álló erdei út kapcsolja össze.⁸

Kémenes Antal, aki Kovács István társaságában maga is ott volt a Tászok-tetőn, két hasonló helyszínt említett Moldva és Erdély határterületéről: a Tatár nevű hegy oldalában, Gődücs patak forrásvidékén és Gyergyószentmiklós határában a Zsedán patak forrásánál.⁹ Ezeket jól megfigyelhetjük Moldva első katonai felmérésén (1788–1790) is.¹⁰ Tászok-tető a Közrez-nyak közelében található, Gődücs patak forrásvidéke a Pricske-tetőhöz, Zsedán patak felső folyása pedig a Balázs-nyak hágójához van közel. Tehát lényegében mindegyik helyszín határterületekkel, illetve azokon áthaladó utakkal áll kapcsolatban.

Az Erdélyi Nagyfejedelemség 1862-es térképe szerint Gyergyószék és a szomszédos moldvai területek között a legfontosabb közlekedési útvonal a Tászok-tető mellett haladt el,¹¹ de 1810 előtt ez még a pricskei vámon vezetett keresztül. A pricskei vám első említése 1607-ből való, és csak 1827-ben került

6 <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-transylvania/>; a letöltés időpontja: 2019. december 3.

7 Endes 1938, 227.

8 Bolohan–Puskás–Kolozsvári 2019, 156–157.

9 Kémenes 1914, 117.

10 <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-moldva/>; a letöltés időpontja: 2019. december 3.

11 Karte des Grossfürstentums Siebenbürgen, <http://mek.niif.hu/05000/05055/html/>; a letöltés időpontja: 2019. december 3. Valamint: <http://www.geo-spatial.org/download/karte-des-grossfuerstentums-siebenbuergen-harta-marelui-principat-al-transilvaniei/>; a letöltés időpontja: 2019. december 4.

át Tölgyesre (Tulghes, Hargita megye).¹² 1760-ban egy határvitára került sor Szárhegy és Gyergyó között, amelynek következtében határjelzésekkel látták el többek között a Güdüc patak forrásvidékét, erre a célra felhasználva H és A betűkkel bevéselt köveket is (jelentése: Határ Állás, vagyis a határ helye).¹³ A Zsedán-patak völgyében haladó út Békás és Marpatak, illetve a tőle északra fekvő Tölgyes között biztosított összeköttetést. Régen itt is lehettek írott kövek, mivel Moldva és Székelyföld sokat vitatott határterületéről van szó. Kérdés, hogy ma még vannak-e?

Napjainkban a Gyergyói-medencében például Salamás és Remete területén találunk írott köveket. Utóbbi most a katolikus templom udvarán található, ám egykor a Kereszt-hegyen áthaladó út mellett volt a helyiek szerint.¹⁴ Hasonló jellegű írott kő van a Szertő-tetőn,¹⁵ Felsősófalva közelében (Hargita megye) és a Bekecs-tetőn,¹⁶ Nyárádselye közelében (Maros megye). Megfigyelésem szerint gyakorlatilag mindegyik ilyen kő hágókon átvezető utak mellett található. Ezek részletesebb ismertetésétől eltekintek, a pontosabban keltezhető párhuzamok szempontjából viszont említésre méltónak találok azt a Székelykeresztúron (Hargita megye) előkerült kályhacsempét, amelyet egy 16. századi udvarház pincéjének a betöltésében, régészeti feltárás során találtak (Székelykeresztúr, Kriza János u. 23).¹⁷ A téglalap alakú 21,6 cm × 15,6 cm-es, töredékes kályhacsempén háromszög, pentagram és holdsarló is látható egy „olvashatatlan” rovásírásos felirat mellett.¹⁸ Szintén érdemes lehet megemlítenem azokat a firtos-tetői rovásjeleket, amelyeket egy, a földből alig kiálló nagyméretű kőtömbön fedeztek fel, és már régóta kapcsolatba hoztak a tászok-tetői kövekkel.¹⁹ Ugyanezen a tetőn található egy kápolna, amelynek kövein egyértelműen a befalazás előtt bevéselt kőfaragójegyeket figyeltek meg.²⁰ A félköríves szentély-

12 Demjén 2016, 145–150.

13 Tarisznyás 1982, 59–60.

14 Lazarovici et al. 2011, 59–60. 13. kép.

15 Berta–Károly 2007.

16 Erdélyi–Ráduly 2010, 97.

17 Benkő–Székely 2008, 257.

18 Ráduly János megfajtási kísérlete: Ráduly 2011, 32–34.

19 Ferenczi 1990, 18; Ferenczi 1997, 17, 10. ábra.

20 Ferenczi 1997, 16–17. 8–9. ábra.

záródású kápolna építésének ideje a 13–14. századra tehető.²¹ A Firtos hegyen a jelek szerint csak a 15. század közepén épülhetett meg az a vár, amelynek ásatásaiból udvarházra utaló, zömmel 16–17. századi kerámia és kályhacsempe került a székelyudvarhelyi múzeumba.²²

Térségünkötől északnyugatra, Dornavátra legdélebbre eső részén, a Hajtó-patak vízgyűjtő területén, 1987-ben fedeztek fel egy bekarcolt jelekkel ellátott „megalitot”.²³ Lelőhelye Gura Haitii – Valea Paltinu (Suceava megye) néven ismert, ahol utóbb több írott követ is találtak, és bár közöletlenül maradtak, a világhálón elérhető fényképek alapján²⁴ jeleik a bekecs-tetői és a tászok-tetői köveken megfigyelttel mutatnak hasonlóságot. A kőtömbök leelőhelye közel van az ún. Mária Terézia útjához,²⁵ amelyet 1762–1786 között építettek ki Erdély és Bukovina között.

Ettől keletre, az Esztena-hegységben található a Pietra Scrisă (magyarul: Írott kő) tető, 1150 m-es tengerszint feletti magasságban, Cotârgeşti falutól (Suceava megye) északkeletre, közel Suceava és Neamţ megyék közigazgatási határához. Az itteni nagyméretű, 2,10 m × 1,40 m × 2,80 m-es sziklatömb jelei²⁶ ugyancsak hasonlítanak a Tászok-tető kövein megfigyelttekhez. Közlője, Dan Gh. Teodor ezeknek három típusát különböztette meg, melyek párhuzamos vonalakból állnak (A), rovásírásra emlékeztetnek (B), valamint különböző (cirill, görög és latin) betűket és keresztény szimbólumokat foglalnak magukba (C).²⁷ Az általa rögzített jelek többségének kora valószínűleg a 14–16. századok közé tehető, viszont többek között a tászok-tetői párhuzamokra is hivatkozva a 9–14. századok közé keltezte ezeket.²⁸

21 Sófálvi 2017b, 131.

22 Sófálvi 2017b, 132–133. 62–63. kép.

23 Naum–Butnaru 1989, 28–31.

24 http://heritage-ua-ro.org/ro/objects_view.php?id=SV184; a letöltés időpontja: 2019. december 4. Valamint: <https://rares19.wordpress.com/2010/07/05/mesaje-pestele-milenii-i/>; a letöltés időpontja: 2019. december 5.

25 Naum–Butnaru 1989, 102–105.

26 Teodor 2003, 789–793. 3–4. kép. Lásd továbbá: <https://sites.google.com/site/romanianaturar66/home/carpatii-rasariteni/stanisoara/probabil-cea-mai-veche-scriere-din-lume-aflata-in-muntii-stanisoara-la-pietra-scrisa-a-fost-fragmentata-prin-dinamitare>; a letöltés időpontja: 2019. november 21.

27 Teodor 2003, 790. 5. kép.

28 Teodor 2003, 791–794.

Valóban korábbi, 12–13. századi lehet viszont az a 7 jelből álló rovásírássos felirat, amelyet Herla (Suceava megye) közelében, egy időszakos vízfolyás medréből előkerült 0,60 m × 0,28 m-es kövön találtak.²⁹ Ezen a türk jellegű írásjegyekből álló feliraton kívül három fegyver ábrázolása is megfigyelhető: íj nyílvezzővel, lándzsa és enyhén ívelt pengéjű szablya. Keltezés szempontjából sajnos ezek egyike sem ad biztos támpontot, csak a felirat megfejtése kecsegtet pontosabb keltezés lehetőségével.

Jóval ismertebb az a radocsányi (Rădăşeni, Suceava megye) mészkőbalta, mely egy őskori lelőhelyen került elő szórványleletként. Az ezen megfigyelt rovásírás feltehetően a 15. század végére keltezhető, ám Ferenczi Géza szerint eredetisége kétséges, akár hamisítvány is lehet.³⁰

Rovásjelek, de főleg kőfaragójegyek (*Steinmetzzeichen*) ismertek különböző moldvai templomokról is, ilyeneket már a 19. század végétől kezdődően közöltek, például a Hamar patak torkolatánál található Gura Humorului (Suceava megye) 15. században épült templomáról,³¹ vagy a szucsávai Szent György és Szent Demeter templomok falairól (16. század).³² Legutóbb a moldvabányai (Baia, Suceava megye) ferences kolostor faláról tettek közzé igen érdekes feliratot, a 15. század első felére keltezve azt.³³

A fent említett helyszíneket térképen megjelenítve azt láthatjuk, hogy a Gyergyói-medence és a Keleti-Kárpátok térségében található írott kövek többsége egy nagyjából DK–ÉNy irányú képzeletbeli tengely mentén helyezkedik el (2. kép). Az Erdélyi Nagyfejedelemség 1862-es térképére rávetítve ezeket a pontokat az is elég jól megfigyelhetővé válik, hogy szoros kapcsolatban állhatnak az egykori kereskedelmi útvonalakkal (3. kép). Ezt a feltevést erősíti, hogy már az Árpád-kor vége felé használatban volt az ún. Só útja,³⁴ mely az udvarhelyszéki Sóvidéket a 13. század folyamán szász telepések által létrehozott Moldvabánya

29 Ursulescu 1991–92, 81–83. 2–3. kép.

30 Csallány 1960, 109–110. 56. kép; Ferenczi 1997, 23. 93. lábjegyzet.

31 Romstorfer 1893, 68.

32 Romstorfer 1895, 143.

33 Ráduly 2006, 146–147. 1. ábra; Tánczos 2006, 150–151. 1. kép; Ráduly 2007.

34 Sófálvi 2016, 296–267.

városával (Stadt Mulda)³⁵ kötötte össze. Az útvonal 13–14. századi használatát egy Gyergyóalfalu határában talált szakállas nyílhegy régészetiileg is bizonyítja.³⁶ Szintén erre az időszakra keltezhető az a pallos, amelyre szórványleletként bukkantak rá a pricskei vámtól a Tatárhavas-hágó felé vezető útszakasz közepében.³⁷

Az általam vizsgált terület másik igen figyelemre méltó útvonala ebben az időszakban az ún. Beszterce útja, az a kereskedelmi út, amely Tölgyesen keresztül Karácsonykőt (Piatra lui Crăciun, ma Piatra Neamț, Neamț megye) kötötte össze Beszterce (Bistrița, Beszterce-Naszód megye) városával, és már a 14. században ezen a néven ismerték.³⁸ Ez az út Tölgyestől délre a Putnába ömlő Balázs-patak mentén a Balázs-nyakon és a Zsedán-patak völgyén át vezetett Békásra, ahonnan könnyedén el lehetett jutni Karácsonykőre. Északi része a Kis-Beszterce mentén vezetett Bélborra, majd a Hajtó-patak völgyét követve érkezett Beszterce vidékére – bár a pontos útvonal ma már elég nehezen beazonosítható.

Ennek a két középkori útnak a jelentőségére leginkább az Anjou-korban kialakuló kereskedelmi kapcsolatok szolgálhatnak magyarázattal, hiszen 1335-ben a visegrádi királytalálkozó alkalmával új kereskedelmi útvonalak létrehozásáról állapodtak meg Csehország és Lengyelország irányába. A felsorolt moldvai írott kövek és egyéb rovásírásos emlékek így véleményem szerint a 14–18. századok között használt, Erdély és Moldva között kapcsolatot biztosító kereskedelmi úthálózattal állhatnak kapcsolatban, amely az általam vizsgált területen, Erdély északkeleti részén 1368-tól Beszterce ellenőrzése alatt állt. Legfőbb elemét a Lemberg–Dnyeszterfehérvár–Kaffa útvonal jelentette, tulajdonképpen ebbe csatlakoztak bele az erdélyi és moldvai kereskedelmi utak. I. (Nagy) Lajos király (1342–1382) uralkodása idején ugyanis a Fekete-tenger északi partján lévő kikötővárosok, mint például a Duna-delta északi ágának torkolatánál fekvő Kilija, vagy a Dnyeszter deltájának jobb partján fekvő

35 Iorga 1925, 78.

36 Sófalvi 2017b, 57–58.

37 Tarisznyás 1982, 187.; Demjén 2016, 135.

38 Poncea 1999, 162–163.; Manolescu 1966, 67–70.

Dnyeszterfehérvár, aktívan bekapcsolódtak Közép-Európa kereskedelmébe, így lehetővé vált a „tengerentúli” áruk szárazföldi úton való továbbjutása Magyar- és Lengyelország felé.³⁹

Erdély délkeleti részén a Fekete-tenger felé vezető árukereskedelem lebonyolításában Brassó királyi városa szerzett monopóliumot 1358-ban, amelynek hatásköre kiterjedt a Bodza és a Prahova folyók völgye közötti térségre is.⁴⁰ Így válhatnak érthetővé azok a Bodzaforduló környékén megfigyelt sziklarajzok és rovasjelek,⁴¹ köztük az ún. Feliratos barlang jelei is, mely Nuciu (ejtsd: Nuku, Buzău megye) település közelében található. Ez a terület az 1845-ig létező havasalföldi Székely megyéhez tartozott, amely ugyancsak az Anjou-korban jött létre, az ekkor kialakuló kereskedelmi folyosó pedig Brassó város felügyelete alatt állt.⁴² Hasonló jellegű barlangtemplomok a moldvai területeken találhatók, azonban a többszöri átalakításuk és bővítésük miatt csak az órhelyi (Orheiul Vechi, Moldova) barlangtemplom keltezhető, amelynek egyik felirata az 1665-ös évszámot őrzi.⁴³

Moldva északnyugati részén 1469 körül kezdődik el a putnai kolostor építése III. István (Stefan cel Mare, 1457–1504) uralkodása idején, amely a fejedelem támogatásának köszönhetően hamar a környező terület gazdasági és kulturális központjává válik. Ebben az összefüggésben pedig az sem lehet teljesen érdektelen, hogy az említett uralkodó 1473-ban Mátyás királlyal olyan szerződést köt, amely a moldvai és erdélyi kereskedőknek kölcsönös vámmentességet biztosít.⁴⁴ Véleményem szerint így válhat érthetőbbé az írásos forrásokban megjelenő „Putnaloka” megnevezés a gyergyószéki Pricskén átvezető úttal kapcsolatban, amely Pesty Frigyes helynévgyűjteménye alapján a Gyergyószentmikóshoz tartozó Hágótóaljával azonos.⁴⁵ Binder Pál magyarázata szerint a Putna névben

39 Iorga 1925, 43–48.; Gorovei–Székely 2005, 38. 28. lábjegyzet.

40 Sófálvi 2017a, 61.

41 Lazarovici et al. 2011, 71–72., 75.

42 Sófálvi 2017a, 62.

43 Ghimpu 2000, 133., 192.

44 Gorovei–Székely 2005, 75–76., 84.

45 Csáki–Pál-Antal 2013, 107–108.

rejlő szláv „put” szó ösvényt jelent.⁴⁶ Kétségtelen, hogy ez az útvonal csak gyalogosan vagy lóháton történő közlekedést tett lehetővé, de emellett szólhat az is, hogy a Görgényi-fennsíkon keresztülhaladó útszakasz ugyancsak egy Putna-hágó néven ismert vízválasztón keresztül érkezik a Gyergyói medencébe.

Ma már vitathatatlan tényként fogadhatjuk el, hogy Székelyföld területén Udvarhelyszékről származik a legtöbb és legkorábbi székely írásos emlék a 13–14. századtól kezdődően.⁴⁷ Érdekes módon ezek jelentős része ugyancsak templomokhoz kapcsolódik, ahogy az a moldvai területek esetében is megfigyelhető. A korai moldvai templomok egyébként is szoros összefüggést mutatnak Erdéllyel, mint például az Órhely várában álló, vagy a Dnyeszter jobb partján lévő Soroca (Moldova) várkapolnája, utóbbit egyenesen besztercei mesterek építették.⁴⁸

Hozzátennem, hogy jelen ismereteim alapján a 15. század elejére tehető Ditró (Ditrău, Hargita megye) kialakulása. A szász Dittrichderf, „Dittrich falva” jelentésű neve az ősfoglaló nevét őrizheti.⁴⁹ Mindenesetre az biztos, hogy a 15. század első harmadától Szászrégen (Reghin, Maros megye) is bekapcsolódik a Moldva és Lengyelország felé irányuló kereskedelembe. A szászrégeni út pedig éppen Ditró térségén keresztül vezetett a moldvai határ és a lengyel területek irányába, jelentőségét pedig az adhatta, hogy innen a Tatár-hágón át Tölgyesre, a Tászok-tetőn és Bélboron (Bilbor, Hargita megye) keresztül pedig Dragujászkára (Drăgoiasa, Suceava megye) lehetett eljutni,⁵⁰ de akár a borgói hágóhoz is, amely Beszterce és Szucsáva között biztosította az összeköttetést. Sokáig ez a bélbori gyalogösvény jelentette az egyik legrövidebb utat Moldva és Bukovina felé.⁵¹ Valamikor a 16. század második felében jött létre Remete települése Ditróval átellenben, a Maros túlsó partján. Legrégibbi útja a kereszthegyi út, amely Laposnyán keresztül a Görgény patak völgyén át vezet Szászrégenbe.⁵²

46 Binder 1992, 106.

47 Benkő 2016, 480–485.

48 Ghimpu 2000, 95–96., 191–192.

49 Vámszer 2000, 143.

50 Orbán 1869 II, 141.

51 Benkő 1853 III, 156.

52 Vámszer 2000, 148.

Ez az út Erdély első katonai felmérésén is szerepel,⁵³ vagyis szinte a 18. század végéig sikerült megőriznie jelentőségét.

A 17. század elejétől válik egyre jelentősebbé a legkorábbi gyergyószéki települések közé tartozó Szentmiklós szerepe. Szentmiklós mezővárossá válását segítette földrajzi fekvése, hiszen a Gyergyószéket Csíkszékkel összekötő fő útnak, valamint a Görgényi-havasokon átvezető Só útjának a kereszteződésénél fekszik, amelynek a pricskei vám is részét képezte.⁵⁴ Mint az Erdély első katonai felmérésén is megfigyelhető, a pricskei vám fölött, Tatármezőn az út háromfele ágazott: Délkelet fele a Lapos-havason át Békás és Karácsonykő irányába vitt. Északkeleti irányban Tölgyesen keresztül Németvásár és Moldvabánya fele vezetett. A harmadik elágazás északnyugati irányban a Közrez-tető fele vitt, ahonnan Borszék és Bélbör vált könnyen elérhetővé, onnan pedig Dornavára és Beszterce vidéke.

A jelen dolgozat keretében említett írott kövek elég egyértelmű összefüggést mutatnak Erdély középkori és fejedelemség kori kereskedelmi úthálózatával, amely az Anjou-korban alakult ki és többé-kevésbé egészen a 19. századig használatban maradt. Ugyanakkor hangsúlyoznom kell, hogy nem szabad figyelmen kívül hagynunk a korabeli határjelzésekkel fennálló kapcsolatot sem, hiszen a kettő sokkal inkább kiegészíti, mintsem kizárja egymást. Véleményem szerint nagyon hasonló jelenséget figyelhetünk meg napjainkban a települések határában, az áthaladó utak mentén felállított helységnévtáblák esetében.

53 <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-transylvania/>; a letöltés időpontja: 2019. december 6.

54 Demjén 2016, 15–16.

KÉPEK

1. kép: A Tászk-tetőn 2018-ban azonosított írott kövek (K1–14, piros színnel jelölve, forrás: Google Earth) és az 1913-ben találtak (I–XI, kék színnel jelölve, forrás: Kovács 1914, 2. ábra).

2. kép: Azok a jelen dolgozat keretében említett helyszínek, ahonnan írott kövek ismertek (forrás: Google Earth).

3. kép: Az írott kövek lelőhelyei az Erdélyi Nagyfejedelemség 1862-es térképére vetítve (forrás: <http://www.geo-spatial.org>)

IRODALOM

- Benkő 1853. *Benkő Károly*: Csík, Gyergyó és Kászon, Leírások. Stein János kiadása, Kolozsvár, 1853.
- Benkő 2016. *Benkő Elek*: A székely írás emlékei. In Benkő Elek, Oborni Teréz (Szerk.): Székelyföld története I. MTA BTK – EME – HRM, Székelyudvarhely, 2016. 475–486.
- Benkő–Székely 2008. *Benkő Elek – Székely Attila*: Középkori udvarház és nemesség a Székelyföldön. Nap Kiadó, Budapest, 2008.
- Berta–Károly 2007. *Berta Árpád – Károly László*: A szertő-tetői kő rovasírásos feliratai. *Magyar Nyelv*, 103/3. (2007) 300–310.
- Binder 1992. *Binder Pál*: Megjegyzések a középkori erdélyi helynevek szász megfelelőiről. *Erdélyi Múzeum*, 54/1–4. (1992) 102–109.
- Bolohan–Puskás-Kolozsvári 2019. Bolohan, Neculai – Puskás-Kolozsvári Frederic: A tászok-tetői írott kövek. Tarisznyás Márton Múzeum, F&F International, Gyergyószentmiklós, 2019.
- Csallány 1960. *Csallány Dezső*: A székely-magyar rovasírás emlékei. *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve*, 3. (1960) 39–122.
- Csáki – Pál-Antal 2013. *Csáki Árpád – Pál-Antal Sándor* (Szerk.): Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége. II, Hargita megye. Országos Széchényi Könyvtár – Székely Nemzeti Múzeum, Budapest–Sepsiszentgyörgy, 2013.
- Demjén 2016. *Demjén Andrea* (Szerk.): Gyergyószentmiklós a régészeti kutatások tükrében. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Tarisznyás Márton Múzeum, F&F International, Kolozsvár–Gyergyószentmiklós, 2016.
- Endes 1938. *Endes Miklós*: Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Korda R. T. Nyomdája, Budapest, 1938.
- Erdélyi–Ráduly 2010. *Erdélyi István – Ráduly János*: A Kárpát-medence rovasfeliratos emlékei a Kr. u. 17. századig. Masszi Kiadó, Budapest, 2010.
- Ferenczi 1990. *Ferenczi Géza*: A Firtos-várbeli rovasjegyekről. *Hazanéző*, 1/2. (1990) 18.

- Ferenczi 1997. *Ferenczi Géza: Székely rovásírásos emlékek.* Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely, 1997.
- Ghimpu 2000. *Ghimpu, Vlad: Biserici și mănăstiri medievale în Basarabia.* Monografie. Editura Tyrageția, Chișinău, 2000.
- Gorovei–Székely 2005. *Gorovei, Ștefan S. – Székely Magdalena: Princeps Omni Laude Maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare. Mușatinii, Suceava, 2005.*
- Iorga 1925. *Iorga, Nicolae: Istoria comerțului românesc. Epoca veche.* Tiparul Românesc, București, 1925.
- Kémenes 1914. *Kémenes Antal: Tászoktetői leletekről (Csíkvármegye Ditró község határa).* *Archaeologiai Értesítő*, 34. (1914) 110–119.
- Kovács 1914. *Kovács István: A tászoktetői sziklakarczolatok (Csík vármegyében).* *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából*, 5. (1914) 229–276.
- Lazarovici et al. 2011. *Gheorghe Lazarovici – Iuliu Cristi Pop – Cornelia-Magda Lazarovici – Sote Angeleski: Megalite în Carpații Răsăriteni. Căi spre sanctuarele din natură și urmele unor așezări. Studiu de etno-arheologie și etno-religie.* *Arheologia Moldovei*, 34. (2011) 53–76.
- Manolescu 1966. *Manolescu, Radu: Campania lui Sigismund de Luxemburg în Moldova (1395).* *Analele Universitatii București, Istorie*, 15. (1966) 59–74.
- Naum–Butnaru 1989. *Naum, Traian – Butnaru, Emil: Munții Călimani.* Editura Sport-Turism, București, 1989.
- Orbán 1869. *Orbán Balázs: A székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismeii szempontból, II.* Ráth Mór, Pest, 1869.
- Poncea 1999. *Poncea, Traian-Valentin: Geneza orașului medieval românesc extra carpatic (secolele X–XIV).* Editura Biblioteca Bucureștilor, București, 1999.
- Ráduly 2006. *Ráduly János: A moldvabányai ferences templom régi rovásjegyei.* *Erdélyi Múzeum*, 68/3–4. (2006) 145–149.
- Ráduly 2007. *Ráduly János: Még egyszer a moldvabányai rováslelékről.* *Székelyföld* 11/7. (2007) 101–109.
- Ráduly 2011. *Ráduly János: Erdélyi rováslelékek világa. Adalékok rovásírásunk ismeretéhez.* Silver Tek Kiadó, Marosvásárhely, 2011.

- Romstorfer 1893. *Romstorfer, Carl A.*: Aus den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission”. *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, 1. (1893) 45–71.
- Romstorfer 1895. *Romstorfer, Carl A.*: Aus den „Mittheilungen der k. k. Central-Commission”. *Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums*, 3. (1895) 141–143.
- Sófalvi 2016. *Sófalvi András*: Sóbányászat és sókereskedelem 1562-ig. In *Egyed Ákos – Hermann Gusztáv Mihály – Oborni Teréz* (Szerk.): Székelyföld története I. A kezdetektől 1562-ig. MTA BTK – EME – HRM, Székelyudvarhely, 2016, 295–301.
- Sófalvi 2017a. *Sófalvi András*: Bodza vára és a havasalföldi Székely megye. *Lustra*, 4/1. (2017) 55–62.
- Sófalvi 2017b. *Sófalvi András*: *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2017.
- Takács 1987. *Takács Lajos*: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.
- Tánczos 2006. *Tánczos Vilmos*: A moldvabányai rovasírásfeliratról és keletkezésének háttéréről. *Erdélyi Múzeum*, 68/3–4. (2006) 150–156.
- Tarisznyás 1982. *Tarisznyás Márton*: Gyergyó történeti néprajza. Tíz tanulmány. Kriterion, Bukarest, 1982.
- Teodor 2003. *Teodor, Dan Gh.*: Inscriptiile rupestre de la Cotârğași-Suceava. In *Ionel Cârdea – Paul Cernovodeanu – Gheorghe Lazăr* (Red.): Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani. Muzeul Brăilei, Editura Istros, Brăila, 2003, 789–799.
- Tóth 1996. *Tóth Péter*: A pogány kori őskultusz emlékei Magyarországon. In *Fazekas Csaba* (Szerk.): *Studia Miskolcinsensia 2*. Társadalomtörténeti tanulmányok. Miskolc, 1996, 20–35.
- Ursulescu 1991–92. *Ursulescu, Nicolae*: Inscriptia cu semne runice de la Herla (com. Slatina, jud. Suceava). *Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași, Istorie*, 37–38. (1991–1992) 81–86.
- Vámszer 2000. *Vámszer Géza*: Csík vármegye településtörténete. Helytörténeti adatok a hajdani Csík vármegye (Csík, Gyergyó és Kászon) településtörténetéhez. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2000.

AZ APAHIDAI ONACHAR

(>Onacharus<Aunacharus)

SZABÓ ÁDÁM

Bonae memoriae Attila Kiss¹
(Brassó 1939 – Budapest 1999)

ABSZTRAKT: Az 1889-ben előkerült, a 5. század második felére keltezhető apahidai I. germán fejedelmi sírban két gyűrű volt az elhunyt ujjain: egy névgyűrű és egy keresztgyűrű. A névgyűrűn az elhunyt neve szerepel, latin betűkkel, latin kereszt alatt. A keresztgyűrűn négy kis latin kereszt áll. A sírhoz tartozónak tekint a kutatás egy később múzeumba került monogramos gyűrűt is, azonban ennek több mint bizonytalan az I. sírhoz való tartozása. Az elhunyt latin vagy hosszú latin kereszttel díszített arany hagymagombos fibulája a Római Birodalomban viselt magas méltóságára és feltehetően patríciusi rangjára utal. A latin nyelvű gyűrűfelirat szerint a Nyugatrómai Birodalommal állt kapcsolatban, esetleg mint egy foederatus csoport vezetője. Vélhetőleg a gyűrűket is nyugat-európai, ezen belül itáliai ötvösök, vésnökök készítették. A gyűrűfeliratot eddig epigrafikai oldalról nem vizsgálták, a rajta álló nevet korábban Omharus, Omharius formákban olvasták. A névgyűrű feliratát Michael Sch-

¹ Vö. Gáll–Szenthe–Tóth 2015, 5-18.

mauder 1998-ban *Omaharus* alakra pontosította a 2. sor betűkapcsolásának jó észrevétele nyomán, amit ő M^A nexusnak értelmezett. Az újabban Coriolan H. Opreanu és Nicolae Gudea által olvasott 3. sor VG olvasata felirattanilag nem támogatható, időrendi okok miatt sem lehet $v(ir)g(oriosus)$, marad tehát az *-us* olvasat. Legutóbb Wolfgang Haubrichs is az *-us* végződést látta valószínűnek. A gyűrűn álló név második fele jól értelmezhető ógermán / gót szó (**harjaz / hajris*), ahogy ezt Bóna István felismerte. Az első fele viszont *OM*, illetve *OMA* formában értelmetlen, ezzel a név nemcsak hapax, hanem értékelhetetlen is nemcsak nyelvi és történeti szempontokból, hanem a temetkezés germán, illetve nyugati kapcsolatokra utaló kontextusában is. A betűösszevonás (nexus) azonban felirattani szempontból N^A is lehet, amely jól értelmezhető is. A névgyűrűre írt név olvasata így *Onahar|us*, ahol a *H* a germán nyelvek CH hangját jelöli fonetikusán írva. A gyűrűn álló név tehát $On^a(c)har|us$, ennek latin *-us* végződés nélküli alakja *Onachar*. Ezzel formaszzerű germán név bontakozik ki, amely nyugati germán közegben fordul elő. Eredeti formájában *Aunachar*, latinosan írva *Aunacharus*, illetve *Aunarius* formája ismert még.

A sírhoz bizonytalansággal – vagy talán inkább sehogy sem – köthető, valószínűleg bizánci készítésű monogramos gyűrű görög nyelvi alapon értelmezhető. A vele egy kontextusba tartozónak feltételezett névgyűrű felirata alapján való olvasata nehézkes, erőltetve oldható fel a megfelelő alakra. Ez esetben a gyűrű fejének lenyomati formájával együtt az *OMAPVΣ* (*Omarus*) karaktereket tartalmazza egyenként elkülöníthetően. Ha mégis összetartoznának, úgy a monogramot csak a névgyűrűről másolhatták, a betűkapcsolást *M*-nek látva, s a görögül itt nem jelölhető *H*-t elhagyva. Legvalószínűbb, hogy nem ugyanaz áll rajta, mint a névgyűrűn, s nem is az I. sírba temetett személyé volt. Legegyszerűbb olvasata pedig *PAMVΣ* – azaz *RAMUS* – vagy ezen betűk más, balról jobbra olvasható értelmes kombinációja.

Neve és személyes tárgyai alapján kérdésessé válik, hogy *Onachar* gepida király volt-e. A nyugati germán közegre jellemző név összevetésben a sír egyéb nyugati kötődésű leleteinek kontextusával arra utal, hogy az apahidai fejedelmi rangú személy nyugatról érkezhetett a gepidák tiszántúli és erdélyi területeire. Feltehető, hogy kíséretével együtt a mai Apahida környékére települt nyugati germán *regulus* lehetett, akit az 5. század második felének nyu-

gat-európai változásai sodortak a Kárpát-medencébe, ezen belül Erdélybe, ahol befogadta őt a térséget uraló gepida király. A legszemélyesebb tárgyain látható hosszú vagy latin kereszték keresztény voltát és nyugatrómai területekhez való kötődését mutatják. Névgyűrűje nem illeszkedik a kortárs, császári mintát másoló germán királyi pecsétgyűrűk közé. Gyűrűi, bár magas rangját jelzik, nem regáliák. Ilyen szintű insigniumok alkalmazása esetén a királyi rang (*rex*) jelzése valószínűleg nem maradt volna le a névgyűrűjéről, ha ő király. A vele együtt eltemetett tárgyak és a neve alapján, a korban felemelkedő száli frank vagy Meroving hatalom elől menekülhetett el a 476-ban megdőlt Nyugatrómai Birodalom galliai-germaniai területeiről. Az ő és családja hagyatéka (I.-II.-III. (?) apahidai sírok), továbbá a Szamos menti leletanyag egy része a korábban „keleti Meroving kultúrának” is nevezett régészeti horizont kialakulásához is hozzájárulhatott.

KULCSSZÓK: Erdély, Apahida I. sír, névgyűrű, pecsétgyűrű, keresztgyűrű, germán, Omharus, Omaharus, Onachar, Aunacharus, 5. század, Barbaricum, *regulus*, késő-római kor.

ABSTRACT: **Onachar from Apahida (>Onacharus<Aunacharus).** The first Germanic „princely” grave that can be dated to the second half of the 5th century on the basis of the chronology of the adjacent objects to the skeleton was discovered in Apahida (RO, Com. Cluj) in 1889. Among the objects found there were two gold finger rings, a name ring and a cross ring. The name ring contains an engraved Latin cross and a male personal name. The cross ring contains four engraved little Latin crosses. Based on the archaeological context, at first the possible Germanic name on the name ring was read as *OMHAR|VS*, then as *OM^AHAR|VS* (M. Schmauder) and later as *OM^AHAR|VG* (N. Gudea). The ending is definitely a Latin *-VS* and not *-VG*, or *VG* abbreviation (C. H. Opreanu). In this form, the original name without an *-us* ending is a hapax and uninterpretable. The *OM* beginning is unknown in the case of Germanic names. However, the *M^A* like ligature (nexus) can also be read as *N^A*, which means that the reading of the name could be *ON^AHAR*, as well. The *ONAHAR* form contains a regular *AU>O* changing (also according to W. Haubrichs), the *H* represents the *CH* sound of Germanic languages. The original form of the

name sounds *Aunachar*, with the Latin ending *Aunacharus*, which appears in the *Aunacharius* and *Aunarius* forms, as well. On the name ring, the name was engraved phonetically, following the pronunciation, which sounds *Onachar*, i.e. *Onacharus* [=On^a(c)har|us]. It was an existing and real name in the West Germanic area of the age. Onachar's name and his adjacent objects suggest that he could have been a West Germanic fugitive *regulus*, who – together with his escort – was received by the local Gepid ruler of the period.

KEY WORDS: Transylvania, Apahida, grave I, German, name ring, cross ring, Omharus, Omaharus, Onachar, Aunacharus, 5th century, Barbaricum, *regulus*, late Roman time

1. Az alábbi közlemény a 2019 decemberében Budapesten rendezett Ősi írások konferencián² „*A Magyar Nemzeti Múzeum Barbaricum Gyűjteménye és a Barbaricum feliratos emlékei*” címmel tartott előadás része volt. Az előadást, ahogy ezt az írást is kollégám, az éppen húsz éve elhunyt Kiss Attila emlékének ajánlottam.³

2. A saját nyelven, de latin betűkkel írt barbaricum szövegek közé tartozik az apahidai első (I.), germán fejedelmi sír egyik aranygyűrűjének, az ún. 'névgyűrűnek'⁴ a felirata.⁵

2 Itt is köszönöm a konferencia szervezője, Prof. Dr. Fehér Bence DSc, tudományos tanácsadó meghívását.

3 A MNM Barbaricum Gyűjtemény anyagának kiválogatását a többi régészeti gyűjteményből Garam Éva és Kiss Attila kezdték el, s az 1–4. századi tárgyak nagyobb részét el is különítették önálló raktári egységbe 1994-gyel bezárólag, ezzel megteremtve a 2011-ben hivatalosan Germán-Szarmata Gyűjtemény néven indult önálló alegységet képező múzeumi gyűjtemény alapját. Vö. Masek–Szabó 2014.

4 Óh. Muzeul Național de Istorie a României. Ltsz.: 54580. Vö. még Werner 1967/68, 120–123. és Popescu 1976, 394. Nr. 437b.

5 Válogatott irodalom: Finály 1889, 305–320.; Csallány 1961, 222–223.; Horedt–Protase 1972, 174–220.; Kuhn–Werner–Horedt 1973, 365–367.; Bóna 1986, 146–149.; Harhoiu 1987; Kiss 1987; Bóna 1989, 75–83., 79–80.; Cseh J. in Bóna et al. 1993, 40–41.; Kiss 1995; Oanță-Marghitu 2014, 615–619.; Kiss P. 2015, 89–90.; Vida 2016, 47–49.; Rácz 2018.

Az 1889-ben előkerült sír a mellékletek összességének időrendje szerint tá-
gabban az 5. század második felére keltezhető⁶, szűkebben pedig 431–470 közé
keltezik, bár ez utóbbi nem látszik indokoltnak.⁷ A sír lelőhelyét nemrég határozta
meg pontosan egy kutatócsoport, kiigazítva ezzel Kurt Horedt téves meghatározá-
sát.⁸ Az eltemetett fejedelmi személy temetkezéséből két pecsétgyűrű került elő a
megtaláláskor. Az egyik, az ún. névgyűrűn latin kereszt és latin betűs felirat (**1.**
kép) áll, a következő fejlappján négy latin kereszt áll szabályosan rendezve, ennek
alapján keresztgyűrűnek nevezhető (**2. kép**). A gyűrű újszerűnek látszik, kopás-
mentes, éles kontúrokkal. Valószínűleg ezt már csak a sírban viselte a tulajdonos.
A rajta együttesen, illetve szabott rendben látható négy kereszt pontos, illetve sze-
mélyes szimbolikájának megfejtése még nem történt meg. Vélhetőleg az elhunyt
valamelyik kereszténységnek belüli irányzathoz való tartozásával függ össze.

A harmadik gyűrű, amely inkább szakirodalmi alapon kötődik a sírhoz,
egy pecsétgyűrű, amelyen latin kereszt és retrográd monogram látható (**3.**
kép). Az alig kopott monogramos gyűrűt Finály Henrik 1889-ben nem említi
a sír első közlésében. 1897-ben került a Magyar Nemzeti Múzeumba Springer
Dávid gyulafehérvári ékszerész közvetítésével, Apahida lelőhelymegjelöléssel.
A leltárkönyvbe a lelőhelyadatot Hampel József kérdőjellel vette fel. A vele
együtt behozott vadkanfejes pendulum az egyetlen olyan tárgy, amely erősí-
tené a gyűrű apahidai I. sírhoz való kötődését, de biztossá nem teszi. Ennek
megfelelően nem kezelhető bizonyossággal, hogy ugyanabból a sírból került
elő, mint a másik két gyűrű. A nagyméretű, hüvelykujjra vagy kesztyűre készí-
tett monogramos gyűrű többféleképpen olvasható feloldott szövege nehezeb-
ben feleltethető meg a feliratos gyűrű szövegének, de felirattani szempontból
nem lehetetlen. Ugyanakkor ez a nehézkes és sok magyarázatot igénylő meg-
feleltethetőség szintén növeli az együvé tartozás vélelmével szembeni kétsége-

6 Vö. Harhoiu 2013, Abb. 15. az első és második sír tárgyainak jó összesített fényképe.

7 A korszak szöveges forrásaihoz általánosan ld. Halsall 2007; a régészeti-történeti vetüle-
tekhez ld. Kiss 1991; Bóna et al. 1999: Bóna István előszava és B. Tóth Ágnes, Cseh János,
Gallina Zsolt, Mesterházy Károly, Nagy Margit tanulmányai; Schmauder 2002; Schmau-
der 2003; Prohászka 2008; Kiss P. 2015; Masek 2018; Rácz–Vida 2018; Vida–Quast–Rácz–
Koncz 2019 kötet tanulmányai, a korábbi irodalommal.

8 Ld. Gáll et al. 2017, 26–27. Nr. 9.

ket. Annak elfogadásával, hogy valóban Apahida a lelőhely, az sem zárható ki, hogy egy következő, ugyanazon területen eltemetett kortárs személy szétdőlt sírjából került elő eredetileg.⁹ Bóna István korábban már felvetette egy harmadik sír esetleges létét egy, az ismert két sír tárgyaihoz nem illeszkedő övcsat alapján. Emellé, tekintetbe véve azt is, hogy a hasonló sírokból eddig egyszerre csak egy nevet tartalmazó pecsétgyűrű került elő, a monogramos gyűrűt valóban másik, szűkebb apahidai kontextusban kellene alapvetően értelmezni, mint a névgyűrűt.

3. Alább a latin betűs felirattal ellátott ún. névgyűrűről lesz szó.¹⁰ Epigrafikai oldalról még nem vizsgálta senki, így a felirattani szempontból viszonylag egyszerűnek számító szöveg nem rendelkezik még pontos olvasattal, ezáltal megfejtéssel sem. Ennek oka talán az, hogy a római kor határán és a római világ peremén túl került elő, s kontextusa alapján a népvándorlaskorba tartozik. A gyűrű és szövege azonban több szálon kötődik mind a nyugatrómai világhoz, mind a római korhoz – igaz, mindkettőnek a végéhez.

Átlagos formája alapján nem keltezhető a császárkoron belül. Sima felületű, a gyűrűtest és a gyűrűfej egybeöntött. A gyűrűtesthez képest kiszélesedő gyűrűfej ovális lapot formáz, sima felületében három sorba rendezetten írásjelek állnak. A felirat a Római Birodalom területén előforduló, fémbe ütött feliratok készítmódja szerint több évszázadon át alkalmazott technikával készült. A háromszögű betűtalpak és betűtetők előzetes beütése után ütötték be közékük a betűszárat, pontos alakú és méretű éllel rendelkező célszerszámokkal.

A gyűrűfej három sorba rendezett, igényesen vésett betűkből álló felirata a következő (vö. **1. kép**):

9 Őh. Magyar Nemzeti Múzeum. Ltsz.: MNM N 27/1897.2. (N1), súlya 54,9 g. Méretei: Átm. 3,1–3,3 cm; fej átm. 1,2–1,7 cm; karikaszélesség 1,3–0,7 cm; karikavastagság 0,6–0,35 cm (köszönöm Hajnal Zsuzsának a méretadatokat). A lelőköri körülmények tisztázatlansága, a sír vagy sírok szétdőlt előkerülése miatt a gyűrű lehetséges máshova tartozását jelzi már Gáll et al. 2017, 27. is.

10 A két gyűrű szövegével legutóbb foglalkoztak: Werner 1967/68, 120–123. (uo. W. Betz is, p. 123.); Schmauder 1998, 67–68.; Schmauder 2002, vol. II. 7–10. Nr. I. és Taf. 1–14.; Schmauder 2003, 91–92.; Spier 2010, 15.; legutóbb Opreanu 2014, 279–293., 289. Fig. 5. a. és Fig. 6. a–b. Vö. még Garipzanov 2018, 147–148.

V. 1.: † (kereszt); a függőleges hasta felső része hiányos a gyűrűfej kopása miatt. A kopást is figyelembe véve, a kereszt latin vagy hosszú kereszt.

V. 2.: $OM^{\wedge}AHAR$ vagy $ON^{\wedge}AHAR$; a gyűrűfej méretét és a sor meglévő hosszát figyelembe véve nem zárható ki, hogy a sor végéről egy betű teljesen lekopott. Az $N^{\wedge}A$ betűösszevonás második tagjában bizonytalanság látható az eszközkezelésben, amelyet az A betű kiképzésének szüksége okozott. Az A betűt nem pusztán az M vagy N szárai közé igazították a keresztvonal bevésésével, hanem önálló betűként is formázva vonták össze az előző betűvel. Egy vonásból álló jobb szárának ductusát az M vagy N baloldali középszár ductusához igazították, bal szárát viszont két kisebb vonásból állították össze, amelyek közül a keresztvonal kiágazik balra. A felirat második betűjében álló betűkapcsolást (nexust) Michael Schmauder jelezte először 1998-ban, $M^{\wedge}A$ olvasattal.

V. 3.: VS vagy VG . A második betű alja a gyűrűfej kopása miatt elveszett, a betűszár iránya szerint nem szabályosan álló S forma szerint hasasodik, hanem a kurzív G formákat is idézi, ahogy erre Coriolan H. Opreanu felhívta a figyelmet 1999-ben. Az olvasatot Nicolae Gudea is valószínűnek látta. Azonban az S betű véése egyrészt gyakran tartalmaz hasonló hibákat – nemcsak a fém, hanem a kő felirathordozókon is –, másrészt a sorban a betűk tengelye alulról felfelé jobbra dőlő, azaz a mára lekopott alsó betűgörcsület valóban hátrább esik. A betű pontos hangértéke ez esetben tehát a szöveg többi részének, illetve az értelmezésének függvényében dől el. Az idézett szakirodalmi szerzők többsége az VS olvasatot tekinti jónak, amely a betűk tengelyirányát tekintve is valószínűbb.

A három sorban álló szöveg második és harmadik sorának betűi között nincsenek interpunctiók, s nincs távolság. A háromsornyi szöveget csak a sorok tagolják, ami nem jelenti szükségképpen azt, hogy külön kifejezésekhez tartoznak. Ugyanígy nem tekinthetők automatikusan rövidítések sorozatának sem, bár amíg nem adódik értelmes olvasat, addig ez a lehetőség is számításba veendő.¹¹ A szöveg nem retrográd, azaz nem tényleges pecsétgyűrűként használták, inkább reprezentatív szerepe volt. Formai alapon a Római Birodalom

11 Pl. Vékony Gábor ms. MNM Adattára, 164/e dosszié, különálló cédula: *O(optimus) M(a-ximus) H(unnorum) A(rdaricus) R(ex) / V(otum) S(olvit)*. Köszönöm Fehér Bencének az adatot.

területén készült, tartalmi alapon a Nyugatrómai Birodalomban, ezen belül lehetségesen Itáliában.¹² A gyűrűfej széleinek erős kopása, amely a v. 1. tetején, a v. 2. végén és a v. 3. végének alsó részén mutatkozik meg, a tárgy hosszú ideig tartó használatát mutatja. Felirattani alapon, a rajta álló két A betű lefelé csúcsos keresztastája alapján már a 3. század első felétől felfelé keltezhető, azonban a betűforma használata a későbbi évszázadokban is gyakori. Ennek alapján nem lenne szükségképpen egykorú az apahidai sír többi tárgyával, de funkciója és személyes jellege a tulajdonosához köti, ezáltal az 5. századi készítése a legvalószínűbb. A két gyűrű közül, állapotát tekintve ez az idősebb.

Olvasata több szempontból problémás. A gyűrű személyes jellegéből fakadóan is egyértelmű, hogy a tulajdonos neve állt rajta. A temetkezés jellegét tekintve feltételezhető, hogy valóban magát a tulajdonost temették el, ujján a gyűrűvel, gyűrűivel. A temetkezés egyéb leleteiből, a kontextusból is kiindulva, Bóna István a következőképpen értelmezte a szöveget: „... A második gyűrűn kis kereszt alatt az OMHARIVS név olvasható, az RI betűk össze vannak kapcsolva. A harmadikon, amely pecsétgyűrű volt, kereszt és monogram látható. A feltehetőleg görög tükörírásból egyaránt kibetűzhető az OMARIVΣ vagy az AVD-OMARIVΣ név, egyáltalán nem meglepő, hogy a második gyűrűn olvashatóval azonos névről van szó. Ilyen nevű gepida történelmi személyt a ránk maradt írott források nem említenek. A név második fele korrektül értelmezhető a gót harjaz (= 'Heer, sereg') szóból. Mivel a monogram megengedi az Audomharius feloldási lehetőséget is, hibátlan keleti germán névformát kapunk: Audomharjaz, latinosan: (Aud) Omharius, jelentése a 'sereg ura', a 'sereg üdve'. Ezt a nevet csak a gepidák egyik királya viselhette (vö. az Ardariks, a 'földök királya' vagy a Gunderith/Gunderiks, a 'harcosok királya' nevekkel). ...”¹³ Máshol a következőképpen fogalmazott:

„Audomharjis/Omharius Az apahidai 1. királysírban nyugvó keresztény gepida fejedelem aranygyűrűjének latin felirata, amelyet az egybeírt (ligált) R és I betűkre nem figyelve egy évszázadig értelmetlenül olvastak („Omharus”). A

12 A korszak gyűrűihez vö. pl. Marshall 1907; Henkel 1913; Finney 1982, 383–407.; Spier 1992; Spier 2007; Spier 2010; Garipzanov 2018 a korábbi irodalommal.

13 Bóna 1986, 147.; Bóna 1989, 79–80.

név második tagja az ógermán *harjaz, illetve gót harjis (nominativus és genitivus) jelentése: 'sereg'. Számos népvándorlás kori germán király és seregvezér összetett nevének a része, pl. Chlot-harius = Lothar frank király. Amennyiben a ligatúrát ir-ként olvassuk, akkor is korrekt gót szót kapunk, hairus 'kard'. A név eredeti, teljesebb első tagja a sír monogramos pecsétgyűrűjén kibetűzhető AVD szóval kezdődik, ami az auda 'boldogság-üdvösség' szónak értelmezhető. A király teljes neve tehát körülbelül 'a sereg üdvé' lehetett. Az Om szókezdet, illetve om szótag azonban mindkét esetben megfejthetetlen.¹⁴

Az OM szókezdet nem szerepel germán szógyűjteményben, amint ilyen kezdetű név sem ismert¹⁵, azaz megfejthetetlen, ahogy Bóna István helyesen megállapította. Az OM kezdet mint rövidítés két másik okból sem valószínű. Az első, hogy felirattanilag sem nyoma, sem indoka nincs a rövidítésnek ott, másrésztől nem is OM olvasatú a betűcsoport, amelyet értelmezni kellene. A Bóna István által inkább nyelvészeti alapon valószínűsített R^I betűkapcsolásnak nyoma sincs a gyűrűn. Az olvasat egyébként nem igényli az I betűt ahhoz, hogy az összetett név második tagjának Bóna által javasolt értelmezése igaz legyen.

A kutatás sokáig nem vette figyelembe a második sor második-harmadik betűjének kapcsolását. Michael Schmauder hívta fel rá elsőként a figyelmet 1998-ban, hogy betűkapcsolás látható a sorban.¹⁶ Észrevétele kitűnő, a nexus tényleg jól láthatóan ott van, ezt ő M^A-ként értelmezte, ezzel a sor olvasatát OMAHAR-ra igazította. A harmadik sor olvasataként, a sort kétbetűs V G rövidítésként értelmezve 1999-ben Coriolan H. Opreanu a v(ir) g(loriosus) javaslatot tette.¹⁷ Az utolsó, hiányosan fennmaradt betű alakja és iránya miatt felirattani szempontból valóban lehet a G mellett is érvelni. Ezzel együtt a különös, ebben a formában hapax név kérdése nem oldódik meg, amint a harmadik sor illetén értelmezése időrendi kérdéseket is támaszt. A 4. század végétől csak császári jelzőként használt gloriosustól¹⁸ eltérő szenátori vir gloriosus (ἔνδοξος)

14 Bóna in: Bóna et al. 1993, 41. Vö. még Bóna in: Bóna et al. 1999, 8.

15 Vö. pl. Köbler 2014 és Förstemann 1856, 971–972.

16 Schmauder 1998, 67–68.

17 Opreanu 1999, 926–928. = AE 2007, 1193a: *Omaha(r)i* | *v(iro) g(loriosus)*. Vö. még Opreanu 2014, ugyanezzel az olvasattal.

18 Vö. pl. Kulikowski 1998, 247–252.

titulus a korai bizánci korban előfordul ugyan, de nem az 5. század második felében vagy korábban, az apahidai sír ugyanott vélt pontosabb keltezése szerint 431-470 között. A század legvégén jelentkezik más jellegű feliratos forrásokban a *gloriosus* jelző, címként a Bizánci Birodalomban azonban a 6. századtól jelenik meg.¹⁹ Ez a feloldási, olvasati javaslat tehát kronológiai és földrajzi problémákat is felvet, még ha a sírból előkerült császári ajándék, a barbár fejedelmeknek adományozott hagymafejes fibula által is megerősítetten elfogadható, hogy az apahidai germán fejedelmi személy a Római Birodalom szövetségese volt. Azaz akár a *v(ir) g(loriosus)* titulus is kijárhatott volna neki. Ezzel viszont a temetkezésének időrendje a 6. századra tolódna, ezt pedig a teljes leletegyüttes kontextusa nyomán nem lehet bizonyítani, azaz elvetendő lehetőség.

A második sor betűkapcsolása lehet ugyan M^A is, azonban felirattani szempontból ugyanolyan érvénnyel N^A nexus is. Utóbbival a sor olvasata *ONAHAR*, amely a másikkal ellentétben értelmezhető változatot képvisel, tehát valószínűbb. *ON* kezdetű germán név – szemben az *OM* kezdettel – létezik, azonban az *AUN* gyöknél keresendő a névtárban.²⁰ Aki a nevet a gyűrű készítéséhez leírta, a szókezdő hangot határozottan *O*-nak hallotta és így is rögzítette, a vésnök pedig így véste be. Ez eredetileg csak a máshol *AU* betűkkel leírt hang lehet, amely ugyanúgy változott a kiejtés során, mint például az ausztrógót népnév osztrogótra. Hasonló, $AU > O$ változások a Wulfila-féle gót Bibliában is előfordulnak a korban²¹, azaz szokványosnak is mondható az *AU* hang *O*-nak hangzó ejtése és ennek nyomán a leírása is; a Wulfila-írás *AW* digráfja nyílt *O*-nak ejtendő, tehát a gót elvű *AV* (*au*) betűcsoport azonos a latin *elven* írt *O* betű egyik kiejtési formájával. Az *ON* betűpár pedig önmagában is az *AUN* gyökre utal. A második korrektúrát követően került kezembe egy frissen megjelent tanulmány a gepida nevekről. A névgyűrűvel kapcsolatban Wolfgang Haubrichs szintén jelzi az $AU > O$ hangalakváltozást, azonban a nevet Michael Schmauder idézett olvasatára ($OM^A HAR$) támaszkodva tárgyalja tovább.²²

19 Vö. Kazhdan 1991, 855. és Náf 1995, 21–22.

20 Vö. Förstemann 1856, 971.

21 Vö. pl. Quast 2005.

22 Ld. Haubrichs 2019, 63. nr. 19. *OMAHARUS* további irodalommal. Köszönöm Vida Tivardarnak, hogy felhívta a kőtetre a figyelmem.

A második sor következő, magyarázatot igénylő betűje a *H*. Kontextusa alapján a temetkezés germán, ez alapján nagy valószínűséggel csak germán név állhat a gyűrűn, a névgyűrű *H* betűje tehát csak a germán nyelvek közelítő hangértékű *CH* hangját jelölheti. Olyan vésnök, akinek anyanyelvében az adott hang így nem szerepel, csak *H* betűvel vagy hallott ejtés függvényében *K* hangértékű *C* betűvel jelezhetette az adott hangot. A névgyűrűt készítő vésnök valószínűleg hallás után, kiejtés szerint írta át a nevet.

A fentiek alapján a névgyűrű 2. sorában álló fonetikusán írt személynév eredeti formája *AUNACHAR* volt, a 3. sor *VS* végződésével latinosan írva: *Aunacharus*. A korábban feltételezett *I* betűvel az ugyanazon értelmű *Aunachar[i]us* lenne az olvasat. Az *I* azonban nem szükséges a név leírásához és értelmezéséhez, amely az ógermán **anô* / gót: *ana* (előd, ős)²³ és az ógermán **harjaz* / gót: *harjis* (hadsereg) szavakból áll össze, kb. a sereg atyja értelemben. Utóbbi névrészt Bóna István pontosan azonosította. A név, különböző nyelvek szerinti változatokban, mai napig használt.²⁴

Ugyanezt a nevet viselte 573-603 között Auxerre később szentté avatott püspöke, Aunacharius (latinosan Aunarius). Hasonlóan képzett nevet viselt az apahidai fejedelemmel kortárs vagy közel kortárs Ragnachar (latinosan Ragnarius vö. Hincmar *Vita Remigii* 15.²⁵), valamint öccse, Ricchar (Riccar) is. A soissoni csatában (486) vele harcoló Ragnachart 508-ban Chlodvig (Clovis, Chlodovechus, Hludowicus, 481/482-511) frank király ölte meg, hasonlóképpen öccsét is. Ők Chlodvig rokonai voltak, ahogy Tours-i Gergelytől tudjuk (*Historia Francorum* II.42.)²⁶, sorsuk alapján az államépítő két frank király többeket menekülésre kész-

23 Vö. még pl. gót megfelelőit, Köbler 2014, 20. és 156.: „**ana** (2)***, an-a***, got., sw. M. (n): nhd. Ahne, Vorfahre; E.: idg. *an- (1), Sb., Ahne, Pokorny 36 és **harjis** 2, har-ji-s, got., st. M. (ja): nhd. Heer, Menge; E.: idg. *koroš, *korios, Sb., Heer, Krieg, Pokorny 615?, Lehmann H44” [Pokorny = *Julius Pokorny: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* 1-2., Tübingen-Bern-Munich, A. Francke, 1957/1969¹, 2005⁵; Lehmann = *Winfred Philipp Lehmann: Gothic Etymological Dictionary*, Leiden, Brill, 1986.]

24 Vö. még Förstemann 1856, 182.

25 Hincmar: *Vita Remigii episcopi Remensis* (transl. B. Krusch), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum* 3., Hanover 1896. [Hincmar (806-882) reimsi érsek.]

26 Gregorii episcopi Turonensis: *Libri Historiarum* X (edd. B. Krusch – W. Levison), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum* I.1., Hannover 1951 (2.

tethetett. Végül, utolsó példaként, Chlodvig egyik fiának és utódának szintén hasonlóan képzett neve volt: Clothar, másképp Chlotachar (511-561), ahogy ezt már fentebb idézve Bóna István is kiemelte. A névforma – különösen a második tagot tekintve – több nyugati germán személy esetében előfordul még.

Összefoglalva megállapítható tehát, hogy az apahidai első fejedelmi sír névgyűrűjén álló név formaszerű germán név, eredeti formájában *Aunachar*, fonetikusan leírt *Onachar*, latinosan *Aunacharus*, illetve *Aunacharius*.

4. A szakirodalomban a névgyűrűvel egy kontextusban szerepel a monogramos gyűrű, amely a rajta álló monogramnak a névgyűrű szövegével való megfeleltetési kényszerét is magában hordozza. A lelkörölmények nem támasztják alá az együvé tartozást. Annak feltételével, hogy ugyanabból a sírból kerültek elő, a monogram egy több mint bizonytalan olvasati lehetősége nagyjából megfeleltethető a névgyűrű biztos olvasatának, például a következő módon:

A névgyűrű nyugati eredetével szemben görög karaktereket is tartalmazó, ezzel bizánci készítésűnek tekinthető monogramos gyűrű betűinek olvasatát Bóna István *AVDOMARIVS* és *OMARIVS* alakokban egyaránt valószínűsítette. A monogram feloldása legutóbb Opreanu latin nyelvi alapú olvasata szerint *OMACAR(?)*,²⁷ amely a betűismétlés és a nyelvi alap miatt kérdéses. Nincs jelzés, amely arra utalna, hogy az egy darab látszó *A* betűt pl. kétszer kell beleolvasni a szövegbe. A retrográd monogramból latin nyelvi alapon, betűismétlés nélkül csak az *OMARVC* betűket lehet biztosan elkülöníteni, azzal a kérdőjeles feltétellel, hogy a gyűrűfej széle lenyomatban egyúttal a monogram *O* betűje. A lenyomatban balra felül látható *R* vagy *P* feje nem lehet egyúttal *O* is, szókezdő *O* még kevésbé. Így *O*-t legfeljebb a gyűrűfej formázhat a lenyomatban, teljesen

kiad.). Magyarul legutóbb: Tours-i Gergely: *Korunk története. A frankok története* (ford.: Adamik Tamás és Mezey Mónika), Pozsony 2010. [Tours-i Gergely (538/539–593/594) Tours püspöke].

27 Popescu 1976, 394., Nr. 437a. Opreanu 1999, 926–928. = AE 2007, 1193b: *Omacar(?)*. Vö. még Opreanu 2014. Az *Omacar* változatot az *Odovacar* (máshol *Odovacar*, illetve *Odoacer*) névvel vetette össze, ami az *Omacar* / *Omahar* kérdést nem magyarázza. Az *Odo-* névrész eredeti formája *Audo-* (**Audawakraz* / **Audawakrs*; Gregorii episcopi Turonensis *Libri Historiarum* II 18–19.: „*Adovacrius*”), vagyis hasonló fonetikus írásmód nyomán változott a névkezdő *AU O*-ra, mint az itt tárgyalt esetben. Vö. pl. Förstemann 1856, 162. A név második tagja többféleképpen magyarázható.

szokatlan módon. Bizonytalanabb az *M*-be foglalt *V* is, de nem valószínűtlen. A *V* nélkül és a fej szélvonalával együtt az olvasható betűk: *OMACR*. Ezzel kulcsbetűk alkalmazásával összeállított monogram jön ki az *NA* helyetti *M* kérdéssel együtt, illetve úgy, hogy a *C* betű *K* hangértékkel a névgyűrű *H* betűjének felelne meg, és ugyanazt a *CH* hangot jelölné más kiejtés / hallás alapján, mint a névgyűrű *H*-ja. Azaz latin elven is megfeleltethető – igaz, kétséggel – a monogramos gyűrű és a névgyűrű felirata. Formai alapon a monogramos gyűrű azonban inkább Bizánchoz, ezáltal a görög elvhez köthető nagyobb valószínűséggel. Görög nyelvi alapon egy *rho* és egy *szigma* különíthető el határozottan a többi-től, amelyek kapitális alakja megegyező akár görög, akár latin elvű a szöveg. Az *V* fenntartásával együtt, így betűismétlés nélkül a gyűrűfejjel együtt az *OMAPVΣ* (*Omarus*) változat olvasható ki, amely a névgyűrű szövegének látvány és betű szerinti görög másolata lenne külön kiírt *H* nélkül. Más lehetőségként a rendhagyóságot külön is hangsúlyozó, betűismétlést tartalmazó görög elvű olvasatot javasol Jeffrey Spier a fej szélének kihagyásával *MARIAΣ* (gen.), az elhunyt „gót, talán gepida Omharus” feleségére utalólag.²⁸ Ennek nem látom valószínűségét: ha az asszonyé a személyes tárgy, úgy vele temetik el, egyébként nem ismert a korból és hasonló közegeből önálló női pecsétgyűrű, azaz a korabeli gyakorlat is ellentmond a javaslatnak. Mérete alapján sem készült női kézre. Az *A* betű indokolatlan ismétlését kihagyva ez a lehetőség amúgy is inkább *MARIVΣ* (nom.) lehetne, ahogy ezt Fehér Bence is észrevételezte.

A monogram betűinek olvasati sorrendjére tehát csak a névgyűrű biztosan olvasható felirata alapján lehet feltételes javaslatot tenni, ha ugyanahhoz a személyhez tartoztak, miután a korabeli bizánci monogramszerkesztés és olvasás szabályai nem ismertek. Az együvé tartozás hangsúlyozottan kétséges vélelmével tételezhető fel ez esetben, hogy a jobb állapotú, tehát később készült monogramos gyűrű monogramját a névgyűrű felirata alapján állították össze. Ennek alapján az 5. század második felében, bizánci területen dolgozó vésnőknek valószínűleg nem voltak megfelelő latin felirattani ismeretei, s azt véste, amit a névgyűrűn látott. Az *N^A* betűkapcsolást nem észlelte, azt csak *M*

28 Vö. Spier 2010, 15.

betűnek látta, amint egyébként 1998-ig mindenki, emellett a görögül itt szükségtelen *H* betűt elhagyta. Úgy véste be a monogramot, ahogy esetleg látta, olvasni és értelmezni tudta a névgyűrűt. A monogram betű szerinti olvasata eszerint tehát *OMAPVΣ*, azaz a Bóna István-féle rövidebb olvasat – eltekintve az *I* betűtől – ma is helytálló. A monogram egyértelműsítésére vagy hitelesítésére szükség esetén a névgyűrű szolgálhatott, ez lehet a névgyűrű létének a reprezentáció melletti funkcionális értelme. A névgyűrű szemből nézeti jobb felének szélein látható erős kopás másik fémtárggyal való huzamosabb ideig tartó érintkezéstől származhat. A kopás legtermészetesebb módon egy közvetlenül mellette, másik ujjon hordott gyűrűvel való súrlódástól keletkezhetett. A névgyűrű szabályos, balról jobbra írt, nehézség nélkül olvasható feliratot tartalmaz, ezzel szükség esetén jól azonosítva a monogramos gyűrű szövegét is, amennyiben ugyanahhoz a személyhez tartoztak. A kereszt mindkét gyűrűn ugyanazon a helyen áll, ezzel a két gyűrűvéset struktúrája megegyező. Mindenesetre a pecsétgyűrű monogramja a névgyűrű nélkül nem fejthető meg egyértelműen a névgyűrűhöz hasonlító feloldásra, így illetén értelmezése is a névgyűrű olvasatának függvénye, azaz kétséges. Egyértelműbb kellene legyen. Ha mégis összetartoznának, úgy a két gyűrű esetleges együttes használata másmilyen „kancelláriai” gyakorlatra utalna, mint amelyet a portrét és teljesen kiírt nevet, címet tartalmazó germán közegbeli pecsétgyűrűk mutatnak, köztük például a kortárs I. Childerich- (457/458-481/482), illetve II. Alarich-féle (484-507), római császári mintát követő gyűrűk.²⁹ A névgyűrű szövegével összevetésben a betűkapcsolás figyelmen kívül hagyását formai hibának tekintve, a bemutatott névgyűrűhöz kötődő olvasati lehetőség szerint az egyetlen tartalmi különbség a két gyűrű szövege között a *H* betű megléte és nemléte. A monogramos gyűrűnek a névgyűrű alapján javasolható betű szerinti *OMAPVΣ* olvasata a bemutatott feloldási változat szerint tehát *Om>n^a(h)arus*. A példaként bemutatott

29 A Childerich-gyűrűhöz és kontextusához újabban vö. pl. Périn–Kazanski 1996, 173–182. a régebbi irodalommal; a II. Alaric-gyűrűhöz vö. újabban pl. Kornbluth 2008, 299–332, a régebbi irodalommal. II. Theodosius (401–450) magángyűjteményben lévő pecsétgyűrűjét, amelynek kövén császári díszruhás portré és fölötte kereszt látható, köriratában a személyes név mellett pedig a *D(ominus) N(oster)* és az *Aug(ustus)* császári jelzőt és méltóságjelző nevet tartalmazza, vö. és ld. Spier 2007, 25–26. No. 76. és Spier 2010, 14. Pl. 3a–c.

felirattani magyarázati lehetőséggel együtt több mint bizonytalan a névgyűrű és a monogramos gyűrű összetartozása, inkább nem vehetők azonos temetkezési kontextusba.³⁰ Másik név mellett ugyanígy vagy meggyőzőbben lehetne érvelni. Pusztán a gyűrűfej lapjába ütött, az egyenként ténylegesen megállapítható betűket figyelembe véve, a fejformát kihagyva s egyúttal az I. sír névgyűrűjének olvasatától elszakadva inkább egy következő apahidai területen eltemetett korabeli előkelőt lehetne valószínűsíteni. Monogramja a Σ által jelzetten görög nyelvi alapon a lenyomatát balról jobbra olvasva több változatot ad ki, pl. PAVΣ (RAUS), PAVIS (RAUIS), PAMVΣ (RAMUS), esetleg PAMVSI (RAMUSI) stb. olvasatokat. Ezzel a monogram valószínűleg nem teljesen kiírt nevet jelenít meg, inkább névrészt vagy kulcsbetűk által megjelenített nevet mutat be, amelynek meghatározása következő vizsgálatok tárgya. Bármilyen olvasat és értelmezés abban az esetben lesz hiteles, ha értelmezhető, illetve ismert, azaz létező nevet ad ki. Hasonló formájú pecsétgyűrűje volt a pouani sírba temetett kortárs germán harcosnak is, annyi különbséggel, hogy a név latin betűkkel (HEVA) megjelenítetten áll a gyűrű lapjában, talán szintén rövidített alakban, vagy teljes alakban istenségre utalva, illetve az eredeti gyűrűtulajdonos női mi-volta sem zárható ki a név alapján.³¹

5. Az erdélyi területhez az 5. század második felében kötődő *Onachar / Onacharus / Aunachar / Aunacharius* nyomát auctorforrásban vagy feliraton egyelőre nem találtam. Ennek ellenére a javasolt olvasat szerinti valós neve nem hapax, és nyelvi, történeti kontextusban jól értelmezhető.

Sajátossága a névnek, hogy nyugati germán, ezen belül inkább galliai-germaniai, illetve frank közegbeli nevekre hasonlít formai és tartalmi szempontokból. Ugyanígy az apahidai első, második és a feltételezhető harmadik sír³²

30 A monogramos gyűrűk korabeli és későbbi használatához nyugaton és keleten vö.: Hilberg 2000, 63–122.

31 Vö. Salin–France-Lanord 1956, 65–75., ezen belül 74. fig. 23. és CIL 13, 10024 / 321 = ILCV 936k. A név germán istennő neve is lehet, vö. CIL 13, 8705, Germania Inferior / Elten: *Herculi Ma|gusano et | Haevae Ulpi(us) | Lupio et Ul|pia Ammava | pro natis | v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)*. A HEVA betűcsoport a sír lelőhelyén (Pouan / FR) téglavető mesterbélyegeként is előfordul, ld. CAG 10, p. 450.

32 Vö. Matei 1982, 387–392.

tárgyainak is sajátossága, hogy szintén nyugati, frank közegebeli párhuzamai ismertek a helyiek mellett. Az első sír általánosan a kortárs, 481/482-ben elhunyt I. Childerich (457–481/482) sírjával állítható csak párhuzamba.³³ A második sír tarsoly-fedőlemezeinek párhuzamai szintén a Childerich-sírból, illetve Radwald kelet-angliai király 625-re keltezett Sutton Hoo-i hajósírjából ismertek, ahogy Bóna István is megállapította, itt is többször idézett helyeken.

A nyugati germán közege utaló összefüggő jelenségek alapján nem zárható ki, hogy az apahidai sírokba eltemetett fejedelmi személyek erdélyi léte kapcsolatban áll az Attila halálát (453), a nedaói csatát (454) és a Nyugatrómai Birodalom bukását (476), illetve a soissoni csatát (486) követő időszak eseményeivel, valamint a korban nagy lendülettel kialakuló Meroving (száli frank) hatalom kiépülésével, továbbá a gepidák nyugati kapcsolataival. Utóbbit tekintve a kutatások a nyugati germánság keleti kapcsolatait is hangsúlyozzák, éppen a kárpát-medencei leletekre támaszkodva.³⁴

A fentiek alapján kérdésessé válik, hogy valóban gepida király volt-e a mai Apahidán eltemetett, a helyre és korra vonatkozó forrásokból nem ismert fejedelmi személy. Neve egészen más szerkezetű, mint az ismert gepida királyoké és főembereké, mint pl. Ardarich, Trafstila, Trasarich, Kunimund, Gunderith, Elemund, Thorisind, Thorismuth, Ostrogotha stb.³⁵ Neve mellett, a vele eltemetett személyes tárgyak egy része alapján tehát erős lehetőségként vehető számba, hogy olyan, a száli frankok – azaz I. Childerich vagy fia, Chlodvig – elől a mai Apahida környékére települt nyugati germán *regulus* volt³⁶, akit kíséretével együtt fogadott be a térséget uraló³⁷ gepida király. Esetleg eredeti közegének, származási helyének szimbólumrendszerével függhet össze a sírjában talált vadkanfejes pendulumegyüttes is, amely biztosabban jelzi fejedelmi rangját,

33 Ld. Schmauder 1998; Quast 2015. Vö. még Opreanu 2005, 7–10.

34 Vö. pl. Kiss P. 2015, 89–101.

35 Vö. még Bóna et al. 1993, 26–52.; Bóna et al. 1999 és Kiss P. 2015, ezen belül a különböző nézeteket felsorolja még Kiss P. 2015, 90–91. 468. j. A nevekhez ld. még Haubrichts 2019.

36 A kérdéskörhöz átfogóan vö. pl. von Welck–Wieczorek–Hermann 1996 és az RPMK 2006 tanulmányait.

37 A különböző gepida központok kérdéséhez kiegészítőleg vö. még Bóna–Nagy 2002–2005; B. Tóth 2006.

mint a név- és keresztgyűrűk. A legszemélyesebb tárgyain, a gyűrűkön és a hagymafejes fibulán látható kereszttek keresztény voltát mutatják, ez megint csak római területekhez köti inkább a személyét. Gyűrűi a többi hozzá tartozó tárgy mellett, a kor szokásainak megfelelően szintén magas rangját jelzik³⁸, azonban egyik sem regália, inkább személyes jellegű. Ilyen szintű insigniumok használata esetén, ha ő valóban a királyként ismert kortársakhoz hasonló király, a méltóság (*rex*) jelzése valószínűleg nem maradt volna le a névgyűrűjéről. Vélhetőleg ezért hallgatnak felőle az auctorok is. Névgyűrűje az ismert kortárs germán királyi pecsétgyűrűk közé sem illeszkedik. Nyugati kapcsolatának vélelmét erősíti viszont a névgyűrű latin szövege, ahogy a latin vagy hosszú kereszttek is a gyűrűkön és a fibuláján. A tulajdonos korábban a Nyugatrómai Birodalommal állhatott közelebbi kapcsolatban, esetleg foederatus csoport vezetőjeként is. Hagymafejes díszfibulája alapján³⁹ a császári közigazgatás csúcsa közelében állt, akár patrícusi ranggal, illetve magister militum címmel is bírhatott, vagy más hasonló presztízsű tisztséggel. A fejedelmi rangú személy kíséretének hagyatéka vélhetőleg szintén elkülöníthető a Szamos menti leletek között célzatos kutatás nyomán.⁴⁰ Hagyatékuk hozzájárulhat a korábban „keleti Meroving kultúrának” is nevezett régészeti horizont Kárpát-medencei megjelenéséhez.

6. A vázolt lehetőség nyomán tehát *Onachar* / *Aunachar* nem kell feltétlenül tovább szerepeljen a Kárpát-medencei gepida királyok névsorában, ahol eddig sem volt biztos helye, azonban a gepida királyság társadalomszerkezetének és -történetének árnyaltabb ismeretéhez feltétlenül hozzájárul.⁴¹

38 Vö. Garipzanov 2018, ezen belül különösen 147–148.

39 Vö. Tóth 2000, 201–211.

40 A gepida kor Kis-Szamos lelőhelyeinek kornológiai elemzése, illetve elterjedésük térképe: Gáll et al. 2017, 136–142, 3. térkép.

41 Itt is köszönöm Hajnal Zsuzsa (MNM), Rácz Zsófia (ELTE), Fehér Bence (MKI), Gáll Erwin (RAIA), Dobos Alpár (MMM), Kovács Péter (PPKE) segítségét és értékes észrevételeit.

KÉPEK

1. kép: Az apahidai (Kolozs megye, Románia) I. fejedelmi sír névgyűrűje (a Román Nemzeti Történelmi Múzeum gyűjteményében, ltsz. 54580), © MNIR 2020, fotó: Marius Amarie.

2. kép: Az apahidai (Kolozs megye, Románia) I. fejedelmi sír keresztgyűrűje (a Román Nemzeti Történelmi Múzeum gyűjteményében, ltsz. 54258), © MNIR 2020, fotó: Marius Amarie.

3. kép: Az apahidai (Kolozs megye, Románia) retrográd monogramos pecsétgyűrű (a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében, ltsz. N 27/1897.2), © MNM 2020, fotó: Hajnal Zsuzsa.

IRODALOM

AE *L'Année Épigraphique*, Paris 1888–

Bóna 1986 *Bóna István*: A gepidák királysága. In: *Makkai László – Mócsy András* (szerk.): Erdély története I. (A kezdetektől 1606-ig). Budapest 1986¹, 1987², 1988³, 138–159.

Bóna 1989 *Bóna István*: Daciától Erdőelvéig. Erdély és a Kelet-Alföld a népvándorlás korában (217–895) / A gepidák királysága (455–567). In: *Köpeczi Béla – Szász Zoltán* (szerk.): Erdély rövid története, Budapest 1989, 75–83.

Bóna et all. 1993 *Bóna István – Cseh János – Nagy Margit – Tomka Péter – Tóth Ágnes* (*Bóna István* szerk.): Hunok – Gepidák – Langobárdok. JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, Balassi Kiadó, Budapest 1993.

Bóna et all. 1999 *Bóna István – B. Tóth Ágnes – Cseh János – Gallina Zsolt – Havassy Péter – Mesterházy Károly – M. Nepper Ibolya – Nagy Margit*: A gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön – Ein frühmittelalterliches germanisches Königreich auf den grossen ungarischen Tiefeben (*Havassy Péter* szerk.: Gyulai Katalógusok 7.), Erkel Ferenc Múzeum, Gyula, 1999.

Bóna–Nagy 2002–2005 *István Bóna – Margit Nagy*: Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I. –II. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002–2005. (Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1–2.)

B. Tóth 2006 *Ágnes B. Tóth*: Gepidische Siedlungen im Theissgebiet. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2006. (Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 4.)

CAG = Carte archéologique de la Gaule 10. L'Aube, Paris 2005.

CIL *Theodor Mommsen* cond.: *Corpus Inscriptionum Latinarum*. Berlin 1863–

Csallány 1961 *Csallány Dezső*: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u.Z.). Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest, 1961. (Archaeologia Hungarica S. N. 38.)

Finály 1889 *Finály Henrik*: Az apahidai lelet. *Archaeologiai Értesítő*, 9. (1889) 305–320.

Finney 1982 *Paul Corby Finney*: A Monogrammed Byzantine Garnet from

- Carthage. *Rivista di Archeologia Cristiana*, 58.3/4. (1982) 383–407.
- Förstemann 1856 *Ernst Förstemann*: Altdeutsches Namenbuch. Erster Band: Personennamen. Verlag von Ferd. Förstemann, Nordhausen, 1856.
- Gáll – Szenthe – Tóth 2015 = *Gáll Erwin – Szenthe Gergely – Tóth Endre*: Kiss Attila emlékezete; Kiss Attila bibliográfiája. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2014. (2015.), 5-18.
- Gáll et al. 2017 *Gáll Erwin – Dobos Alpár – Petruț Dávid – Kapcsos Norbert – Wanek Ferenc – Piroška Eszter – Nagy Szabolcs – Iván András*: „Daciától Ultrasilvaniáig”. A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai (3/4–12/13. század) – ‘From Dacia to Ultrasilvania. The settlement-historical transformations in the Someșul Mic Valley between the 3rd/4th and the 12th/13th centuries AD. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2017.
- Garipzanov 2018 *Ildar Garipzanov*: Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and the Early Middle Ages, 300–900. Oxford University Press, Oxford, 2018.
- Halsall 2007 *Guy Halsall*: Barbarian Migrations and the Latin West, 376–578. Cambridge University Press, Cambridge, 2007. (Cambridge Medieval Textbooks.)
- Harhoiu 1987 *Radu Harhoiu*: Die Beziehungen zwischen Romanen und Barbaren in der Sicht einer ungarischen Geschichte Transilvaniens. *Dacia*, N. S. 31. (1987) 119–129.
- Harhoiu 2013 *Radu Harhoiu*: Der Schatzfund Șimleul Silvaniei und die Schlacht von Nedao. *Banatica*, 23. (2013) 111–142.
- Haubrichs 2019 *Wolfgang Haubrichs*: Die germanischen Personennamen der Gepiden, in: *Vida–Quast–Rác–Koncz* 2019, 57–81.
- Henkel 1913 *Friedrich Henkel*: Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete. Riemer, Berlin, 1913.
- Hilberg 2000 *Volker Hilberg*: Monogrammverwendung und Schriftlichkeit im merowingischen Frankenreich. In: *Erika Eisenlohr – Peter Worm* (Hrsg.): Arbeiten aus dem Marburger hilfswissenschaftlichen Institut. *Elementa diplomatica* 8. Universitätsbibliothek Marburg, Marburg an der Lahn, 2000. 63–122.
- Horedt–Protase 1972 *Kurt Horedt – Dumitru Protase*: Das zweite Fürsteng-

- rab von Apahida. *Germania*, 50. (1972) 174–220.
- ILCV *Ernst Diehl*: *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres.*, Weidmann, Berlin, 1925–1967.
- Kazhdan 1991 *Alexander Kazhdan* (ed.): *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford 1991.
- Kiss 1987 *Attila Kiss*: Über eine Insigne des Gepiden-Königs Omharus von Apahida (Siebenbürgen). *Folia Archaeologica*, 38. (1987) 193–207.
- Kiss 1991 *Attila Kiss*: Die “barbarischen” Könige des 4.-7. Jahrhunderts in Karpatenbecken als Verbündeten des Römische Reiches. *Communicationes Archaeologiae Hungariae*, 1991, 115–128.
- Kiss 1995 *Attila Kiss*: Die Werkstätte des Gepidenkönigs Omharus von Apahida (Siebenbürgen). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47. (1995) 305–318.
- Kiss P. 2015 *Kiss P. Attila*: „...ut strenui viri...” A gepidák kárpát-medencei története. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 2015.
- Kornbluth 2008 *Genevra Kornbluth*: The seal of Alaric, rex Gothorum. *Early Medieval Europe*, 16/3. (2008) 299–332.
- Köbler 2014 *Gerhard Köbler*: *Gotisches Wörterbuch 2014*⁴. (<https://docplayer.org/59236007-Gerhard-koebler-gotisches-woerterbuch-4-auflage-2014.html> 2020.02.11)
- Kuhn–Werner–Horedt 1973 *Hans Kuhn – Joachim Werner – Kurt Horedt*: Apahida. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde I*. Göttingen Academy of Sciences and Humanities, Walter de Gruyter, 1973, 365–367.
- Kulikowski 1998 *Michael Kulikowski*: The *Epistula Honorii*, Again. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 122. (1998) 247–252.
- Marshall 1907 *Frederick Henry Marshall*: *Catalogue of the Finger Rings, Greek, Etruscan and Roman, in the Departments of Antiquities British Museum*. Printed by William Clowes and Sons, London, 1907.
- Masek 2018 *Masek Zsófia*: *A Közép-Tisza-vidék településtörténete a Kr. u. 4–6. században Rákóczi-falva-Bagi-földek 5–8–8A. lelőhely értékelése alapján*. PhD dissz., ELTE, Budapest, 2018.

- Masek–Szabó 2014 *Masek Zsófia – Szabó Ádám*: Állapotjelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Germán–Szarmata Gyűjteményéről és a gyűjteményi katalógus készítéséről – Bericht über die Germanisch-Sarmatische Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums und die Herstellung des Sammlungskatalogs. In: *Balázs Péter* (szerk.): Firkák III. Fiatal Római Koros Kutatók III. konferenciakötete. Sava-ria Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Szombathely, 2014, 235–244.
- Matei 1982 Ștefan Matei: Al treilea mormânt princiar de la Apahida. *Acta Musei Napocensis*, 19. (1982) 387–391.
- Näf 1995 *Beat Näf*: Senatorisches Standesbewusstsein in spätrö-mischer Zeit. Universitätsverlag, Freiburg, 1995.
- Oanță-Marghitu 2014 *Rodica Oanță-Marghitu*: Primul mormânt princiar de la Apahida. In: *Rodica Oanță-Marghitu* (ed.): Aurul și argintul antic al României. Catalog de expoziție. Editura Conphys, Râmnicu Vâlcea, 2014, 615–619.
- Opreanu 1999 *Coriolan Horațiu Opreanu*: The beginnings of Christianity among the Germanic peoples in the 5th century Transylvania. In: *Reinhardt Harreither – Renate Pillinger – Philippe Pergola – Andreas Pülz* (Hrsg.): Akten des XIV. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie. Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel, Wien 1999. SAC 62 – ÖAW. PH Arch. Forsch. 14, Wien – Città del Vaticano, 2006. 926–928.
- Opreanu 2005 *Coriolan Horațiu Opreanu*: Childeric și Omahar. Doi regi barbari federați ai Imperiului Roman târziu – Childeric and Omahar. Two Barbarian Kings Federates of the Later Roman Empire. In: *Zeno Karl Pinter – Ioan Marian Țiplic – Maria Emilia Țiplic* (coord.): Relații interetnice în Transilvania (sec. VI–XIII). *Bibliotheca Septem-castrensis*, XII. (2005) 7–10.
- Opreanu 2014 *Coriolan Horațiu Opreanu*: Latin or Greek? The Case of the Inscriptions and the Monograms on the Golden Rings from the Royal Grave Apahida I (Romania) and the Hoard from Reggio Emilia (Italy). In: *Sorin Cociș* (Hrsg.): Archäologische Beiträge. Gedenschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt. Mega

- Verlag, Cluj-Napoca 2014, 279–293. (Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 7.)
- Périn – Kazanski 1996 *Patrick Périn – Michel Kazanski*: Das Grab Childerichs I. In: *Karin von Welck – Alfred Wiczorek – Hermann Ament* (Hrsg.): Die Franken - Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben Vol. 1. Katalog-Handbuch. Reiss-Museum, Mannheim–Mainz, 1996. 173–182.
- Popescu 1976 *Emilian Popescu*: Inscriptiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România - Inscriptiones intra fines Dacomaniae repertae Graecae et Latinae anno CCLXXXIV recentiores (IIFDR). Academia RSR, București, 1976.
- Prohászka 2008 *Prohászka Péter*: Imperium et barbaricum. Kapsolatrendszer a Kárpát-medencében a római birodalom és a barbár népek között a római császár- és koranépvándorlás-korban. PhD dissz., ELTE, Budapest, 2008.
- Quast 2005 *Dieter Quast*: Goten und Gepiden. Textfragmente aus der Wulfila-Bibel. In: *Matthias Knaut* (Hrsg.): Die Völkerwanderung. Europa zwischen Antike und Mittelalter. Stuttgart 2005. (Archäologie in Deutschland. Sonderheft 2005.)
- Quast 2015 *Dieter Quast*: Das Grab des fränkischen Königs Childerich in Tournai und die Anastasis Childerici von Jean-Jacques Chifflet aus dem Jahre 1655: Mit Beiträgen von Hermann Ament – Raymond Brulet – Annette Frey – Andreas Gietzen – Matthias Hardt – Elmar Mittler – Patrick Périn – Dieter Quast – Philipp von Rummel – Fritz Wagner – Ian Wood. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Leibniz-Forschungsinstitut für Archäologie, Mainz 2015.
- Rácz 2018 *Rácz Zsófia*: Apahida. Arany és gránátkő: királyi temetkezések emlékei? Apahida. Gold und Granat: Zeugnisse königlicher Bestattungen? In: *Heinrich-Tamáská Orsolya – Winger Daniel*: 7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből. – 7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns. Verlag Bernhard Albert Greiner, Remshalden, 2018, 198–199.
- Rácz–Vida 2018 *Rácz Zsófia – Vida Tivadar*: Germánok keletről és nyugatról: A

- gepidák és langobardok régészete – Germanen von Osten und Westen: Die Archäologie der Gepiden und Langobarden. In: *Heinrich-Tamáská Orsolya – Winger Daniel: 7000 év története: Fejezetek Magyarország régészetéből. – 7000 Jahre Geschichte: Einblicke in die Archäologie Ungarns.* Verlag Bernhard Albert Greiner, Remshalden, 2018, 189–210.
- RPMK 2006 *Thomas F. X. Noble* (ed.): *From Roman provinces to Medieval kingdoms. Rewriting Histories.* Routledge, New York–Abingdon, Oxon 2006.
- Salin–France-Lanord 1956 *Edouard Salin – Albert France-Lanord: Sur le trésor barbare de Pouane (Aube).* *Gallia*, 14.1. (1956), 65-75.
- Schmauder 1998 *Michael Schmauder: Die Oberschichtgräber und Verwahrfunde Südosteuropas und das Childerichgrab von Tournai. Anmerkungen zu den spätantiken Randkulturen.* *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 30. (1998) 55–68.
- Schmauder 2002 *Michael Schmauder: Übersichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert. Zum Verhältnis zwischen dem spätantiken Reich und der barbarischen Oberschicht Aufgrund der archäologischer Quellen, Band I–II.* Editura Academiei Române, Bucureşti, 2002. (Archaeologia Romanica III.)
- Schmauder 2003 *Michael Schmauder: The ‘gold hoards’ of the early migration period in south-eastern Europe and the Late Roman Empire.* In: *Richard Corradini – Maximilian Diesenberger – Helmut Reimitz* (Eds.): *The Construction of Communities in the Early Middle Ages: Texts, Resources and Artefacts.* Brill, Leiden, 2003. 81–94.
- Spier 1992 *Jeffrey Spier: Ancient gems and finger rings: catalogue of the collections.* The J. Paul Getty Museum. Getty Publications, Malibu (California) 1992.
- Spier 2007 *Jeffrey Spier: Late Antique and Early Christian Gems.* Reichert Verlag, Wiesbaden 2007.
- Spier 2010 *Jeffrey Spier: Some Unconventional Early Byzantine Rings.* In: *Chris Entwistle – Noël Adams* (eds.): *Intelligible Beauty: Recent Research on Byzantine Jewellery.* British Museum, London, 2010. 13–19. (British Museum Research Publication 178.)

- Tóth 2000 *Endre Tóth*: Zwiebelknopffibel aus Goldblech von Degoj (Goldfibel des Ostgoten Theoderich?). *Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis*, 16. (2000) 201–211.
- Vida 2016 *Vida Tivadar*: Késő antik fémedények a Kárpát-medencében. Gazdagság és hatalom a népvándorlás korában – Late Antique Metal Vessels in the Carpathian Basin. Luxury and Power in the Early Middle Ages. *Hereditas Archaeologica Hungariae. Archaeolingua*, Budapest, 2016.
- Vida–Quast–Rácz–Koncz 2019 *Tivadar Vida – Dieter Quast – Zsófia Rácz – István Koncz* (Hrsg./Eds.): Kollaps – Neuordnung – Kontinuität. Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches / Collapse – Reorganization – Continuity. Gepids after the Fall of the Hun Empire. Institut für Archäologiewissenschaften, Eötvös Loránd Universität, Budapest – Institut für Archäologie des Forschungszentrums für Humanwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest – Leibnitz-Forschungsinstitut für Archäologie, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz, Budapest 2019.
- von Welck–Wieczorek–Hermann 1996 *Karin von Welck – Alfried Wieczorek – Hermann Ament* (Hrsg.): Die Franken – Wegbereiter Europas. Vor 1500 Jahren: König Chlodwig und seine Erben Vol. 1–2. Katalog-Handbuch, Reiss-Museum, Mannheim–Mainz, 1996.
- Werner 1967/68 *Joachim Werner*: Namensring und Siegelring aus dem gepidischen Grabfund von Apahida. *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 9. (1967–1968) 120–123.

A KONTINUITÁS VÁLTOZATAI A REGÖLYI GRAFÉMÁK TÜKRÉBEN

SZABÓ GÉZA

ABSZTRAKT: A Kárpát-medencei kontinuitás vizsgálata során az iráni népcsoportokhoz kapcsolódó szál kiemelése azért is indokolt, mert éppen a legnagyobb folyóink neve köthető hozzájuk, a földrajzi nevek egy részének folyamatosságát a vaskortól tudjuk követni. A folyamatosság nem területi és etnikai, hanem elsősorban a közös hagyományok, etnikai alapok, műveltségi elemek jelenlétében, kulturális kontinuitás keretében valósult meg. Háttérben a gyakorlatilag ugyanazon kultúrkörből – többnyire hasonló, de nem szükségszerűen genetikailag is rokon etnikai csoportokból – újabb és újabb hullámokban kiszakadó, a Kárpát-medencében és Európa más részein is különböző időpontokban letelepedő iráni gyökerű népek állnak. A hagyományos felfogású, lokális etnikai kontinuitásra épülő szemlélet mellett a folyamatos kulturális és gyakori etnikai felülrétegzések miatt sorozatosan konfliktushelyzetbe kerülnek a modern genetikai, nyelvészeti stb. vizsgálatok eredményei. Ezek a vizsgálatok a nagyobb információs felbontásukhoz igazodóan pontosabban értelmezhetőek lesznek, ha figyelembe vesszük, hogy az egyes kulturális elemek folyamatos jelenlétéhez egy adott területen nem okvetlenül szükséges ugyanazon népesség továbbélése, és számolunk az azonos kultúrkörből érkező betelepülők újabb hullámaival is.

KULCSSZÓK: pannonok, grafémák, kulturális kontinuitás, iráni hatások, rovás

ABSTRACT: Variants of continuity in the light of the graphemes of Regöly. When examining continuity in the Carpathian basin, it is particularly justified to highlight the line of the Iranian ethnic groups - especially so as the names of our biggest rivers may be attributed to them; we can follow the continuity of some of the geographical names from the Iron Age. Continuity prevailed not so much in the territorial or ethnic sense, but mainly through the presence of common traditions, ethnical bases or elements of civilization, i.e. in the frames of cultural continuity. In the background there are peoples with Iranian roots virtually coming from the same cultural sphere – mostly from similar ethnic groups which were not necessarily genetically related – breaking away in recurring waves and settling in the Carpathian Basin and in other parts of Europe at various times. The results of modern genetic, linguistic, etc. analyses are repeatedly conflicted due to the traditional approach built on local ethnical continuity and to the continuous cultural and often ethnical over-layering. It will be possible to interpret these analyses more accurately adjusted to their higher resolution of information, if we take into consideration that the survival of the same ethnicity is not absolutely necessary in a specific territory for the continuous presence of certain cultural elements and if we also reckon with the new waves of settlers coming from the same culture.

KEYWORDS: Pannons, graphemes, cultural continuity, Iranian effects, Rovash¹ scripts

A Kárpát-medencei írásbeliségről egészen az utóbbi évekig az volt az általánosan elfogadott vélemény, hogy csak a római korban, a provinciák megszervezésével egy időben kezdődött. Néhány szórványos és bizonytalan nyom mellett az itt élő pannon őslakossághoz kapcsolható hiteles adatokat nem ismert a kutatás. A számos hamisítványnak tartott írástörődék mellett Fehér Bence egy latin írású, az I. század végére keltezhető azalus feliraton fennmaradt néhány

1 The Hungarian word for runiform script.

pannon nyelvű szótöredékről feltételezi, hogy azok valóban az őslakosokhoz köthetők.² Csak pár éve kerültek elő hiteles körülmények között, régészeti feltárásról olyan, rovást tartalmazó edénytöredékek, amelyek egyértelműen a panonokhoz köthetők.

Regöly, Strupka-Magyar birtokon 2011–12-ben a Kr. e. 7. sz. utolsó harmadára keltezhető tumulus feltárása során számos, addig a Kárpát-medencében nem ismert szokást, tárgytypust figyeltünk meg.³ A régészeti jelenségek, leletek szerteágazó kapcsolatrendszere az etruszk és hallstatti párhuzamok mellett sokkal erősebben mutatott a Közép-Ázsiából induló, a Kr. e. 8. században a Kaukázust átlépő, Urartu, Phrygia területén megforduló, Média fennhatósága alá is tartozó kimmerek déli ága felé. Éppen ez hívta fel a figyelmünket arra, hogy a Hérodotosz által említett, magukat Médiából származtató sigynnák Tisza-Maros torkolat környékére helyezett szállásterülete⁴ valójában a forráshelynek megfelelően a Dunán túl, annak déli, a venétekig terjedő részén volt.⁵ Azon a területen, ahol a regölyi feltárás helyszíne is található, s ahol a későbbi római források a panonokat említik mint a kelták előtti őslakosokat. A feltárt kerámiatöredékeken több esetben is bekarcolt jeleket figyeltünk meg, amelyeknek egy részéről a formájuk alapján felmerült, hogy grafémák lehetnek. Az egyik vizsgált darabunk egy kannelúrával, alatta pedig besimított rácozással díszített, kívül fényezett, viszonylag alacsony hőfokon sötétszürkére égetett, vékony falú edény 3,5x4 cm-es válltöredéke (1. kép). Rajta utólag, hegyes eszközzel bekarcolt, három vonalból kialakított jel látható (Ltsz.: 2014.3.11.7.). A témánk szempontjából másik érdekes lelet egy nagyon finoman iszapolt, sötétszürke, omphalosos aljú, vékony falú, kívül-belül és az alján is grafitos mázzal fényezett, jól égetett kis tál – valószínűleg phiale – több

2 Fehér 2019, 5.

3 A feltárás vezetője Szabó Géza, munkatársa Fekete Mária volt, a leleteket a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum őrzi. Szabó–Fekete 2011.; 2014.

4 Trogmayer 1983.

5 Hérodotosz V.9.: „...az Isztroszon túl egyetlen nép lakik, a méd viseletben járó szigünnák. Bozontos lovaiknak, amelyeket állítólag öthüvelyknyi szőr borít, termete kicsi, orra tömpe, s egy embert ugyan nem bírnak el, de kocsiba fogva páratlanul gyorsak, s ezért az ott lakók mind kocsin járnak. Azt mondják, területük egészen az Adriai-tengernél lakó enetoszok határáig terjed, s hagyomány szerint a médektől vándoroltak ki...”

darabból összeragasztott, részben hiányos, 6x7 cm méretű fenéktöredéke (2. kép). A fenék kialakításánál a 3,5 cm átmérőjű, 8 mm-re mélyedő omphalos belső éle kerek, de külső részén ívelt oldalú négyzethez közelít. Az edény alján utólag, hegyes eszközzel bekarcolt, három vonalból kialakított jel látható (Ltsz.: 2014.3.13.107.). A harmadik tárgyunk nagyon finoman iszapolt, egészen vékony, helyenként mindössze 2 mm falvastagságú, belül fekete grafitos, kívül barna, de grafit szemcséket ugyancsak tartalmazó mázú, mindkét oldalán és az alján is fényezett tál – valószínűleg phiale – 2,5x4 cm-s fenéktöredéke (3. kép). Az edény alján utólag, hegyes eszközzel bekarcolt, három vonalból kialakított jel látható. Két esetben az egyenes meghúzása nem sikerült, a vonalakban kisebb iránytörés van (Ltsz.: 2014.3.20.236.).

Mikroszkóp alatt jól látható, hogy a vonalak árkanak alja egyenetlen: mintegy fél centiméteres szakaszokban az egyik végén mélyebb, a másikon sekélyebb részek váltják egymást. A szakaszok találkozásánál az oldalfalakban gyakran kisebb kitörések is megfigyelhetők. Kísérletképpen egy kés hegyével vonalakat húztunk kerámiatöredékekre. Azt tapasztaltuk, hogy az eszközt folyamatosan a cserépen tartva mintegy félcentis szakaszokban tudtuk újból és újból erősebben rányomva meghúzni a vonalakat. Mikroszkóp alatt ellenőrizve kitűnt, hogy a szakaszok indításánál voltak a mélyebb részek, amelyekhez gyakran kitörések is társultak, majd egyre sekélyebb lett a vonal árka. Megfigyeléseink alapján a régészeti korú tárgyakon is meg lehet határozni a vonalak bekarcolásának haladási irányát. A regölyi leletek esetében a hamisítás kérdése nem merült fel, de próbaként ilyen szempontból is összehasonlítottuk az ásatási anyagot és a kísérleti darabokat. A mikroszkóp alatt megfigyelhető jelenségek alapján egyértelműen különbséget lehetett tenni a régi és a mostani bekarcolások között.

A leleteket kérésünkre Hosszú Gábor elemezte, aki szerint a regölyi edénytöredékeken lévő bekarcolások között is lehetnek betűk jelei, de sajnos a töredékességük miatt többet nem lehetett megállapítani róluk, a grafémaalakhoz kapcsolódó hangértékük ismeretlen. A kannelúrázott válltöredéken (2014.3.11.7. sz. lelet) lévő jel párhuzama és a másik két leleten (2014.3.13.107. és 2014.3.20.236. sz.) látható jel formai párhuzamai láthatók az 1. táblázaton. A válltöredéken lévő jel párhuzama a ciprusi-görög (paphosi), a másik két jelhez

hasonló alakok a latin (epigrafikus kurzív), leponti, gall-etruszk, kamuni, kárlyk, ógörög, lyd, DK-ibér, ÉK-ibér, föníciai, óarám, hivatalos arám, ciprusi-görög (korai), keltibér írások között található. A regölyi és az ezekkel a leletekkel nagyjából egyidős, Velem-Szentviden előkerült hasonló karcolatok elemzésekor Hosszú Gábor arra a végső következtetésre jutott, hogy ha kizárható, hogy ezek a tárgyak itáliai importból valók, akkor készítőik ismertek egy olyan írásbeliséget, amely egy töről fakad az itáliaival.⁶ A Borostyánút mellett fekvő Velem-Szentvid leletei esetében számos régészeti adat mutat az erős és közvetlen itáliai kapcsolatokra, viszont ez nem mondható el a regölyi anyagra, ott a hasonlóságok többsége inkább áttételes, közös előzményekre vezethető vissza.⁷ Ebből a szempontból is nagyon fontos, hogy a vizsgált grafémák lehetséges párhuzamai Itália és Kis-Ázsia felé egyaránt mutatnak.

A Regöly, Strupka-Magyar birtokon 2011–12-ben feltárt, a Kr. e. 7. sz. utolsó harmadára keltezhető halom leletanyagának párhuzamait főleg olyan területeken találtuk meg, ahol a kimmerek is előfordultak (4. kép). A történeti adatokra alapozott ismereteink szerint a kimmerek egyik ága Kr. e. 720 táján átkelt a Kaukázus hegláncain, lerohanta Urartut, valamint elpusztította az ország északi és nyugati részét. Európa keleti és középső területét behálózó jellegzetes leleteik tanúsága szerint a görögök mellett egyik első közvetítői lehetnek az ókori Kelet tárgyainak, kultúrájának.⁸

A regölyi halom külső részét keményre döngölt agyagból építették, amire Európából korábban nem ismertünk példát. Az egykori phryg fővárosnál, Gordionnál lévő halommező feltárásakor több halomnál megfigyelték, hogy a fa-kő konstrukcióból készült sírkamrát nem föld, hanem nagyon kemény agyagréteg vette körül.⁹ Regölyben a halom döngölt agyagrétegeit szintén a sírkamra magasságáig sikerült megfigyelni. Érdekes, hogy az MM halomhoz hasonlóan a sír építmény belső falazata is ugyanúgy négyszögletesre faragott, egymásba

6 Hosszú Gábor meghatározását és folyamatos kollegiális segítségét, tanácsait ezúton is köszönöm.

7 Fekete–Szabó 2015.

8 Брумяко 2005; Harmatta 1966; Ivantchik 1999; 2001.

9 Young 1981, 2–4., 84., 191.

csapolt gerendákból állt.¹⁰ A regölyi halom mintegy 13x13 m méretű középső részén 6 sorban 9–9, összesen 54 oszlop tartotta a tetőt. Ennek párhuzamai ugyancsak az ókori Keleten: Altintepe, Persepolis, Godin Tepe, Hasanlu, Nush-i Jan síktető, oszlopcsarnokos épületeinél figyelhetők meg.¹¹ A Dél-Dunántúlon feltárt leletek közül számos tárgytypus párhuzama, eredete szintén Kis-Ázsia felé mutat. Ezek közül a korszakra különösen jellemző és jól nyomon követhető a bronzvödör, ciszta használata (5. kép). A regölyi és a közeli kurdi kincsleletben talált ciszták fő sajátosságát adó körbefutó bordák, de maga az edénytípus és készítésének technológiája a kora vaskor elején Európában még ismeretlen, előzmények nélküli volt. A Hallstatt D korú lelőhelyekről Magyarországon (Vaskeresztes, Debrecen)¹² Itáliában (Bologna-Arnoaldi, Közép- és Észak-Itália leletei)¹³, Ausztriában (Hallstatt 574., 660., 769. sírok)¹⁴, Csehországban (Býčí skála)¹⁵, Lengyelországban (Bobrowice, Kluczewo, Przedmiescie, Woskowice Male)¹⁶, Szlovéniában (Sveta Lucija / Most na Soci, Novo mesto Kandija-Nekropole, Novo mesto Malensek-Tumulus, Smarjeta, Dolenjske Toplice, Vace, Bohinj, Bitnje)¹⁷ kerültek elő ezek a különleges technológiával készített bronzvödrök és a hozzájuk szorosan kapcsolódó,¹⁸ kettőzött kereszt alakú függesztőfüllel, sorozatban gyártott alkatrészekből összeszerelt bográcsok.¹⁹

A regölyi leletek szerteágazó kapcsolatrendszere szempontjából különösen fontos, hogy a hengeres falú bronzvödrök ábrázolása már a Kr. e. 9. századtól kezdve számos formában megjelenik az ókori Kelet területén, s használatuk

10 Young 1981, 81., 88.

11 Stronach 1985.; Stronach–Roaf 1978; Tourovets 2014, Fig. 2–4.; Curtis 2014.

12 Wosinsky 1885; 1896, 519–533.; Patay 1990, 126–127.

13 Gozzadini 1887; Sjernquist 1967, II. Karte 1.

14 Prüssing 1991, 325–327.

15 Parzinger et al. 1995, 337–338.

16 Gedl 2001, Taf. 24–25, 30–32.

17 Jereb 2016, 180–200. Szlovéniában különösen sok, eddig 21 ciszta került elő azon a területen, amelyet Herodotosz szerint a venétek laktak.

18 Szabó 2009.; Szabó–Fekete 2011, 39. tábla 5.; Prüssing 1991, 69., 72.; Parzinger et al. 1995, T. 39.

19 Gyöngyösi et al. 2019.

Kis-Ázsiában a bronzkortól a mai napig általános.²⁰ A kalhú palota felavatására Kr. e. 879-ben rendezett lakoma domborművein jól látható, amint a szolgálók kisméretű, oroszlánfejben végződő vödrökkel a keverőedényből italt mernek a vendégeknek.²¹ Ezek az oroszlán-, szarvas- vagy kosfejben végződő, gyakran aranyból vagy ezüstből készült vödrök a sírokban, kincsleletekben az iráni területeken éppúgy megtalálhatók (6. kép), mint Gordion MM halmában.²² A gordioni vödrök oldalán már a körbefutó bordák is megfigyelhetők.²³ I. Sarduri (Kr. e. 760–743) Ermitázsbán őrzött sisakján viszont kifejezetten szakrális ábrázolás látható: az angyalszárnyú papok az életfa termését gyűjtik a kezükben lévő cisztába, talán a sárgás színű, bográcsokban főzött szent szómaitalhoz szükséges növény tobozszerű termését szedik. Ehhez hasonló jelenetet láthatunk a kalhú palota több domborművén is. A kötött szerkezetű, rituális témájú ábrázolások arra is felhívják a figyelmet, hogy használatuk mögött mindig teljes szokásrendszer, életforma és világkép húzódik meg.²⁴ A regölyi leleteknek is legszorosabb párhuzamát jelentő hengeres, bordázott falú ciszták fontosságát és az ókori Keleten való széles elterjedését jelzi az is, hogy még a persepóli Apadana domborművein is megjelennek. A meghallgatási jelenetén jól látható, amint a király, Darieosz mögött állók bordásfalú vödört tartanak a kezükben (7. kép). Ennek formája teljesen megfelel a regölyi és a már említett kurdi, vaskeresztesi, szlovéniai, hallstatti, býčí skálai, lengyelországi, bolognai stb. leleteknek.²⁵ A ciszták különleges formája, a hozzájuk kötődő szokások, rituálék megjelenése és elterjedése egy viszonylag szűk időszakban az európai területeken az ókori Kelettel való szoros és közvetlen, a kereskedelmen messze túlmutató, etnikus kapcsolatokra utalnak. Ezen adatok alapján fogalmaztuk meg azt a következtetésünket, hogy Regölyben az ókori forrásokban siginnák néven említett nép, a római kori pannon őslakosok

20 Bilgi 2004, 86., 103.; Özdem 2003, 276–279.

21 Raczky et al. 2013, 30., 10–11. kép.; Botta–Flandin 1849, I. Pl. 76.

22 Bilgi 2004, 110–111.

23 Young 1981, Pl. 62–63.; Szabó 2013, Fig. 12.

24 Fekete 2018.

25 Fekete–Szabó 2017b, Abb. 8.

egyik törzsi vezetőjét temették el. A tumulus feltárása során megfigyelt, az új étkezési, italozási szokások, temetkezési, építkezési hagyományok egy eddig a Kárpát-medencében ismeretlen, a korai iráni népekhez és a Mazda valláshoz köthető kulturális háttérre mutatnak.²⁶ A regölyi felírt jelek és kapcsolataik hangsúlyozottan ezzel a történeti, kulturális háttérrel együtt értelmezhetők, értékelhetők. A regölyi ásatási megfigyelések, régészeti jelenségek és tárgyak alapján egységesen egy olyan folyamatról tanúskodnak, amely jól ismert a tengerpartok mentén a görög gyarmatosítások révén, de a szárazföld belsejében párhuzamosan zajló része szinte teljesen ismeretlen volt.²⁷ Azonban az újabb adatok fényében legkésőbb a Kr. e. 7. sz. utolsó harmadától területünkön is számolni lehet és kell az írni-,olvasni tudó emberek megjelenésével, ennek minden egyéb következményével együtt.

A történeti háttér, amely a regölyi feltárás régészeti jelenségei, megfigyelései és letanyaga alapján természettudományos vizsgálati eredményekkel is alátámaszthatóan felvázolható, egészen új megvilágításba helyezi a korai európai írás emlékek jelentős részét is. A feltételezhető szlovéniai központban gyártott cisztákon és az ottani temetőkből feltárt szitulákon a magyarországi leleteknél jóval gyakrabban találhatók grafémák, sőt, kisebb-nagyobb feliratok is, mint például a Storcjannál előkerült edényen.²⁸ Hosszú Gábor szerint a felirat a jelek alapján a venét és a rét írásokhoz áll közel. Az itáliai írások közül a venét, az ebből származó rét és a leponti (Lugano környéki) egymás közvetlen rokonai, közel állnak az etruszkhoz. Az etruszk írás rokona viszont a lémnoszi, a lyd és a phryg, azonban a viszonyuk nem tisztázott. Van olyan vélemény, amely szerint az ógörög írás Dél-Anatóliában alakult ki, talán Kilikia környékén. Az anatóliai alfabetikus írások (kár, lyk, lyd, phryg) is ógörög közvetítéssel közvetve vagy részben talán közvetlenül is innen származhatnak.²⁹ Az említett írások rokonságának a ténye a regölyi leletek párhuzamai alapján kirajzolódó kapcsolatrendszer és történeti háttér alapján egészen új értelmet

26 Fekete–Szabó 2015.

27 Kimmig 1983.; Szabó–Fekete 2011.

28 Jereb 2016, 57., T. 103.

29 Hosszú 2017, 227., 231.

nyer, az eddigieknél sokkal logikusabb rokonsági rendszerük felvázolását teszi lehetővé. Ez a Kárpát-medencei korai írás emlékek értékelése szempontjából is különösen fontos lesz, így a korábban már említett azalus feliratok pannon nyelvű szótöredékei esetében is. A Tokodon azalus közegben előkerült edényre karcolt leponti jellegű írású feliratot például Harmatta János eredetinek,³⁰ Mócsy András véleménye alapján³¹ a régészek többsége inkább hamisítványnak tartja. Részletes provenienciavizsgálatok nélkül ugyan nehéz lenne állást foglalni, de azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy éppen Mócsy Andrásnak a rendkívül gondos és tudatos hamisítás mellett felhozott érvei³² azok, amelyek a regölyi pannon leletek történeti hátterének ismeretében különösen elgondolkodtatók; szükséges lenne a bekarcolások újbóli, most már műszeres vizsgálata. Érdekes módon a dunántúli anyaggal szemben egyértelműbbnek tűnik az alföldi szkíta leletek között megfigyelt rovások megítélése, melyeket legutóbb Fehér Bence gyűjtött össze. Megfigyelései szerint a tárgyak kisebb része 3–4 tagból álló jelcsoportokat tartalmaz; róluk feltételezi, hogy szövegek lehetnek, melyek jelentése a kevés adatmennyiség miatt még megfejthetetlen. A jelek többsége azonban gyakran az edények füle alá utólag bekarcolt egyetlen tagból álló jelölés; ezeket a szerző olyan szimbólumként értelmezi, amely utalhat az edény készleten belüli sorszámára vagy tartalmára is.³³ Bár az alföldi leletek elemzése során a nomád kultúrák tagjait kizárja a lehetőségek közül, azért megemlítenénk, hogy a hasonló jeleket a sztyeppei anyagban gyakran tamgáknak tartják.³⁴

A regölyi feliratos leletek – kizárva a korábban említett itáliai import lehetőségét – a kis-ázsiai háttérükkel rávilágítanak arra is, hogy azok között a jelenségek között, amelyeket korábban a rokon vonások ellenére az adatok hiánya miatt nem lehetett összekapcsolni, mégis lehetnek összefüggések, akár rokoni szálak olyan írásbeliséggel, amely egy töről fakad az itáliaival és az eddig re-

30 Harmatta 1974.

31 Mócsy 1976.

32 Mócsy 1976, 102.

33 Fehér 2019.

34 A sztyeppei leletek között a regölyi feliratos jelekhez egészen hasonló formai párhuzamok is találhatóak (Ярыгин 2019.)

konstruált protorovással. Olyan történeti háttér, amely a jelenlegi, alapvetően lineáris felfogású történelmi modellek többségével nem értelmezhető. Nem véletlen, hogy amikor Hosszú Gábor a számítógépes paleográfának mint az alkalmazott informatika egyik ágának segítségével elemezte a grafémák evolúcióját, a kirajzolódó 3D fejlődési modell kapcsán szerényen csak annyit jegyzett meg: a történeti háttér időnként hiányos.³⁵ A kimmerek Gordion környéki mozgásához is köthető regölyi régészeti leletek és külön a grafémák kapcsán felmerülő lehetséges kapcsolatok azonban pontosan azokat a területeket fedik le, amelyeket a computer a betáplált száraz adatok alapján történeti és földrajzi helyzettől függetlenül ugyancsak a phryg írás környezetébe helyezett. Ennek egyébként egy egészen meglepő, szó szerint más irányba mutató jelentősége is van, ami különösen a későbbi rovasok szempontjából fontos. Leonyid Marszadolov arra figyelte fel, hogy az Altaj vidékén a Kr. e. 7–6 század fordulóján számos olyan jelenség tűnik fel, amelyek korábban a phryg főváros, Gordion környéki halomsírokban voltak megfigyelhetők. Véleménye szerint a Gordiont is lerohanó kimmerek utódai vándoroltak az ottani háborús helyzet elől a Közel-Keletről az Altaj hegységig, ahol Pazyrik híres kurgánjait is létrehozták. Marszadolov gyakorlatilag ugyanarról a kiindulási pontról, kiváltó okokról beszél, amely a Kapos mentén letelepülőket nyugatra indította, keleti ágán pedig Pazyrikig követhető (4. kép) – az Altaj vidékén számos későbbi kulturális és etnikai hatás alapjait adva.³⁶ Nem mellékesen olyan jellegzetes rítusok is ekkor jelentek meg mindkét említett területen (a Mazda-vallás hatására), mint a csontváz vagy hamvak nélküli tumulusok a pannonoknál és a Szargat kultúrában.³⁷

A legújabb kutatások fényében kirajzolódó, több ezer kilométer távolságot áthidaló kapcsolatok, az iráni népekhez köthető közös gyökerű hagyományrendszer, ennek továbbélése és későbbi, eltérő utakat bejáró formálódása számos kérdést vet fel, valamint helyez új megvilágításba. Ezek közül szeretném felhívni a figyelmet néhány, kontinuitással kapcsolatos véleményre és új megközelítésre, amely a regölyi tumulus iráni népességéhez köthető leletek alapján

35 Hosszú 2017, 179., Figure 4.

36 Marsadolov 2000.

37 Szabó–Fekete 2017a.; Kroll 2000.

csak az utóbbi időben merült fel egyre több oldalról. A Kárpát-medencei kontinuitás vizsgálata során az iráni népcsoportokhoz kapcsolódó szál kiemelése azért is indokolt, mert éppen a legnagyobb folyóink neve köthető hozzájuk, így a földrajzi nevek egy részének folyamatosságát is ettől az időtől tudjuk követni. A Duna nevét a *don* 'víz',³⁸ a Tisza nevét az óiráni *sikvan* 'erős' vagy a *taka* 'folyó' szóból eredeztetik, s a magyar kutatásban a névadók mögött már régóta a szkítákkal rokon, nyugatra húzódott iráni nyelvű népséget feltételeznek.³⁹ Az alföldi kora vaskori és szkíta kori leletek párhuzamai ezt egyértelműen megerősítik, a regölyi tumulus Kis-Ázsián át a sztyeppe irányába mutató kapcsolatai⁴⁰ pedig a korábban a Hallstatt kultúrához kapcsolt⁴¹ Dunántúl jelentős, déli, pannonok lakta részét is az iráni etnikai és kulturális körhöz kötik.⁴² A dunántúli pannon alaplakosság erős továbbélése, hatása Tóth István szerint a kelta és a római időszakban is jól érezhető.⁴³ Ebbe a körbe tartoznak a római kori fogadalmi ólomtáblák is, amelyek ábrázolásai jól tükrözik a pannon őslakosság hitvilágát.⁴⁴ Ezek a szokások ma is élnek és tanulmányozhatók az iráni népeknél, ahol az edény formájának, az egyes ételeknek, italoknak, csontoknak, számoknak, sokszor a kívülállóknak lényegtelen apróságoknak tűnő dolgoknak is meghatározott a jelentése. A római korban az Alföldön letelepedő, ugyancsak az iráni népekhez tartozó szarmatáknál sem volt ez másként. Velük kapcsolatban Kulcsár Valéria és Istvánovics Eszter felveti a továbbélés és az etnikai kontinuitás lehetőségét, amely szerintük érinthette a magyar etnogenezist

38 Абаев 1949, 38., 162., 196.

39 Trogmayer 1983, 95–97.; Szádeczky-Kardoss 1953, 109–111.

40 Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a Regöly, Strupka-Magyar birtokon feltárt tumulus anyagának megismeréséig fel sem merült a Kárpát-medence közvetlen kis-ázsiai etnikus kapcsolatainak lehetősége a korai iráni népekhez és a Mazda valláshoz köthető kulturális háttérrel. Szabó–Czuppon 2014.

41 A hagyományos álláspont szerint Itáliában az etruszk, Európa más részein a Hallstatt-kultúra alapvetően helyi eredetű, erős orientalizációs hatásokkal. Az orientalizáció korábban feltételezettnél jelentősebb szerepére már Svend Hansen is rávilágított (Hansen 2011; Hansen 2017).

42 Ugyanakkor a Bakonytól délre letelepedők – magukba olvasztva a kelet-alpi Hallstatt-kultúra kora vaskori alapnépségét, amelyet a Kr. e. 7. század utolsó harmadában találtak itt – általános európai vonásokat is mutatnak (Kürthy et al. 2013)

43 Tóth 2003; Tóth 2009; Tóth 2015.

44 Boruzs – Szabó 2009; Szabó 2017; 2018a.; 2018c.

is. Ezt akár megerősíthetné a nagyszentmiklósi kincs feliratainak többségében magyar, néhány ogur és szláv melletti alán szava és az ábrázolások egy része is.⁴⁵ Sőt, legszebb honfoglalás kori ötvösremekeink, a tarsolylemezek és a koron-
gok díszítése kifejezetten az iráni kultúrkörön belül értelmezhetők,⁴⁶ ráadásul
eredetmondánk csodaszarvasa is a kaukázusi bronzkortól követhető.⁴⁷ A Kár-
pát-medencén belül a palmettadíszes leletek elterjedése, régészeti összefüggései
összességében arra mutatnak, hogy a honfoglalóink (sőt a vezető réteg) egy
része iráni származású volt. Azonban nemcsak a szarmaták és a honfoglalók
közötti időbeli nagy távolság, de területünk „huzatos”, népvándorlásokkal, ösz-
sze- és beolvadásokkal terhes köztes periódusa is kevésbé teszi valószínűvé a
szarmaták maradványainak majd ezeréves továbbélését. Egy valamivel későbbi,
mégis számos szempontból hasonló példa jól jelzi, hogy mennyire félrevezető
lehet a régészeti párhuzamok mellett még akár az embertani, genetikai vizsgá-
latok eredményeivel is megtámogatott párhuzamok értékelése a hagyományos,
alapvetően a lineáris fejlődési modellekben gondolkodó történelemszemlélet
alapján. A jászok 13. századi betelepődése révén ismét jelentős iráni hatás érte
a Kárpát-medencét.⁴⁸ Sajátos gazdasági, társadalmi, kulturális hagyományaik
mellett sokáig megőrizték önálló nyelvüket is, mint azt egy 1422-ben kelt ok-
levél hátuljára digor nyelvjárásban írt szójegyzék is tanúsítja.⁴⁹ Gyakorlatilag a
középkori magyar anyagban etnikai, kulturális, nyelvi tömbként jelennek meg
az alánokra jellemző vonások. Csak a viszonylag jól dokumentált történeti és
okleveles adatoknak köszönhető, hogy letelepedésük körülményeire, a magyar-
ságon belüli önállóságukra szinte kezdetektől vannak adataink. Így a jászok
esetében jól körülhatárolható az az időszak és terület, ahol az őshazájukra jel-
lemző régészeti leletanyag, hagyományok feltűnése várható. A kaukázusi roko-
naiknál, az oszétoknál a bronzkor óta a mai napig szinte változatlan formában

45 Hosszú–Zelliger 2014. A nagyszentmiklósi kincs „égberagadási” jelenete például teljesen más értelmezést nyer a hamadáni múzeumban őrzött szászánida tálon látható agancsos ünő és sas násza tükrében, rámutatva a turulmonda kulturális és etnikai hátterére is.

46 Szabó 2018b.

47 Szabó 2019a; 2019b.

48 Selmeczi 1992; 1996; 2005; 2007; 2012.

49 Németh 1959; Абаев 1960.

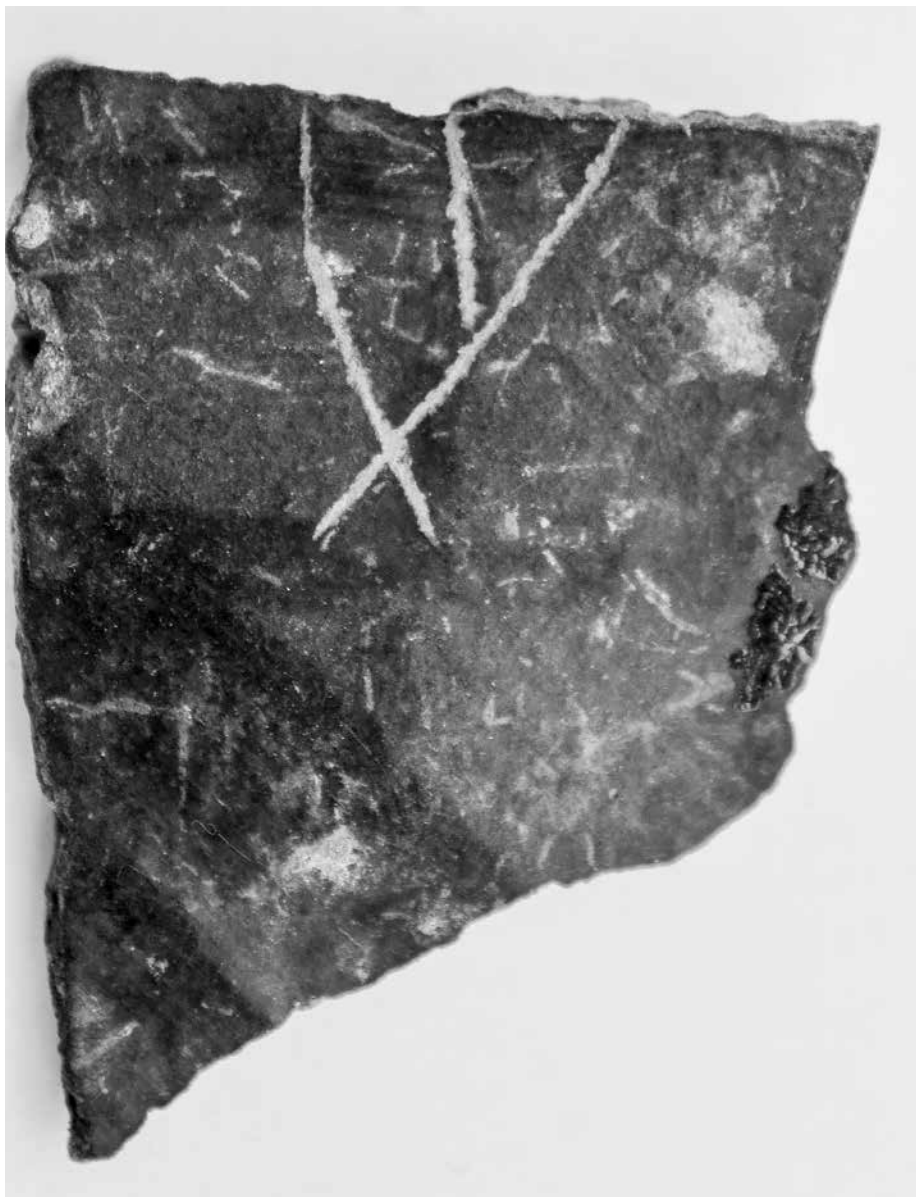
megőrzött szokások és a Nart eposzok⁵⁰ leírásai a Kárpát-medencei régészeti anyagban tükröződve világosan rámutatnak arra, hogy a regölyi tumulus népet, a szkíta kori és szarmata törzseket, valamint honfoglalóink egy részét egészen a jászokig végső soron összeköti a közös kulturális háttér. Térségünkben azonban a pannonoktól földrajzi nevekben is rögzült és a régészeti anyagban is számos területen megfigyelhető iráni gyökerű szokások egyértelmű továbbélése – mint azt a jászok példája is mutatja – nem okvetlenül járt együtt a lakosság továbbélésével. A folyamatosság nem területi és etnikai, hanem elsősorban a közös hagyományok, etnikai alapok, műveltségi elemek jelenlétében, kulturális kontinuitás keretében valósult meg. Háttérben a gyakorlatilag ugyanazon kultúrkörből – többnyire hasonló, de nem szükségszerűen genetikailag is rokon etnikai csoportokból – újabb és újabb hullámokban kiszakadó, a Kárpát-medencében és Európa más részein is különböző időpontokban letelepedő iráni gyökerű népek állnak. A hasonló okok – az életet ellehetetlenítő háborús konfliktusok, járványok, természeti katasztrófák – által kiváltott vándorlások évezredek át lényegében azonos sémák szerint történtek: a kiinduló területtől függően meghatározott útvonalakon, adott, lehetőleg a megszokott gazdálkodás folytatására alkalmas célterületek felé.⁵¹ A hagyományos felfogású, lokális etnikai kontinuitásra épülő szemlélet mellett a folyamatos kulturális és gyakori etnikai felülrétegzések miatt sorozatosan konfliktushelyzetbe kerülnek a modern genetikai, nyelvészeti stb. vizsgálatok eredményei. Ezek a vizsgálatok a nagyobb információs felbontásukhoz igazodóan pontosabban értelmezhetőek lesznek, ha figyelembe vesszük, hogy az egyes kulturális elemek folyamatos jelenlétéhez egy adott területen nem okvetlenül szükséges ugyanazon népesség továbbélése, és számolunk az azonos kultúrkörből érkező betelepülők újabb hullámaival is. A leleteket, amelyek a regölyi feliratos jelekhez és az azokat hordozó tárgyakhoz hasonlóan nehezen megfejtethők, sikerrel értelmezhetjük, ha az etnikum mellett a kulturális közeg felől is vizsgáljuk őket. Az alapvetően lineáris fejlődési

50 Нарты 1991.

51 Aligha csak pusztán véletlen, hogy ahol a Kr. e. 7. század végén a legfontosabb pannon központ alakult ki, pontosan oda temetik majdnem ezer évvel később az alánok egyik hercegnejét is (Mészáros 1972).

modellektől és szemlélettől elszakadva a folyamatok dinamikájának megvilágításával támpontokat kaphatunk ahhoz, hogy jobban érthetőek és pontosabban értékelhetőek, magyarázhatóak legyenek a Kárpát-medence nemcsak vaskori és római kori, de későbbi rovasai is. A regölyi pannon kerámiatöredékekre karcolt grafémák kulturális és etnikai kapcsolatrendszerének további részletes feltárása ehhez fontos támpontot adhat.

KÉPEK

1.kép. A) Egy fennálló edény vállára karcolt graféma

B) A kerámiatöredék belső oldalán párhuzamos, körbefutó simítások nyoma látható (Regöly, Strupka-Magyar birtok, Ltsz.: 2014.3.11.7.). (Fotó: Szabó Géza)

2.kép. A) Kisebb tál (phiale?) aljára karcolt graféma

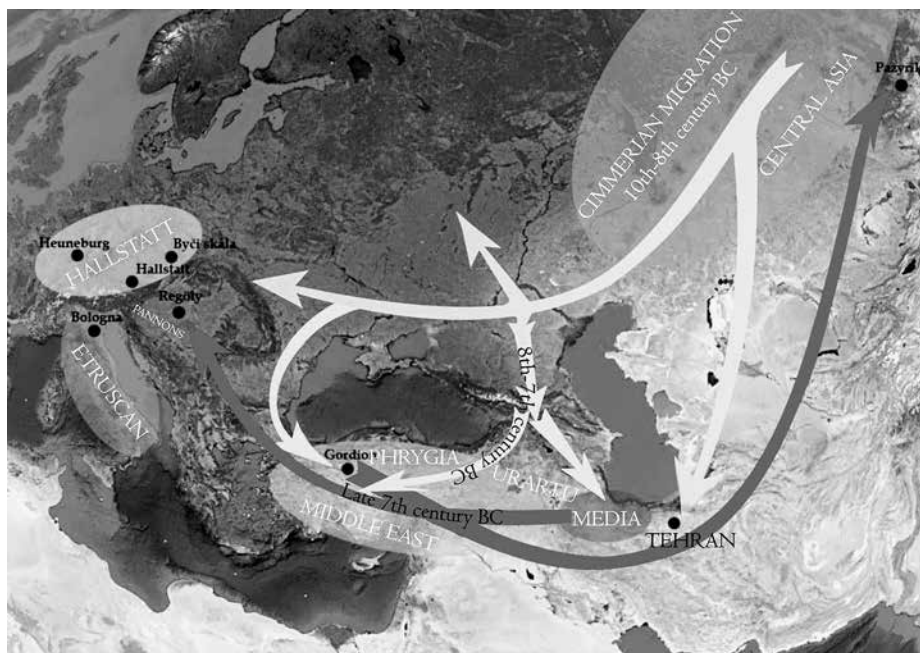
B) A tál belső oldalára kidudorodó omphalos (Regöly, Strupka-Magyar birtok, Ltsz.: 2014.3.13.107.). (Fotó: Szabó Géza)

3.kép. A) Vékony falú tál (phiale?) aljára karcolt graféma

B) A kívül barna edény belső oldalát belül fekete grafitos máz borította. (Regöly, Strupka-Magyar birtok, Ltsz.: 2014.3.20.236.). (Fotó: Szabó Géza)

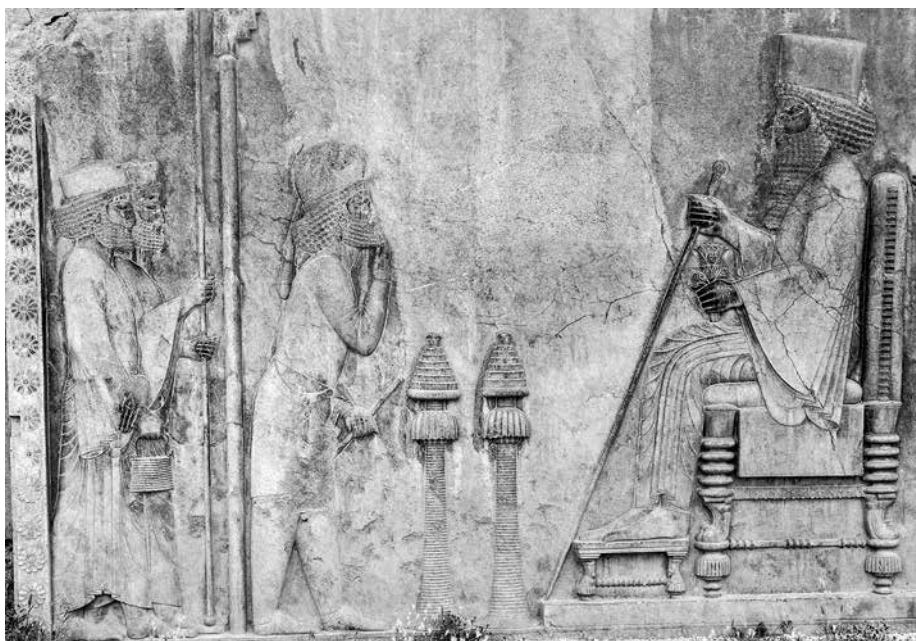
4.kép. A kimmer vándorlás a Kr. e. 10–7. században
(Grafika: Szabó Géza – Sági Apollónia)

5.kép. Ciszták, bordázott falú, áltordírozott fülű bronz vödrök a kurdi kincsleletből a Magyar Nemzeti Múzeum kiállításán (Fotó: Szabó Géza)

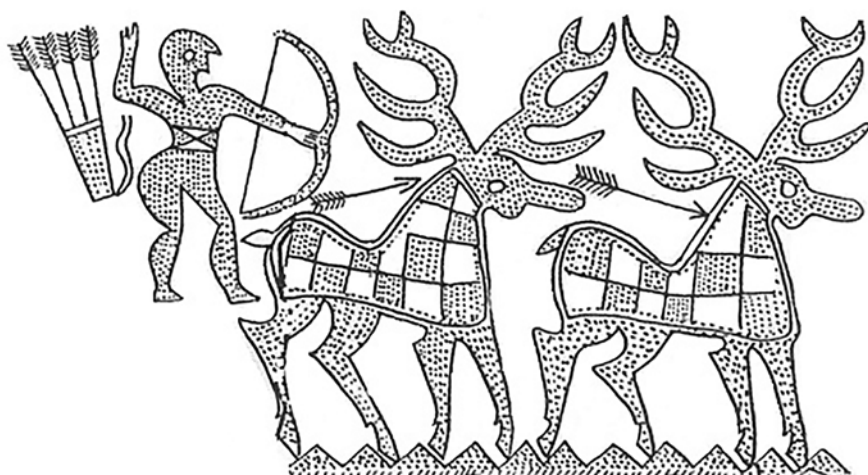

6.kép. Oroszlánfejű, bordázott falú, áltordírozott fülű bronz vödör a gordioni MM halomból az Anatóliai Civilizációk Múzeumának ankarai kiállításán (Fotó: Szabó Géza)

7.kép. A–B Kihallgatási jelenet I. Dareiosz perzsa nagykirály (Kr. e. 522–486) perzsepoliszi palotájának fogadócsarnokában, a kísérek kezében bordázott falú vödör látható (Fotó: Szabó Géza)

8.kép. Agancsos ünő, csodaszarvas üzésének ábrázolása a kaukázusi Koban kultúra Kr. e. 7. századra keltezhető lemezövén (Dél-Oszétia, Tli 350. sír, Texov 2002 alapján)

9.kép. A magyar Csodaszarvas monda agancsos ünőjének üzése László Gyula alkotásán (László 1982 alapján)

10.kép. A szaszanida tálon látható agancsos üdő és sas násza felhívja a figyelmet a Turul monda és a nagyszentmiklósi kincs „égberagadási jelenet-”nek tartott ábrázolásának valódi üzenetére és kulturális, etnikai hátterére is (Régészeti Múzeum Hamadan, Irán, fotó: Szabó Géza)

Jel a feliratban	Hasonló jelek előfordulása különböző írásokban
2014.3.11.7. sz. lelet	ciprusi-görög (<i>páfoszi</i>) ✕ <wi>
2014.3.20.107. sz. és a 2014.3.20.236. sz. lelet	latin (<i>epigrafikus kurzív</i>) Λ <a>; réti Λ <a>; leponi Λ <a>; gall-etruszk ʌ <a>; kamuni Λ, Λ <a>; kár Λ <a>; lyk V, ʌ <ā>; ógörög ʌ, ʌ <ε>; lyd V <ē>; ógörög ʌ <φ>; lyd ʌ <v>; DK-ibér Λ <ga>; ÉK-ibér Λ, ʌ, F <ga/ka>, ʌ <ge/ke>; föníciai ʌ <h>; óarámi ʌ, ʌ <h>; hivatalos arám ʌ, ʌ <h>; lyk V <γ>; ciprusi-görög (korai) V <ke>; föníciai V <k>; kár ʌ, ʌ, ʌ <τ>; föníciai V <š>; óarámi V <š>; DK-ibér ʌ <tu>; keltibér ʌ <tu>

1.táblázat. A Regölyben talált feliratos tárgyakon lévő jelek lehetséges párhuzamai (Hosszú Gábor)

I R O D A L O M

- Bilgi 2004. *Bilgi, Önder* (Ed.): Anatolia, cradle of castings. Anadolu, dökü-
mün besigi. Yapi Kredi Yayinlari, Istanbul 2004.
- Boruzs–Szabó 2009. *Boruzs, Katalin – Szabó, Géza*: Neue Votivtafel aus
Blei aus dem Komitat Tolna. In: *Bíró, Szilvia* (Ed.): Ex Officina... Studia in
honorem Dénes Gabler. Győr, 2009, 63–76.
- Botta–Flandin 1849 *Botta, Paul-Émile – Flandin, Eugène*: Monument de
Ninive I–II. Imprimerie National, Paris 1849.
- Curtis 2014. *Curtis, John*: The Abandonment of Tepe Nush-i Jan. In: *A.
Khaksa* (Ed.): The analysis of fifty years archaeological of Malayer. Hame-
dan, 1393 [2014], 378–365 [1–12].
- Fehér 2019. *Fehér Bence*: A Kárpát-medence első ókori feliratcsoportjának
meghatározásához. In: *Fehér Bence – Kovács Péter* (szerk.): Felirattani kuta-
tások 2018-ban. Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, Budapest,
2019. (TITE Könyvek 13.) 5–15.
- Fekete 2018. *Fekete Mária*: Egy (át)alakulóban lévő vallás felbukkanása a
Kárpát-medencében. Gondolatok a regölyi tumulus leletanyagának feldol-
gozása közben. In: *Hubai Péter* (szerk.) Az igaz vallás. Előadások a vallástu-
domány és a teológia vonzásköréből. Wesley János Lelkészképző Főiskola,
Budapest, 2018. 193–226.
- Fekete–Szabó 2015. *Fekete Mária – Szabó Géza*: A regölyi tumulus építmé-
nye és leletanyaga. Ókori-keleti kapcsolatok. *Ókor–Történet–Írás*, 3. (2015)
271–306.
- Fekete–Szabó 2017a. *Fekete, Mária – Szabó, Géza*: Flüchtlinge in Südtrans-
danubien – Die Freilegung eines Hügels aus dem 7. Jh. v. Chr. im Jahre
2011–2012: Regöly (Ungarn, Komitat Tolna). Vorbericht – ein Überblick
– Refugees in South Transdanubia Excavation of a 7th century BC burial
mound in 2011–2012: Regöly (Hungary, Tolna County). Preliminary re-
port. Overview. *Studia Archaeologica Brunensia*, 22,1. (2017) 89–120.
- Fekete–Szabó 2017b. Ein orientalisches Bronzegefäßtyp aus der Hallstatt-
kultur: Die Ziste. Gedanken während der Bearbeitung des Tumulus von
Regöly (Komitat Tolna, Südungarn). In: *Mirošayová, Elena – Pare, Chris-*

- topher –Stegmann-Rajtár, Susanne (Hg.): Das Nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit. Wirtschaft, Handel und Kommunikation in früheisenzeitlichen Gesellschaften zwischen Ostalpen und Westpannonien. *Archaeolingua*, Budapest, 2017. (*Archaeolingua* 38.) 507–525.
- Gedl 2001. Gedl, Marek: Die Bronzegefäße in Polen. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2001. (Prähistorische Bronzefunde II, 15.)
- Gozzadini 1887. Gozzadini, Giovanni: Di un sepolcro, di un frammento plastico, di un oggetto di bronzo, dellepoca di Villanova, scoperti in Bologna. Bologna, 1887.
- Gyöngyösi et al. 2019. Szilvia, Gyöngyösi – Erdélyi, Zoltán – Juhász, Laura – Barkóczy, Péter – Fekete, Mária – Szabó, Géza: Data on the technological change of copper alloying in the light of finds excavated at the tumulus of Regöly = Adatok a réz ötvözésének technológiaváltásához a regölyi tumulus leleteinek tükrében. *Archeometriai Műhely*, 16/1. (2019) 13–28.
- Hansen 2001. Hansen, Svend: Grossgrabhügel der Älteren Eisenzeit zwischen West und Ost. Eine Annäherung. In: Molodin, Václav Ivanovič – Hansen, Svend (Eds.): *Terra Scythica*. Materialien des internationalen Symposiums „Terra Scythica” (17.–23. August 2011, Denisov-Höhle, Altai). Verlag des Instituts für Archäologie und Ethnographie der SA RAW, Novosibirsk, 2011, 291–318.
- Hansen 2017. Hansen, Svend: Giant Tumuli of the Iron Age: Tradition – Monumentality – Knowledge transfer. In: Fernández-Götz, Manuel – Krause, Dirk (Eds.): *Eurasia at the Dawn of History. Urbanization and Social Change*. Cambridge University Press, Cambridge, 2017, 225–239.
- Harmatta 1966. Harmatta János: Kimmerek és szkíták. *Antik Tanulmányok*, 13. (1966) 107–116.
- Harmatta 1974. Harmatta János: Két római edényfelirat Pannóniából. *Antik Tanulmányok*, 21. (1974) 65–68.
- Hosszú 2017. Hosszú Gábor: Phenetic Approach to Script Evolution. BoD, Norderstedt, 2017. (Schriften des Instituts für Dokumentologie und Editorik Bd 11. Kodikologie und Paläographie im digitalen Zeitalter 4.) 179–252.
- Hosszú–Zelliger 2014. Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet: Többnyelvű feliratok a Nagyszentmiklósi aranykincsen. *Magyar Nyelv*, 110. (2014) 188–206.

- Ivantchik 1999. *Ivantchik, Askold: The Scythian 'rule over Asia': the classical tradition and the historical reality.* In: *Gocha R. Tsetschladze* (Ed.): *Ancient Greeks and East.* Brill, Leiden–Boston–Köln 1999, 497–520.
- Ivantchik 2001. *Ivantchik, Askold: Die archäologischen Spuren der Kimmerier im Vorderen Orient und das Problem der Datierung der vor- und frühskythischen kultur.* In: *Ricardo Eichmann – Hermann Parzinger* (Hg.): *Migration und kulturtransfer.* Bonn 2001, 329–342.
- Jereb 2016. *Jereb, Mojca: Die Bronzegefäße in Slowenien.* Steiner, Stuttgart, 2016. (Prähistorische Bronzefunde II, 19.)
- Kimmig 1983. *Kimmig, Wolfgang: Die griechische Kolonisation im westlichen Mittelmeergebiet und ihre Wirkung auf die Landschaften des westlichen Mitteleuropa.* *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, 30. (1983) 5–78.
- Kroll 2000. *Kroll Ann–Marie: Looted Graves or Burials Without Bodies?* In: *Jeannie Davis-Kimball – Eileen M. Murphy – Ludmila Coryakova – Leonid T. Yablonsky* (Eds.): *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements. Eurasian and iron Age.* Archaeopress, Oxford, 2000. (BAR International Series 890.) 216–222.
- Kürthy et al. 2013 *Kürthy Dóra – Szakmány György – Józsa Sándor – Szabó Géza: A regölyi kora vaskori sírhalom kőzetleleteinek előzetes archaeometriai vizsgálati eredményei – Preliminary archaeometric study of rock types from the Early Iron Age mound grave in Regöly.* *Archeometriai Műhely*, 10/2 (2013) 99–126.
- László 1982. *László Gyula: 50 rajz a honfoglalókról.* Móra Kiadó, Budapest, 1982.
- Marsadolov 2000. *Marsadolov, Leonid: Variants in Models of Transition: The Cimmerian Traditions of the Gordion Tumuli (Phrygia) Found in the Altai Barrows (Bashadar, Pazyrik).* In: *Jeannie Davis-Kimball – Eileen M. Murphy – Ludmila Coryakova – Leonid T. Yablonsky* (Eds.): *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements. Eurasian and iron Age.* Archaeopress, Oxford, 2000. (BAR International Series 890.) 247–258.
- Mészáros 1972. *Mészáros Gyula: A regölyi aranysír.* Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd, 1972.

- Mócsy 1976. *Mócsy András: A tokodi edénygraffitók hitelessége. Antik Tanulmányok*, 23. (1976) 99–105.
- Németh 1959. *Németh, Julius: Eine Wörterliste der Jassen, der Ungarländischen Alanen. Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst, Jg. 1958, Nr. 5, Berlin.*
- Немет 1960. Немет Юлиус: Список слов на языке ясов, венгерских алан: перевод с немецкого и примечания В. И. Абаева. Орджоникидзе. 1960.
- Özdem 2003. Özdem, Filiz (Ed.): *Urartu. War and Aesthetics. Yapi Kredi Yayinlari, İstanbul, 2003.*
- Parzinger et al. 1995. *Parzinger, Hermann – Nekvasil, Jindra – Barth, Fritz Eckart: Die Býčí skála-Höhle. Ein hallstattzeitlicher Höhlenopferplatz in Mahren. Verlag Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1995. (Römisch-Germanische Forschungen 54.)*
- Patay 1990. *Patay, Pál: Die Bronzegefäße in Ungarn. Beck, München, 1990. (Prähistorische Bronzefunde II/10.)*
- Prüssing 1991. *Prüssing, Gerlinde: Die Bronzegefäße in Österreich. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1991. (Prähistorische Bronzefunde II/5.)*
- Raczky et al. 2013. *Raczky, Pál – Kalla, Gábor – V. Szabó, Gábor: Ünnepek és lakoma a régészetben és az írásos forrásokban. Az őskori Európa és Mezopotámia példái alapján. In: Déri Balázs (Ed.): Convivium. ELTE BTK Valástudományi Központ, Budapest, 2013. 11–46.*
- Selmeçzi 1992. *Selmeçzi László: A négyszállási I. számú jász temető. BTM, Budapest, 1992. (BTM Műhely 4.)*
- Selmeçzi 1996 *Selmeçzi László: A jászok betelepülése a régészeti leletek tükrében. In Zúduló sasok. Erkel Ferenc Múzeum, Gyula, 1996. (Gyulai Katalógusok 2.) 67– 80.*
- Selmeçzi 2005 *Selmeçzi László: A jászok eredete és középkori műveltsége. Jász Múzeumért Kulturális Alapítvány, Jászberény, 2005. (Jászsági füzetek 37.)*
- Selmeçzi 2007 *Selmeçzi László: A jászok betelepődése, a magyarországi jászok a 13–15. században. Jászsági Évkönyv 2007. 102–116.*
- Selmeçzi 2012 *Selmeçzi László: Az atyák emlékezeti. A Kaukázustól a Zagy-*

- va-Tarna völgyéig. Jász Múzeumért Kulturális Alapítvány, Jászberény. (Jászsági füzetek 47.)
- Stjernquist 1967. *Stjernquist, Berta*: Ciste a cordoni. Rippenzisten. Produktion, Funktion, Diffusion. I—II. Habelt, Bonn, 1967. (Acta Archaeologica Lundensia 4–6.)
- Stronach 1985. *Stronach, David*: Tepe Nüş-I Jân: the Median Settlement. The Median and Achaemenian Periods. University Press, Cambridge, 1985.
- Stronach–Roaf 1978. *Stronach, David – Roaf, Michael*: The Major Building of the Median Settlement. The British Institute of Persian Studies, London, 1978.
- Szabó 2009. *Szabó Géza*: Archaeometallurgiai adatok a technológiai ismeretek és a nyersanyagok áramlásához a Kárpát-medence késő bronzkorában – Archaeometallurgical data on the circulation of technological knowledge and raw materials in the Late Bronze Age of the Carpathian Basin. In: *Ilon Gábor* (szerk.): MÓMOSZ VI. Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19–21. Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat – Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Budapest–Szombathely, 2009. 347–362.
- Szabó 2013. *Szabó, Géza*: What Archaeometallurgy Tells Us about the Changes of Bronze craftwork in the transition of Bronze Age into Iron Age. In: *Rezi, B. – E. Németh, R. – Berecki, S.* (Eds.): Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş, 5–7 October 2012. Târgu Mureş 2013, 291–312. (Bibliotheca Musei Marisiensis. Series Archaeologica VI.)
- Szabó 2017 *Szabó, Géza*: Нартский стол и мобильность доисторической Европы. Нартоведение в XXI веке: современные парадигмы и интерпретации: Сборник научных трудов; Сев.-Осет. ин-т гум. и соц. исслед. им. В.И. Абаева. Вып. 4. СОИГСИ ВНИЦ РАН, Владикавказ, 2017. 198–209.
- Szabó 2018a *Szabó Géza*: Kutatóúton az oszétéknél – a szénakaszálás ünnepe és a Zadaleszki Nana barlangja. *Tisicum*, 26. (2018) 445–476.
- Szabó 2018b *Szabó Géza*: Égi ajándék: a komló – a honfoglalás kori tarsolylemezeink díszítéséről. *Életünk*, LVI/8–9. (2018) 1–11.

- Szabó 2018c Szabó Géza: Egy iráni ősvallás nyomai a Kaukázusban és a Duna mentén. In: *Hubay Péter* (Szerk.): *Az igaz vallás*. Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest.
- Szabó 2019a Szabó Géza: Agancsos szarvastehenek. *Életünk*, LVII/4. (2019) 31–50.
- Szabó 2019b Szabó, Géza: How and why do the deer and the bars appear on the belts used in the Caucasian Koban culture? *Nartamongae* XIV/1–2. (2019) 50–77.
- Szabó – Czuppon 2014. Szabó, Géza – Czuppon, Tamás: New data on Iranian roots of the European culture. In: A. Khaksa (Ed.): *The analysis of fifty years archaeological of Malayer*. Tehran 1393 [2014], 372–353 [47–72].
- Szabó – Fekete 2011. Szabó Géza – Fekete Mária: Janus-szobor Pannoniából, a kora vaskori Regöly-csoport lelőhelyéről – Janus-Statue aus Pannonien, vom Fundort der Regöly-Gruppe aus der Früheisenzeit. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 33. (2011) 15–105.
- Szabó – Fekete 2014. Szabó Géza – Fekete Mária: Pannon tumulus feltárásának előkészítése – Regöly, Strupka-Magyar birtok – Vorbereitung der Freilegung des Pannon-Grabhügels (Tumulus) Strupka-Magyar Besitz – in Regöly. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 36. (2014) 7–157.
- Szádeczky-Kardoss 1954. Szádeczky-Kardoss Samu Szádeczky-Kardoss Samu (1954): The Name of the River Tisza, and Problems Connected with Them. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 2 (1–2): 77–115.
- Szádeczky-Kardoss 1954. Szádeczky-Kardoss Samu: A Tisza legrégebb elnevezéseire vonatkozó megjegyzések. *Magyar Nyelv*, 50. (1954) 105–110.
- Tóth 2003. Tóth István: Mithras Pannonicus . Esszék - Essays . *Specimina Nova* 17, 2003.
- Mithras Pannonicus. Esszék - Essays. *Specimina Nova*, 17. (2003).
- Tóth 2009. Tóth István: A Burgstall öröksége. Egy archaikus túlvilággép töredékei. *Soproni Szemle*, 63. (2009) 3–22.
- Tóth 2015. Tóth István: Pannoniai vallástörténet. PTE Ókortörténeti Tanaszék – L'Harmattan, Pécs–Budapest, 2015. (Ókor–Történet–Írás 4.)
- Tourovets 2014. *Tourovets, Alexander*: The Birth and the Development of the Iranian Architecture in the Zagros During the Ist millenium BC. In: A.

- Khaksa* (Ed.): The analysis of fifty years archaeological of Malayer. Tehran 1393 [2014], 352–333 [27–46].
- Trogmayer 1983. *Trogmayer Ottó: A vaskor kezdete*. In: Szeged története. I. Szerk.: Kristó Gyula. Somogyi-könyvtár, Szeged, 1983, 95–97.
- Wosinsky 1885. *Wosinsky Mór: Etruszk bronzedények Kurdon*. *Archaeologiai Értesítő*, 5. (1885) 73–85.
- Young 1981. *Young, Rodney S.: Three Great Early Tumuli. The Gordion Excavations. Final Reports, Volume I*. University of Pennsylvania, Philadelphia, 1981. (University Museum Monograph 43.)
- Абаев 1949. Абаев, Василий Иванович: Осетинский язык и фольклор. Издательство Академии наук СССР, Москва 1949.
- Бруяко 2005. Бруяко, Игорь Викторович: Ранние кочевники в европе X–V вв. до р. X. Высшая антропологическая школа, Кишинёв 2005.
- Нарты 1991. Нарты. Осетинский героический эпос. I–III. (1989–1991). Глав. ред. восточной литературы, Москва 1991.
- Ярыгин 2019. Ярыгин, Сергей А.: Знаки на кувшинах рубежа эр из Северного Казахстана. In Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции): Материалы Международной конференции, 18–22 ноября 2019 г., Санкт-Петербург. Т. I. Древняя Центральная Азия в контексте евразийского культурного пространства (новые данные и концепции). К 90-летию со дня рождения патриарха евразийской археологии Вадима Михайловича Массона. ИИМК РАН, Невская Типография, Санкт-Петербург, 2019. 190–193.
- Техов 2002. Техов, Баграт В.: Тайны древних погребений. Проект-Пресс, Владикавказ, 2002.

ROVÁSEMLÉKEINK ÉS A MAGYAR NYELVTÖRTÉNETÍRÁS¹

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

ABSZTRAKT: A magyar nyelv történetének közvetlen forrásai közé tartoznak rovásírásos nyelvemlékeink is. A magyar nyelvtörténetírás azonban hagyományosan nem számol velük, a 20. század kiváló magyar nyelvtörténészeinek többsége egyfajta szakmai szkepszissel viseltetett e forrásokkal szemben. A legutóbbi nyelvtörténeti kézikönyvek (MNyt., MNytKk.) ugyanakkor – ha nem is rendszertörténeti fejezeteikben – már tartalmazznak a rovásírásos emlékekre vonatkozó (általános) ismereteket. Már a nyelvemlékcsoport tipológiai besorolása sem problémamentes, ennek feloldására javasoljuk a (rovásírásos) feliratemlék megnevezést.

A tanulmány igyekszik feltárni a magyar nyelvtörténészek részéről megnyilvánuló általános szkepszis lehetséges okait, s megkísérli, hogy válaszokat is adjon. Ezek: az esetleges bizonytalan olvasat, több megfejtés lehetősége, a nyelvemlékek jellemzően rövid terjedelme, többségükben kései emlékek, melyekkel párhuzamosan már vannak (jóval hosszabb szövegű, latin betűs) szöveg-, majd kódexemlékeink. Megállapíthatjuk ugyanakkor, hogy a nyelvemlékek nyelvtörténeti értékét mindenekelőtt az általuk képviselt nyelvi anyag tanúságtétele határozza meg. Erre – kiragadott példaként – a viszonylag kései-nek tartott Székelydályai rovásemlék (1400 k.) áldozócsütörtök szavát említjük,

¹ *Készült az ELTE BTK Tématerületi kiválósági pályázata „Közösségépítés: család és nemzet, hagyomány és innováció” keretében.*

mely az egyházi műszó első és egyetlen előfordulása a középkori magyar nyelvű írásbeliségben. Belőle vonódik el jelentéstapadással a kódexeinkből jól ismert áldozó szóalak ('áldozócsütörtök' jelentésben).

Néhány további példát említünk a rovás emlékek lehetséges hasznosíthatóságára a magyar nyelvtörténetírásban. A Bodrog-alsóbüi fúvóka (900 k.) feliratának jelentősége, hogy ez az első lejegyzett magyar igealak. Ezen túlmenően a nyelvemléken olvasható ige töve dokumentálja a fúj igeének eddig csupán rekonstrukcióval kikövetkeztetett korábbi tőalakját: fuβ- (fuv-).

A fenti igealak feltételes módjának jele hangrendileg illeszkedik. Ez a jelenség az irodalmi igényű középkori egyházi írásbeliségben és a mai magyar sztenderd nyelvhasználatban egyaránt idegen, beszélt nyelvi, illetve nyelvjárási jelenségnek számít (ma általánosan nyelvhelyességi hibának szokás tartani). A Bodrog-alsóbüi fúvóka fuβnǫik ('fújnék') igealakja az első adata ennek a beszélt nyelvi, illetve nyelvjárási jelenségnek, melyet csak több mint félezer évre rá követ újabb előfordulás.

A Vargyasi rovásírásos emlék fioγ ('fiú') szava ugyancsak visszaigazolja az eddig bizonytalanság övezte rekonstrukciót, e korai alakból pedig egyúttal megnyugtatóan érkezünk el a szó mai formájáig: fioγ > fioϋ > fiú.

A tanulmány végén összefoglaljuk a rovásírásos emlékeinkre vonatkozó nyelvtörténeti kutatói feladatokat. Mindenekelőtt szükség van a még bizonytalan olvasatok tisztázására. Ezután célszerűnek látszanék elkészíteni ómagyar rovás emlékek kritikai kiadását. Ezt követheti a nyelvemlékek szisztematikus nyelvtörténeti feldolgozása. Csak ezután kerülhet sor a rovásírásos nyelvemlékek nyelvtörténeti anyagának az elkövetkező (esetleg már készülő, vö. Új magyar etimológiai szótár) összefoglaló kézikönyvekbe, etimológiai és nyelvtörténeti szótárakba való beépítésére.

KULCSSZÓK: Bodrog-alsóbüi fúvóka, etimológia, feliratemlék, magyar nyelvtörténet, rendszertörténet, rovás emlékek, Székelydályai rovás emlék, Vargyasi rovásírásos emlék.

ABSTRACT: **Our runic language records and the Hungarian language historiography.** Our runic language records belong to the direct sources of Hungarian language history. However, Hungarian language historiography

traditionally does not take them into account; the majority of the excellent Hungarian historiographers of the 20th century were rather sceptical about these sources. At the same time, the latest historiographic manuals – even if not in the chapters of system history – already contain (general) information on runic records. Even the typological classification of the groups of language records is not without problems, the solution for which can be the use of the denomination (runic) inscription record.

The study aims to describe the possible reasons of the general scepticism of Hungarian historiographers, such as the possible uncertain interpretations and the possibility of several solutions, the typically short length of language records, the generality of later records simultaneously with which records of (much longer) texts and codices (in Latin characters) already existed. On the other hand, it can be stated that the language historical value of language records is primarily determined by the witword of the language material represented by them. An illustrative example of this is the late word *áldozócsütörtök* (Ascension Day) of the runic record of Székelydália (around 1400) which is the first and only occurrence of this canonical word in the medieval Hungarian literacy. The word form *áldozó* which was created from *áldozócsütörtök* is well-known from our codices.

Let us mention some other examples for the possible usability of runic records in the Hungarian language historiography. The importance of the word *fúvóka* (mouthpiece) of Bodrog-Alsóbű (around 900) is that this is the first recorded Hungarian verb form. Moreover, the verb stem readable on the language record documents the former stem form of the verb *fúj* (blow) (which could only be inferred by reconstruction so far): *fuβ-* (*fuw-*).

The inflectional suffix of the conditional form in the above verb form is in vowel harmony. This phenomenon is unknown both in the medieval canonical literacy and in the Hungarian standard linguistic usage; it is considered as a word of spoken language or a dialectic phenomenon (today it is generally considered a dialectic mistake). The verb form *fuβnájik* (*fújnék* – I would blow) of Bodrog-Alsóbű is the first datum of this spoken language or dialectic phenomenon which is followed by the next occurrence only more than 500 years later.

The runic record of the word *fioy* ('fiú' - boy) of Vargyas also reconfirms the reconstruction (which has been surrounded by uncertainty so far), thus we can reassuringly reach the current form of this word: *fioy* > *fiou* > *fiú*.

At the end of the study, we summarise the tasks of researchers of language history related to our runic records. Above all, it is necessary to clarify the possible uncertain interpretations. After that, it would be useful to publish the critical edition of our Old Hungarian runic records. This can be followed by the systematic language historical adaptation of the language records. It is only then that we can incorporate the language historical material of the of runic language records into the future (or possibly under-progress, see New Hungarian Etymologic Dictionary) manuals, dictionaries of etymology and language history.

KEYWORDS: Fúvóka (mouthpiece) of Bodrog-Alsóbú, etymology, inscription record, Hungarian language history, system history, runic records, runic record of Székelydália, runic record of Vargyas

1. Problémafelvetés. A nyelvtörténeti kutatások elsődleges (közvetlen) forrásai a vizsgált nyelv írott (utóbb a melléjük társuló hangzó) emlékei, a nyelvemlékek. „Hozzájuk képest az összes többi forrás csak mint kiegészítő, kiteljesítő (...) forrás jön szóba” (Kiss 2018: 47). Ezek a magyar nyelv történetének vonatkozásában: a rokon nyelvek, a kontaktusnyelvek és a mai magyar nyelv tanúságtétele, valamint általában a nyelvek változásának tipikus mechanizmusai.

Ahhoz nem fér kétség, hogy a magyar nyelvtörténet közvetlen forrásai között kell számontartanunk – latin, görög, arab (stb.) betűkkel lejegyzett emlékeinken túl – rovásírásos nyelvemlékeinket is. Hagyományos nyelvtörténetírásunk azonban mégsem számol velük.

2. Tudományterületi áttekintés. Rovásírásos emlékeinket jellemzően az érintkező társtudományok (régészet, történelemtudomány, művelődéstörténet, turkológia) kutatói vizsgálták és vizsgálják tüzetesen, az e forrásaink iránti érdeklődés a magyar nyelvtörténet kutatástörténetében ugyanakkor

meglehetősen visszafogottnak bizonyult. Érdekes talán felidézni *Melich János* korábbi vélekedését, melyet utóbb ő maga ekként bírált felül: „Megvallom, hogy egészen a legújabb időkig az ú. n. székely rovásírást afféle középkori koholmánynak tartottam, koholmánynak, amellyel a magyarság kereszténység-előtti közmíveltsége kapcsán komolyabban foglalkozni nem érdemes” (Melich 1925: 153). Kimondva-kimondatlanul hasonló – ha nem is feltétlenül e megfontolás alapján álló – szakmai szkepszis jellemezte a 20. század számos meghatározó magyar nyelvtörténész kutatóját. Kivételként *Jakubovich Emilt* és *Pais Dezsőt* említhetjük, akik a magyar nyelvtörténet kutatóiként járultak hozzá néhány emlékünk leírásához (Jakubovich 1931, 1932, 1935; Pais 1932, 1935, 1952).

A társtudományok jóval élénkebb kutatói érdeklődésének köszönhetően egyre több tudományos ismeret birtokába jutottunk a már ismert, illetve az újabbban felfedezett emlékeinkre vonatkozóan. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a magyar nyelvtörténet tanúságtétele nélkül szükségszerűen nem lehet teljes e forrásaink (a tudományterület számára: nyelvemlékeink) ismerete, ez a magyar nyelvtörténet kutatóinak szakmai adóssága.

A rendszeres kutatásokba első magyar nyelvészként 1990-től *Sándor Klára* kapcsolódott be (a témában megjelent első tanulmánya: Sándor 1990), aki számos fontos munkával gazdagította e nyelvemlékcsoportra vonatkozó ismereteinket. Időközben monografikus feldolgozások is napvilágot láttak, ugyancsak *Sándor Klára* (1991, 2014, 2017), illetve *Hosszú Gábor* (2013) tollából. Rovásemlékeink szorosabb értelemben vett nyelvtörténeti feldolgozása csak az utóbbi évtizedben kezdődött meg, ezeket az ismereteket mindenekelőtt *Zelliger Erzsébet* magyar nyelvtörténeti kutatásai kínálják (Zelliger 2016, 2019; vö. még: Hosszú–Zelliger 2013, 2014a, 2014b, 2015, 2019). (Helyesírás- és hangtörténeti megfontolásokra lásd még Szentgyörgyi 2019: 37–42.) A rendelkezésre álló nyelvi-nyelvtörténeti ismeretek ugyanakkor összegző nyelvtörténeti munkákban ez ideig jellemzően nemigen hasznosultak.

A szótörténeti áttekintést is kínáló, meghatározó etimológiai szótáraink (TESz., EWUng., ESz.) nem vesznek fel adatokat rovásírásos nyelvemlékeinkből. Ugyanez elmondható egyelőre a még szerkesztés alatt álló Új magyar etimológiai szótárról is (<http://uesz.nytud.hu/>). Nem találunk rovásírásos nyelv-

vi adatra történő hivatkozást sem az ómagyar kor történeti grammatikájában (TNyt.), az eddigi legnagyobb rendszertörténeti munkában, sem a mértékadó nyelvtörténeti tan- és kézikönyvekben (MNyT., MNyt., MNytKk.).

Mindazonáltal feltétlenül meg kell említenünk, hogy a két utóbbi kézikönyv – ha nem is rendszertörténeti fejezeteiben – már tartalmaz rovásírásos emlékeinkre vonatkozó ismereteket. A magyar nyelvtörténet (MNyt.) és A magyar nyelvtörténet kézikönyve (MNytKk.) helyesírás-történeti fejezeteit *Korompay Klára* készítette, bennük kiváló összefoglalását adja a kérdéskörnek: számos rovásírással lejegyzett nyelvemléket említ, közülük néhányat (modern átírásban) idézve is, bemutatja a rovásírás legfontosabb sajátosságait, illetve valószínűsíti az írásrendszer ótörök eredetét, mindezek mellett rávilágít a még nyitott kérdésekre is (Korompay 2003: 102–105, 2018: 83–85).

Az utóbbi kézikönyv (MNytKk.) külön fejezetben mutatja be a nyelvtörténet közvetlen forrásait, a (legfontosabb) nyelvemlékeket. E fejezet szerzője, *Terbe Erika* a bevezető szakaszban (A nyelvemlékekről általában) arab, cirill, görög és latin betűs forrásaink mellett említést tesz rovásírásos nyelvemlékeinkről is (Terbe 2018: 53), az összefoglaló nyelvemléklista élén pedig – rövid leírással – a Bodrog-alsóbüi fúvóka áll: „900-as évek eleje, Bodrog-alsóbüi fúvóka, a legkorábbi olyan (egyszavas) emlék, amely a székely írás betűit mutatja” (Terbe 2018: 76). A nyelvemlékek részletes bemutatásában azonban rovásírásos emlékek már nem kaptak helyet. Ennek talán az is oka lehet, hogy az ómagyar kor hagyományosan kialakított nyelvemléktípusaiba (szórványemlék, szövegemlék, kódexemlék, illetve a szó- és kifejezőkészlet emlékei: glossza, szójegyzék, szótár[töredék], nyelvmester) nemigen illeszthetők bele. Jellemző rövidegük miatt talán a szórványemlékekhez állnának legközelebb, de abban jelentősen különböznek tőlük, hogy e feliratokat nem veszi körül (idegen nyelvű) szöveg. E helyütt legyen szabad egy javaslattal élnem: talán szerencsés lehetne az ómagyar kor e nyelvemlékeit – mint önálló nyelvemlékcsoportot – **(rovásírásos) feliratemlékek**-ként megnevezni.

Üdvözlendő tény tehát, hogy a rovásírásos emlékek egy részének (legalábbis részleges) nyelvtörténeti elemzése – önálló tanulmányokban és monográfiákban – megtörtént, illetve folyamatban van, továbbá magának az írásrendszernek a bemutatása, valamint nyelvemlékeink egy részének legalább az említése

legújabb kézikönyveinkben helyet kapott. Ez azonban nem jelenti azt, hogy rovás emlékeink szűkebb értelemben vett nyelvtörténetírásunk részévé váltak volna, ugyanis: „Sem a nyelv emlékeknek a leírása, sem pedig a helyesírás-történeté nem tartozik a nyelv rendszertörténetének a leírásába” (Kiss 2018: 51). Az a kíváncsi tehát, hogy rovásírással lejegyzett emlékeink nyelvi adatai a szűkebb értelemben vett nyelvtörténetírásban (a rendszertörténetben) is helyet kaphassanak, egyelőre még várat magára.

3. Lehetséges ellenvetések. Az alábbiakban megkísérlem végiggondolni (jellemzően irányadó szakirodalmi hivatkozások híján), hogy feltehetően mely okok miatt határolódott és határolódik el jeles nyelvtörténetészeink többsége rovásírással emlékeink nyelvtörténeti tanulságainak a magyar nyelvtörténetírásba való beemelésétől.

1. Bizonytalan olvasat. Igaz, hogy rovásírással emlékeink olvasata (különösen a magánhangzók egy részének jelöletlensége miatt) számos olvasati nehézséget rejt magában; megfontolandó azonban, hogy etimológiai szótáraink (különösen egy-egy szó első előfordulásaként) gyakorta felvesznek bizonytalanul tekintett adatokat is (a TESz.-ben ?-lel megjelölve). A nyelvtörténeti feldolgozásokban természetesen mindenekelőtt a biztos olvasatú nyelvi elemeknek van helyük.
2. Több megfejtés. Néhány rovásírással emlékeknek valóban több megfejtése is létezik, ezek azonban jellemzően nem egyenrangú alternatívák. Középkori (ómagyar kori) emlékeink között immár alig van olyan, amelynek olvasata és értelmezése ne tisztázódott volna. Példaként említhetjük a Vargyasi rovásírással emléket – nagyon is eltérő – olvasataival. Vékony Gábor (2004: 22) újabb olvasatát Hosszú Gábor (2011: 188–190, 2013: 59–60) és Zelliger Erzsébet (2016: 95) véglegesítette. Mindemellett a korábbi olvasatok lehetőségét is mérlegre kell tenni. Ebben az esetben a korábbi olvasatok helyességét Hosszú Gábor paleográfiai (2013: 60–61), Zelliger Erzsébet pedig nyelvtörténeti (2016: 93–94) és művelődéstörténeti (2016: 97) indoklással meggyőzően cáfolja.

3. Rövid terjedelmű emlékek. Felmerülhet az a szempont is, hogy (különösen korai) rovásírásos nyelvemlékeink jellemzően rövid terjedelműek (egy, illetőleg néhány szót tartalmaznak). Számos korai arab, görög és latin szórványemlékünk hasonlóan kevés magyar nyelvi elemet tartalmaz, a nyelvtörténeti és az etimológiai szakirodalom mégis számol velük. Arab nyelvű emlékeinkben mindössze három szót találunk (Ibn Ruszta, 903–913): *kende* vagy *kündü* (a magánhangzók jelöletlensége miatt ebben az esetben is bizonytalan az olvasat!), *gyula* és a *magyar* népnév. Etimológiai szótárainkban (TESz., EWUng.) a *kende* és a *magyar* népnév nyelvtörténeti adatai között e szórványok ott szerepelnek, a *magyar* esetében nem is legelső adatként. (A *gyula* hiánya kérdéses, itt az első adat egy későbbi görög forrásból – De administrando imperio, 950–951 – származik.) Amint alább, a Bodrog-alsóbüi fúvóka egyszavas feliratának a példáján látni fogjuk, akár egyetlen szóból álló feliratemlék is lehet nyelvtörténeti ismereteink forrása.

4. Viszonylag kései emlékek. Valóban megfontolandó, hogy a későbbi idők-ből származó emlékeink (amely korokból már szöveg-, majd kódexemlékek is származnak) érdemesek-e a nyelvtörténeti kutatói figyelemre. A legkorábbiak mindenképpen, így például a Bodrog-alsóbüi fúvóka (900 e.) időben megelőz minden szokásosan figyelembe vett külföldi és hazai szórványemléket, de a Vargyasi rovásírásos emlék is lényegében legelső szövegemlékeink korából való. Mindazonáltal egy nyelvemlék nyelvtörténeti hasznosíthatóságát mindenekelőtt az általa képviselt nyelvi anyag tanúságtétele határozza meg, így például a viszonylag késői (1400 k., l. Benkő 1996) Székelydályai rovásemlék tartalmazza a magyar nyelvű egyházi terminológia *áldozócsütörtök* szavának első előfordulását. Belőle alakult jelentéstopadással az *áldozó* egyházi műszó 'áldozócsütörtök' jelentésben, melynek legelső adata 1456 k.-ról származik (l. TESz.), és amely általános használatú liturgikus kódexeinkben (Érdy-, Kazinczy, és különösen: Lányi-kódex; vö. NySz. *áldozó* is). Úgy tűnik, hogy ez utóbbi – legalábbis a kolostori nyelvhasználatban – kiszorította a korábbi szóösszetételt (de az is elképzelhető, hogy területi és/vagy regiszterbeli különbségek tanúja a két forma), mely a magyar középkori írásbeliségben – a székelydályai feliraton kívül – má-

sutt nem is fordul elő. A Székelydályai rovásemlék tehát az *áldozócsütörtök* egyházi műszónak nem csupán első, de – a középkor (az ómagyar kor) tekintetében – egyetlen előfordulását tartalmazza, így tehát még terjedelmes kódexemlékeink mellett is célszerű figyelembe venni.

5. E nyelvemlékek egy része viszonylag új felfedezésű, eddig nem voltak ismertek. Mint minden eddigi, ez az érv is megfontolásra érdemes. Az újonnan felfedezett emlékek nyelvi anyagát természetesen nem kérhetjük számon korábbi szakmunkákon, ám a régóta ismert emlékek sem hasznosultak bennük. Az újabb etimológiai és rendszertörténeti szakmunkák (a fentebb említett üdvözlendő bemutatásokon és említéseken túlmenően) – egyelőre legalábbis – szintén nem számolnak e nyelvemlékcsoport nyelvi anyagával. Mindazonáltal feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy az etimológiai és rendszertörténeti hasznosulásnak az előfeltétele – ezt megelőzően legfeljebb mutatványként kaphattak volna helyet e munkákban rovásírásos adatok – ennek a forráscsoportnak a rendszerszerű nyelvtörténeti feldolgozása, ez lehet rovásírásos emlékeink kutatásának egyik leginkább sürgető feladata.

4. A rovásemlékek hasznosíthatósága nyelvtörténetírásunkban. Az alábbiakban szeretném néhány példán bemutatni, hogyan (lehetnének) hasznosíthatók rovásírásos emlékeink a magyar nyelvtörténetírás számára.

4.1. A Bodrog-alsóbüi fúvóka. Legkorábbi, biztosan magyar rovásírásos feliratemlékünk a Bodrog-alsóbüi fúvóka (900 k.) Korai (görög és latin betűs) szórványemlékeinkben igék nem olvashatók. A rovásírásos felirat jelentősége, hogy a legelső magyarul lejegyzett igei alakot tartalmazza. Olvasata: [fuβnâjk] (Hosszú–Zelliger 2014: 424–429). Az igealak mind tövét, mind toldalékegyüttesét tekintve méltó a nyelvtörténeti megfontolásra.

4.1.1. A fuβ- igető. E rovásírásos feliratemlék felvehető lenne a *fúj* ige első adataként. Etimológiai szótáraink szerint az igető első írásos előfordulása a Jókai-kódexben (1372 u./1448 k.) bukkan fel a szóhasadással alakult *fuvalkodott* származékszóban: „*fuualkodot tudoman*” (TESz.; vö. EWUng., ESz.) A Bod-

rog-alsóbüi fúvóka közel félezer évvel hozza előbbre az igező írásbeli dokumentálhatóságát.

A nyelvemlékadat a szó etimológiájának leírásához is szolgáltathat adalékot. Az alapnyelvi eredetű szó uráli alapalakja „*puβ₃ vagy *puγ₃ lehetett” (TESz.; vö. EWUng., ESz.), a *fúj* alakváltozatban a „szóvégi j hiátustöltő a *β helyén (ESz.; vö. EWUng.; a TESz.-ben még ν). Ez az etimológia teljességgel tartható, azzal a kiegészítéssel, hogy immár nincs szükség a rekonstrukció jelére (kikövetkeztetett *β), az igező első előfordulása, a Bodrog-alsóbüi fúvóka ezt a korábbi *fuβ*- változatot adatolja.

4.1.2. A feltételes mód E/1. általános ragozású alakjának -náj^k toldalékgyűjtése. Mind a módjelnek (eredetére lásd: TNyt. I: 105–106.), mind a feltételesen képzői eredetű igeragnak (TNyt. I: 133.) ez az első előfordulása. A feltételes mód kötött alakjai még a 12–13. század fordulóján is diftongust mutatnak, így a Halotti beszédben: *eneyc* 'ennék', a Königsbergi töredékben: *lelhetneync* 'lelhetnék' (ezzel szemben ugyanitt: *uolna* 'volna'), ezért a Bodrog-alsóbüi fúvóka felirata is – mint az igemód első előfordulása – minden bizonnyal diftongussal olvasandó, melynek második (redukált) magánhangzóját a rovásírásos emlék nem jelöli.

Figyelemre méltó továbbá a feltételes mód jelének illeszkedett változata. Mai választékos köznyelvünkben a módjel az igei paradigmának ebben az alakjában nem illeszkedik a veláris (mély) hangrendű igehez: *fúj^{nék}*. A *fúj^{nák}* alakot leginkább igénytelen köznyelvi formának, illetve nyelvhelyességi hibának – ún. „nákolás” – szokás tartani. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy veláris hangrendű igeink módjele több nyelvjárásunkban (így nyugati és déli nyelvjárásainkban, illetve a palócban) rendszerszerűen illeszkedik: [én] *fúj^{nák}* (vö. Hegedűs 2003: 356). Kódexeinkben a mai köznyelvnek megfelelő alakokat találjuk, lásd például a Jókai-kódexben: *hathatnek* 'hathatnék'. Nyelvtörténetírásunk szerint a „nákoló” adatok „[k]ivételes beszélt nyelvi változat” elemei (TNyt. II/1: 136; a „kivételes” feltehetően úgy értendő, hogy az írásbeliségben), eddigi első feljegyzett előfordulása 1526-ból való: „kez [’kész’] *wolnak* [e helyett: *volnék*] oda adnom” (i. h.). A Bodrog-alsóbüi fúvóka felirata az első (eddigi ismereteinket több mint félezer évvel megelőző) adata e „beszélt nyelvi”

jelenségnek. E forma nyelvjárástörténeti jelentősége is vitathatatlan, ugyanis az egyik ma is „nákoló” nyelvjárási területről, a (mai) dél-dunántúli nyelvjárási régióból származik az adat. Nyelvemlékünk tehát a nyelvjárástörténeti „nákolás” legkorábbi – több mint 1100 éves – példája: *fußnäjk* (> *fußnák*).

4.2. A Vargyasi rovásírásos emlék egy szava: *fioy*. A 12–13. század fordulójára datált (Zelliger 2016: 93) vargyasi felirat – János evangéliumát (19, 26) idéző – olvasata: [i^hmé fioy t^h n^hküd] (Hosszú 2011: 188–190, 2013: 61; Zelliger 2016: 95) ’íme fiú teneked’; ’íme a te fiad’.

A kiemelt szóalak (𐌹𐌶𐌿) [fioy] ’fiú’) utolsó betűjegyének (𐌶) hangértéke a veláris zöngés réshang: [ɣ]. A jelet Hosszú Gábor összekapcsolja a Minuszinszki orsókorong (2013: 24–25), illetve az Ozora-tótipusztai ezüstedény feliratának (2013: 30) azonos hangértékben álló hasonló jelével. Zelliger Erzsébet megállapítása szerint ez az olvasat egyben kormeghatározó is (Zelliger 2016: 95). Mit adhat hozzá ez a nyelvi adat nyelvtörténeti ismereteinkhez?

A *fiú* szó etimológiája levezetésének (a feltételezett alapnyelvi alak: **pojka*) egyik nehézsége a szó végi hosszú *-ú* eredete, melyet a TESz. vitatottként tart számon. Legvalószínűbbnek azt tartja, hogy a hosszú *-ú* „kettőshangzói előzményében az eredeti tő *k*-ja lappang”. Az EWUng. és nyomán az ESz. pontosítja a kérdést: „a szóvégi *ú* előzménye [...] a **ɣ* (< finnugor kori **k*)” (ESz.). A finnugor **k*-ból szabályos hangváltozással magyarázható **ɣ* rekonstrukcióját azonban a szótárak nyelvemlékes adattal nem tudják alátámasztani. Idekívánkoznék a Vargyasi rovásírásos emlék *fioy* adata, amely visszaigazolja a hangtörténeti rekonstrukciót (tehát – a *ɣ* mellett – ebben az esetben sincs szükség a rekonstrukció *** jelére), és amelynek folytatásaként már a korai latin betűs nyelvemlékeinkből is dokumentálható hangváltozásokon keresztül megnyugtatóan érkeznék el a szó mai alakjáig: *fioy* > *fioy* > *fiú* ~ R. *fió* (vö. *fióka*).

5. A nyelvtörténeti kutatások további feladatai. Ahhoz, hogy rovásírásos emlékeink nyelvtörténeti adatait nyelvtörténetírásunk gyümölcsözően használni tudja, mindenekelőtt szükség van a még bizonytalan olvasatok és értelmezések – lehetőleg konszenzusos – tisztázására. Ennek nyomán célszerűnek látszanék elkészíteni ómagyar rovás emlékeink kritikai kiadását, amint erre már jóval

korábban Korompay Klára is utalt (2003: 104). Ezt követheti nyelvemlékeink részletes – a vizsgálható nyelvi szintek szerinti szisztematikus – nyelvtörténeti feldolgozása. Valójában csak ezután kerülhet sor rovásírásos nyelvemlékeink nyelvtörténeti anyagának az újabb (esetleg már készülő, vö. Új magyar etimológiai szótár) összefoglaló kézikönyvekbe, etimológiai és nyelvtörténeti szótárakba való – immár hivatkozható – beépítésére. Kívánatos volna továbbá rovásírásos emlékeink (ha nem is bőséggel rendelkezésre álló) hely- és személyneveinek szerepeltetése a történeti névtárak anyagában.

IRODALOM

- Benkő 1996 *Benkő Elek: A székely rovásírás. A legújabb kutatások. História*, 18/3. (1996) 31–33.
- ESz. = Etimológiai szótár. Főszerk. *Zaicz Gábor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2. Hrsg. *Benkő, Loránd*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Hegedűs 2003 *Hegedűs Attila: A nyelvjárási alaktani jelenségek*. In: *Kiss Jenő* (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris, Budapest, 2003. 351–374.
- Hosszú 2011 *Hosszú, Gábor: Heritage of Scribes. The Relation of Rovas Scripts to Eurasian Writing Systems*. Rovás Alapítvány, Budapest, 2011.
- Hosszú 2013 *Hosszú Gábor: Rovásatlasz*. Milani Kft., Budapest, 2013.
- Hosszú–Zelliger 2013 *Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet: Rovásfelirat a megfejtés útján. Módszertani kérdések. e-NYELV.hu Magazin* (2013. 06. 05.) <http://e-nyelvmagazin.hu/2013/06/05/a-magyar-nyelvtortenet-es-a-rovas-paleografia-talalkozasa/> (Utolsó letöltés: 2020. 02. 10.)
- Hosszú–Zelliger 2014a *Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet: A Bodrog-alsóbüi rovásemlék számítógépes írástörténeti kapcsolatai és egy olvasati kísérlete. Magyar Nyelv*, 110. (2014) 417–431.
- Hosszú–Zelliger 2014b *Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet: Többnyelvű feliratok a Nagyszentmiklósi aranykincsen. Magyar Nyelv*, 110. (2014) 77–195.
- Hosszú–Zelliger 2015 *Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet: A Konstantinápolyi székely magyar rovásfelirat számítógépes paleográfiai elemzése. Alkalmazott Nyelvtudomány*, 14. (2015) 89–124.
- Hosszú–Zelliger 2019 *Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet: A kiskundorozsmai íjmarkolatlemez feliratának elemzése*. In: *Zelliger Erzsébet* (szerk.): *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 26–36.
- Jakubovich 1931 *Jakubovich Emil: A bögözi székely rovásbetűs felirat. Magyar Nyelv*, 27. (1931) 81–84.
- Jakubovich 1932 *Jakubovich Emil: A székely-derzsi rovásírásos téglá. Magyar Nyelv*, 28. (1932) 264–274.

- Jakubovich 1935 *Jakubovich Emil*: A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. *Magyar Nyelv*, 31. (1935) 1–17.
- Kiss 2018 *Kiss Jenő*: A nyelvtörténetírás forrásai. In: MNytkk. 48–51.
- Korompay 2003 *Korompay Klára*: Helyesírás-történet. (Ősmagyar kor.) In: MNyt. 101–105.
- Korompay 2018 *Korompay Klára*: Helyesírás-történet. In: MNytkk. 83–98.
- Melich 1925 *Melich János*: Néhány megjegyzés a székely írásról. *Magyar Nyelv*, 21. (1925) 153–159.
- MNyt. = Magyar nyelvtörténet. Szerk. *Kiss Jenő – Pusztai Ferenc*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MNyT. = A magyar nyelv története. Szerk. *Benkő Loránd*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967.
- MNytkk. = A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Szerk. *Kiss Jenő – Pusztai Ferenc*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2018.
- NySz. = *Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond*: Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvemlékektől a nyelvújításig 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- Pais 1932 *Pais Dezső*: Derzs apa-pap. *Magyar Nyelv*, 28. (1932) 274–277.
- Pais 1935 *Pais Dezső*: A konstantinápolyi rovásfelirat <h> jeléről. *Magyar Nyelv*, 31. (1935) 184–185.
- Pais 1952 *Pais Dezső*: A székelyderzsi rovásírási tégla kora. *Magyar Nyelv*, 48. (1952) 88–89.
- Sándor 1990 *Sándor Klára*: A székely rovásírás. *Néprajz és Nyelvtudomány*, 33. (1990) 65–79.
- Sándor 1991 *Sándor Klára*: A Bolognai Rovás emlék. József Attila Tudományegyetem, Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, Szeged, 1991.
- Sándor 2014 *Sándor Klára*: A székely írás nyomában. Typotex, Budapest, 2014.
- Sándor 2017 *Sándor Klára*: A székely írás reneszánsza. Typotex, Budapest, 2017.
- Szentgyörgyi 2019 *Szentgyörgyi Rudolf*: Rovás emlékeink nyelvtörténeti és művelődéstörténeti szerepe. In: *Zelliger Erzsébet* (szerk.): *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet*. Magyarországi Intézet, Buda-

- pest, 2019. 37–49.
- Terbe 2018 *Terbe Erika: A nyelvemlékek.* In: MNytKk. 52–82.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Főszerk. *Benkő Loránd.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Főszerk. *Benkő Loránd.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- Vékony 2004 *Vékony Gábor: A székely írás emlékei, kapcsolatai, története.* Nap Kiadó, Budapest, 2004.
- Zelliger 2016 *Zelliger Erzsébet: Nyelvemlék? Művelődéstörténeti emlék?* In: *Juhász Dezső* (szerk.): *Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány.* ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 2016. 92–98.
- Zelliger 2019 *Zelliger Erzsébet: Módszertani kérdések a nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratai kapcsán.* In: *Zelliger Erzsébet* (szerk.): *Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019. 10–24.

A ROVÁSÍRÁS KIBONTAKOZÁSA NAPJAINKBAN

TESZLER VENDEL

ABSZTRAKT: A székely-magyar rovásírás különleges módon kapcsolja össze népünk múltját és jelenét. A rovás emlékek ápolása, a rovás használata és oktatása szívügye magyar értékeink ismerőinek és értőinek. Mai modern világunkban egy átlagember leginkább hagyományőrző rendezvényeken, helységnevtáblákon és tetoválásokon találkozhat rovásírással. Ismertségének növeléséhez a rovás közoktatásba emelésére lenne szükség. Erre még várni kell, ám a rovásírás így is kibontakozóban van napjainkban.

KULCSSZAVAK: rovásírás, nemzeti öntudat, székelyek, hagyományőrzés, helységnevtáblák, tetoválás, közoktatás, digitalizálás

ABSTRACT: **The Szekler-Hungarian runiform script links the past and present of our nation in a special way.** The cultivation of runic records, the use and teaching of runiform script are important for those who know and understand our Hungarian values. In today's modern world, ordinary people can mostly encounter runiform script at traditional festivities, in place name signs or tattoos. To enhance knowledge of runiform script it would be necessary to introduce it to the educational curriculum. That remains to be seen, but nonetheless these days its recognition and visibility is growing.

KEYWORDS: runes, national pride, Szeklers, traditionalism, place name signs, tattooing, public education, digitalization

A székely-magyar rovásírás különleges nemzeti kincsünk, mégis mostohán bánunk vele. Olyan történelmi korokba repít vissza bennünket, melyek felderítéséért hosszú évtizedek óta küzdenek a különböző tudományágak, ez azonban a legjobb szándék ellenére sokszor hiába vagy mérsékelt eredménnyel valósul meg. A 2010-es évtized első felében a hagyományőrök jelenét kutatva tapasztaltam, hogy a múlt megismerésének igénye mellett a múlt megélése is fontossá vált. Ez nem tudományos, hanem emberi kérdés. A nemzeti öntudat kialakításához szükség van a leköszönt évszázadokból érkező, ma is – szó szerint – olvasható, érthető, (fel)használható emlékekre, jelekre. A székely-magyar rovásírás ezt hordozza magában; egyre vizuálisabb, gyorsuló, digitalizáltabb világunkban is képes jelentést közvetíteni, szimbolizálni. Szerencsére akadnak olyanok, akik felismerték ezt, s bár a magyarság nagy része a rovást nem műveli, nem olvassa, jeleit nem ismeri, a rovásírás ha lassan is, de kibontakozóban van napjainkban.

1. kép: Hagyományőrök a végtelen magyar pusztán (a szerző felvétele)

Tudományos felmérést nem készítettem róla, de úgy vélem, a magyar emberek ismerik a rovásírás szó jelentését. Maga a rovás azonban nem képez általános tudást. Egy átlagember nagyon keveset találkozik rovásírással. Többek

között azért, mert az oktatásban nem jut szerephez.

De hol találkozhat egy magyar a saját rovásával? Hiszen ez csak a mienk. Az ősi írásos emlékeket kutató tudósokat, szakértőket, rovásoktatókat nem számítva úgy tapasztaltam, hogy mindenekelőtt a helységnévtáblákon, tetoválások formájában és a hagyományőrzők tevékenységében van erre lehetőség. Utóbbit illetően a 2010-es évek elejére erősödött meg két olyan fontos többnapos rendezvény, ahol a nagyközönség a rovásírással találkozni tudott: Böszötrpusztán a Magyarok Országos Gyűlése, valamint Bugacon a hun-türk tudatú népek segerszemléje, a Kurultáj.¹ Indulásukat követően, az elmúlt évtized első felében rendkívüli érdeklődés mutatkozott e két rendezvény iránt, s azonnal nagy népszerűségnek örvendtek. A Magyarok Országos Gyűlése és a Kurultáj szervezői tudatosan használták a közönség tájékoztatására szolgáló kettős, latin betűs magyar és a rovásírásos feliratokat. Minden információt próbáltak rovással is megjeleníteni. Valódi tömegek láttak rovást először ezeken az eseményeken.

2. kép: Latin betűs és rovásírásos, kettős felirat a Magyarok Országos Gyűlésén (a szerző felvétele)

¹ Az első magyarországi Kurultajt 2008-ban rendezték meg. <https://kurultaj/kurultaj.hu/>, 2020. január 22.

A legnagyobb reklámhordozók

Másik fontos „rovásforrásaink” a helységnévtáblák. A rovásírásos település-táblák szintén a 2010-es évek elején kezdtek megjelenni jelentősebb számban. A Wikipédián található egy leírás ezekről.² A rovásírásos helységnévtáblát választó településeket és az avatások időpontját tartalmazó lista megerősíti azon tapasztalatom, miszerint a 2011-es és 2012-es esztendő során jelentek meg a táblák igazán nagy számban hazánk falvaiban, városaiban, továbbá a határon túli magyarlakta településeken. Szükség lenne azonban egy frissített, pontos kimutatásra a táblák helyéről, számáról. Az pedig már egy külön kutatás témája lehetne, hogy milyen előzmények után, kiknek köszönhetően kerültek a helyükre. A Magyar Közút engedélyével lehetett a táblákat felszerelni, így hivatalos, egységes rovásírásos helységnévtáblák jelzik a településeket. A táblák népszerűsítésében meghatározó szerepet játszó Rovás Alapítvány online nyilvántartása szerint a Tolna megyei Kurd révén már 293 egységes rovástáblás településnél tartunk.³ A bátrabb, elszántabb falvak, városok, vagy legalábbis azok, melyek közlekedésbiztonsági szempontok alapján erre engedélyt kaptak, a rovatot közvetlenül a rendes, latin betűs helységnévtáblájuk alá helyezték.

3. kép: Rovott helységnévtábla az 51-es főút mentén (a szerző felvétele)

² https://hu.wikipedia.org/wiki/Rovástáblás_települések_listája; 2020. január 22.

³ <http://rovas.info>; 2020. január 22.

Másik eset, amikor a rovástábla 4–6–8 méterrel a latin betűs mögött helyezkedik el. Ezek némileg kevésbé feltűnők, de jól láthatók, olvashatók. Kultúrantropológiai érdekesség, ma már kortörténet, hogy állandó elemként szinte mindegyik rovásírásos helységnévtáblára felkerült egy Nagy-Magyarország matrica is. Mára ezek elkoptak, de közelről azért még sokszor felfedezhetők, vagy legalábbis a helyük látható. Az egységes táblák mellett megjelentek egyedi fafaragásos vagy fémből készült helységnévtáblák is. Ezek számáról, fajtájáról szintén hasznos lenne egy felmérés.

Azzal kapcsolatban, hogy egy település miért is választ hivatalos rovásírásos helységnévtáblát Gyömrő település önkormányzatának idevágó határozatát idézném:

„A rovásírásos helységnévtábla állítása a helyi közösség és a nemzet összetartozásának pozitív üzenetét közvetíti az ott élő – és áthaladó – magyar emberek számára.”⁴

A táblák a nemzet összetartozását közvetítik, de nemcsak az áthaladó honfitársaink, hanem az átutazó külföldiek számára is. A hozzánk látogató vendégek más államokban nem létező kuriózummal találkozhatnak. Jelenleg az említett helységnévtáblák a rovásírás legnagyobb reklámhordozói. Ez a leggyakoribb, legáltalánosabb módja, hogy ma valaki találkozzon egy rovott felirattal.

Akadnak olyan települések is, ahol a saját rovásírásos helységnévtáblának plusz jelentése, identitásbeli vonatkozása is van: például a Szekszárdhoz közeli Kakasdon. A második világháború végén idemenekülő bukovinai székelyek községben élő leszármazottjai számára a székely-magyar rovásírásos helységnévtábla szívbeli kapocs nagyszüleik, dédszüleik szülőföldjével.

4 http://hu.m.wikipedia.org/wiki/Rovástáblás_települések_listája; 2020. január 22. Gyömrő Város Önkormányzata Képviselőtestületének 33/2010. (XII. 16.) sz. rendelete rovásírásos helységnévtáblák kihelyezéséről

4. kép: Rovott tábla Kakasdon: székely identitás (a szerző felvétele)

Tetoválások

Az identitás kérdése a rovásírás egy másik felbukkanási formájában, a tetoválások esetében is fontos szerephez jut. Napjainkban a világon mindenütt rengetegen tetováltatnak különböző mintákat a testükre, virágzó globális trendről beszélhetünk. A motívumok, írásjelek, rajzok kavalkádjába idehaza a rovásírás is bekerült. Témánk szempontjából igazából az okok érdekesek. Miért jut el valaki oda, hogy tetováltassa magát? A talán legtöbbit említett három fő ok eléggé hasonlít azokra, melyek – saját tapasztalataim szerint is – valakit a hagyományőrzés irányába fordítanak.

Első helyen az identitás szerepel. Emberként keressük önmagunkat, önmagunk meghatározása, megjelenítése (saját magunk és mások számára) természetes jelenség. A hagyományőrzők kutatása során sok identitáshoz kötődő motivációs elemet találtam, úgymint a magyarságtudat, a magyar identitás, a hagyományőrzés, a szülői identitás, az ősi kultúra.⁵ Tapasztalataim szerint egy

5 Tészler 2014.

új saját utat, identitást keresnek a tevékenységeikben. Egy tiszta forrás utáni vágy, a magyar nép felemelkedésébe vetett erős hit és a fiatal korosztályok tanításának, nevelésének igénye mutatkozott meg náluk. Az útkeresés-találás üzeneteit, a hagyományörző tevékenységek képeit pedig az éppen aktuális divat, trend szerint jelenítik meg saját testükön. Elképzelt helyüket, szerepüket a világban a befogadó számára szembetűnően fejezik ki a tetoválásokkal. A rovásírás ráadásul, mivel azt kevesen, csak az adott kultúrába szintén beavattak értik, egy titkos kódként, dupla üzenetként is funkcionál a külvilág felé: a kódismeret tényének közlése, valamint a szöveg jelentése. Az őseinkre utaló magyar öntudatnak a rovásírásos tetoválás roppant erős kifejeződése, valódi vállalás.

A tetoválásválasztás másik fontos oka, hogy megemlékezzünk a szeretteinkről, tisztelegjünk előttük. A szeretett személy nemcsak családtag, hozzátartozó lehet, hanem egy történelmi alak is. A hagyományörzőknél gyakori Attila, Árpád és Csaba királyfi megjelenítése. Sőt, elvont értelemben a haza, a magyar nép is lehet a szeretett személy, mely megjelenhet név formájában, szövegben, képben, rajzban. A rajzokat, portrékat „természetesen” rovásírásos szöveg kíséri a hagyományörzőknél, ha a tetováltató írással szeretné kiegészíteni azt, azokat.

A tetoválások esetében harmadik helyen emlegetett mozgató rugó a stílus, életérzés megjelenítése. Egy egész hátat betakaró, lovon íjjal száguldó ősmagyar tetoválás egy lovasíjász esetében tisztán kifejezi gazdája életérzését. A három ok (identitás, tisztelgés, életérzés) természetesen keveredik, együtt is felfedezhető a rovásírásos tetoválásokon. Népszerűségük, gyakoriságuk – saját jóslatom szerint – a rovás ismeretének elterjedésével tovább nő majd.

A rovás oktatása

A rovást csak szervezett keretek között lehetne még jobban megismertetni a magyarsággal, egy egész nép számára bármilyen írást iskolai formában lehet csak hatékonyan tanítani. Jelenleg autodidakta módon vagy tanfolyam keretében lehet elsajátítani a rovást.

„A cél saját történelmünk, régi műveltségünk alaposabb megismerése és megtartása, megőrzése a feledéstől. A kínaiak, japánok, héberek, görögök,

oroszkok büszkén használják a miénknél sokkal fiatalabb, saját betűiket tan-
könyveikben, utcanév tábláikon, épületeiken. [...] Nekünk is büszkének kéne
lennünk erre a történelmi hagyatékra és megkövetelni a tiszteletét. Az isko-
lákból 4. osztálytól felfelé meg kéne ismertetni a rovásírás ábécét és megkí-
válni, hogy a tanulók legalább a nevüket le tudják írni őseik betűivel” - írta
még 2005-ben Friedrich Klára rovásírás-kutató, oktató egy cikkében azzal
kapcsolatban, hogy mi lehet a célja ma egy ilyen régi írás megtanulásának,
gyakorlásának.⁶

Egy komolyabb, akár teljes átállásnak ma már egyáltalán nincs realitása.
Nem vagyunk olyan helyzetben, mint az imént felsorolt népek. A mi szituá-
ciónk történelmi, politikai okokból teljesen eltérő. Ellenben a Friedrich Klára
által említett felvetés az ábécével és a saját név leírásával kapcsolatban teljes
mértékben támogatható és támogatandó.

A közoktatás gyakorlatában napjainkban nincsen jelen a rovásírás, nem ré-
sze a Nemzeti Alaptantervnek. Ez önmagában még nem is akkora probléma. A
lényeg, hogy a helyi tantervekbe mi kerül. Ezt pedig nekünk megfelelően a
NAT-ra épülő kerettantervek előírásai határozzák meg az adott tanintézmény-
ben. Az iskolák a kötelező tanórai foglalkozások időkeretének legfeljebb 10 szá-
zalékának felhasználásáról szabadon dönthetnek.

A magyar nyelv és irodalom, valamint történelem tárgyak jelenleg érvény-
ben lévő 5–8. osztályos általános iskolai kerettanterveiben mindössze egy he-
lyen találtam említést a rovásírásról. Az 5–6. évfolyam történelem, társadalmi
és állampolgári ismeretek tárgyának *A magyarság történetének kezdetei és az
Árpádok* nevet viselő tematikai egységére 16 órát ír elő a kerettanterv. Az is-
meretszerzésre, tanulásra vonatkozó fejlesztési követelményeknél olvasható a
következő sor:⁷

A magyar őstörténetre vonatkozó ismeretek szerzése különböző típusú for-
rásokból (pl. a rovásírásos ABC megismerése) lehetséges.

A tematikai egység tanításakor előzetes tudásként a magyar népmesék,
hazai nemzetiségek és más népek meséi, mesefajták; mondák, regék, legen-

6 Friedrich 2014; 2019. november 11.

7 http://kerettanterv.ofi.hu/02_melleklet_5-8/index_alt_isk_felso.html; 2019. október 24.

dák, a hun-magyar mondanokör alsó tagozatos, vérszerződésről, honfoglalásról, Szent Istvánról szóló olvasmányainak ismeretét feltételezi a kerettanterv. Nevelési-fejlesztési célként pedig többek között a következőket határozza meg: „A tanuló megbecsüli az országalapítók és -építők (uralkodók és közemberek) munkáját és emlékét. [...] Megismeri és feldolgozza a magyarság régmúltját, a tények és a vitatott kérdések (eredet, rokonság, stb.) együttes feltárásával is. [...]”

A fentiek tisztán vázolják, hogy milyen környezetbe ágyazva lehet „bevinni” egy felsős történelemórára a rovásírást. Ahhoz, hogy ez megtörténjen sok minden szükséges: például a rovásírást tartalmazó helyi tanterv, valamint a rovást ismerő, annak tárgyában tájékozott és a bemutatásában motivált történelemtanár. Az iskolát és a pedagógust egyaránt meg kell nyerni az ügy érdekében.

Az elfogadás előtt álló új Nemzeti alaptantervvel kapcsolatban 2018-ban javaslatokat lehetett benyújtani. A korábban már idézett Friedrich Klára illetékesekhez eljuttatott nyílt levelében a magyar nyelv és irodalom esetében kéri a rovásírás beépítését az alaptantervbe.⁸ Az általános iskola ötödik osztályát ajánlja, legkevesebb 10 órát kérve. Úgy gondolom, hogy igazából nem a tantárgy kérdése (történelem vagy magyar) a fontos, hanem az oktatási rendszerbe kerülés. Amennyiben a kerettantervekben megjelenik, akkor van esély arra, hogy megőrizzük, elterjesszük a tanításban elhanyagolt nemzeti kincsünket. Ideális esetben a rovásírás akár több tárgy, több évfolyam, több iskolatípus kerettanterveiben is megjelenhetne. Ezzel együtt továbbra is hangsúlyoznám, hogy nem feltétlenül a keretek mérvadóak, hanem az oktatást megvalósító személyek.

S mielőtt továbblépnénk, a gyerekeket is vegyük figyelembe a rovásírás tanításával kapcsolatban – ezzel kellett volna nekem is kezdenem –, mert amikor hazánkban közoktatásról beszélünk, sokszor elfeledkezünk a tanulókról. Mi az, ami egy gyermek számára fontos, vonzóvá teheti azt, hogy megtanuljon róni – adott esetben legalább a saját nevét ekképp leírni? Igyekeztem néhány indokot összegyűjteni:

8 Friedrich 2018; 2019. október 26.

- az írás-olvasás képessége egy fantasztikus érzés;
- izgalmas az eddig tanultaktól eltérő módon, más jelekkel írni;
- egy titkos, ősi magyar írást sajátítunk el;
- olyat tanulunk, amelyet még a felnőttek sem tudnak;
- végre nem csak ülünk, hallgatunk és jegyzetelünk az órán.

A rovásírás valóban élő múlt, kézzel fogható. Sőt, kézzel művelhető, a megfelelő tanítási módszerekkel aktívan be lehetne építeni a tanórákba – új ismereteket, közösségi élményt kínálva, az alkotás örömét biztosítva a diákoknak. Érdekes színfoltja lehetne a történelem vagy a magyar nyelv oktatásának.

Tanulni, olvasni, böngészni

A nem létező iskolai rovásírás-oktatásból kimaradtak számára jó hír, hogy már számos kiadvány áll rendelkezésükre, amennyiben szeretnének megtanulni róni. Én Szondi Miklós 2019-ben újra kiadott „*Róni tanulok*” című tanítókönyvét említeném meg elsősorban, emelném ki pozitív példaként.⁹

9 Szondi 2019.

5. kép: Napjainkban már bárki könnyen megtanulhatja a rovást (a szerző felvétele)

Remek kiadványnak tartom, hatékony gyakorlatok vannak benne. Hívóképekkel, formákkal és rajzokkal dolgozik. Rovásírásemlékeket is bemutat a tanulóknak-olvasóknak, tankönyve nem-csak szárazon az írást tanítja. A rovást gyakorolni vágyók számára létezik még rováskártya, rovott társasjáték¹⁰, több-fajta módon is fejleszthetik a tudásukat. Egyre több rovásban megjelentetett irodalmi mű elérhető. Az *Egri Csillagokat*, az *Újszövetséget* vagy *Illyés Gyula népmeséit*¹¹ már ilyen formában is olvashatjuk – a Sípos László kuratóriumi elnök és Rumi Tamás honlapfőszerkesztő fémjelezte Rovás Alapítvány kiadásában.¹² Aki már egy kicsit jobban elmélyedt a rovásírásban, az ismeretterjesztő szakirodalmat szintén talál a témában.

Online kifejezetten bőséges a rovásírással kapcsolatos információkínálat. Három weboldalt emelnék ki: a Szondi Miklós tanár, rovásoktató által szerkesztett és írt *magyarrovas.hu*, a Forrai Sándor Rovásíró Kör¹³ által gondozott *rovasirasforrai.hu* és a Rovás Alapítvány által működtetett *rovasinfo.hu* oldalakat. Úgy gondolom, hogy kezdő és haladó rovóknak, minden téma iránt érdeklődőnek érdemes ezeken az internetes forrásokon keresgélnie, ahol nemcsak cikkek, fotók, videók, hanganyagok, hanem könyv-, kiadvány-, program- és termékajánlók is megtalálhatók. Ezeken túl versek, irodalmi műrészletek, fordítások, tananyagok, gondolatébresztő írások, a rovásíráshoz kapcsolódó szellemiséget, kultúrát népszerűsítő anyagok is rendelkezésre állnak. Az említett, a rovásírás ügyéért rengeteget tevő szervezetek, magánszemélyek felismerték és kihasználják a világháló kínálta lehetőségeket.

10 Például a családi vállalkozásban működő Hunnia Játék Kft. által fejlesztett, a rovásírás elsajátítását elősegítő „Őseink írása” nevű társasjáték, vagy a TOP CARD Kiadó által kibocsátott 60 lapos SZÓ-RAKOZTATÓ ROVÁSKÁRTYA.

11 Gárdonyi 2009, Újszövetség 2011, Illyés 2012.

12 A Rovásírás Alapítvány célja a történelmi rovás írásrendszerek - rovásírás - hazai és nemzetközi kutatása és a kutatás támogatása; a rovás leletek felkutatásának, rendszerezésének és megőrzésének elősegítése; a rovással kapcsolatos ismeretek gyűjtése, rendszerezése és továbbadása. Korszerű rováshasználat elősegítése. <http://rovas.info/2009/07/celok-az-alap-szabaly-szerint/>; 2020. január 22.

13 Forrai Sándor (1913–2007) rovásutató, oktató, református presbiter széles körben elismert, hosszú munkássága révén elvülhetetlen érdemeket szerzett a rovás felélesztésében, elterjesztésében, megújításában.

A modern technológia vívmányai ugyancsak elérhetőek, s bevezethetőek a közoktatásban: latin betűről rovásra átíró program és telefonos applikáció egyaránt „van fenn” az interneten.¹⁴ Miután a rovásírásban mindig is több, egymástól apróbb részletekben eltérő jelrendszer volt egyszerre jelen, rendkívül fontos ténynek tartom, hogy a rovást szabványosították. Az ISO/IEC 10646:2017 /Information technology – Universal Coded Character Set (UCS)/ hivatkozású számú és című nemzetközi szabványt – magyar nemzeti szabványként – jóváhagyó közleménnyel 2018. október 1-jén közzétették. A rovás magyar szabványszáma: MSZ ISO/IEC 10646:2018.¹⁵ Tehát nemzetközi és hazai szabványa egyaránt létezik, ez egységes jelrendszerként a székely-magyar rovásírás széles körű használatát teszi lehetővé.

Rovott lesz-e a jövő?

Mi lehet a rovásírás jövője a fent leírtak figyelembevételével, átgondolásával? A modern körülmények, az internet világa teljes mértékben lehetővé teszi, segítheti a rovásírás megismertetését, terjesztését, tanulását, tanítását. Az előző oldalakon a rovásírást több szempontból, de önálló témaként igyekeztem elemezni, ennek ellenére úgy gondolom, hogy a rovásírás elválaszthatatlan része a hagyományőrzésnek. A tudományos módszerekkel kutatott, rögzített szóban forgó hagyományokat, régi tudásokat, tradíciókat a mai kor körülményeit, igényeit figyelembe véve csak tudatosan lehet megőrizni, újratereíteni. Mindenekelőtt az elmúlt 70–80 esztendő gyökeres életmódváltozása miatt a „nép” magától csak részben képes feleleveníteni ősi hagyományait, ez kizárólag állami támogatással lehet sikeres. Az újratereítés viszont nem lehet öncélú, valóban a magyarság akaratát, érdekét, hasznát kell szolgálnia kutatás, oktatás, bemutatás, hasznosítás keretén belül.

14 <http://rovas.magyarrovas.hu/rovas20/>; 2020. január 22.

15 <http://magyarrovas.hu/uj-szabvanyzamot-kapott-a-rovas-betukeszletunk/>; 2020. január 22.

IRODALOM

- Friedrich 2014 *Friedrich Klára*: Rovásírás és diszlexia. <https://docplayer.hu/18442946-Rovasiras-es-diszlexia-irta-friedrich-klara.html>. Feltöltés időpontja: 2014.09.07.
- Friedrich 2018 *Friedrich Klára*: Az új NAT tervezet 2018 és a rovasírás. <http://www.rovasirasforrai.hu/Rovasiras/Az-uj-NAT-tervezet-2018-es-a-rovasiras.htm>.
- Gárdonyi Géza*: Egri Csillagok – rováskiadás. Rovás Info Kiadó, Budapest, 2009.
- Illyés Gyula*: Hét meg hét magyar népmese – rováskiadás. Rovás Info Kiadó, Budapest, 2012.
- magyarrovas.hu
- rovasinfo.hu
- rovasirasforrai.hu
- Szondi 2019 *Szondi Miklós*: Róni tanulók. Szondi Miklós kiadó, Solt, 2019.
- Teszler 2014 *Teszler Vendel*: A Szent István előtti kultúra felelevenedése és Budapest feltámadása. In: Molnár – Szabad – Szigethy – Törzsök – Villangó-Török (szerk.): Utak, technikák, tanulmányok. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola Európai Etnológia Program, Budapest, 2014. 116–124.
- Újszövetség – rováskiadás. Rovás Info Kiadó, Budapest, 2011.

A NAGYSZENTMIKLÓSI KINCS TÖRTÉNETI ÉRTÉKELÉSÉHEZ¹

VÉKONY GÁBOR

ABSZTRAKT: A nagyszentmiklósi kincs történeti háttéréhez jóval közelebb kerülhetnénk, ha a 9. és 10. csésze görög betűs feliratát lehetne az eseménytörténethez kapcsolni. Az eddigi olvasatok közül ebből a szempontból Fehér Gézáé a legreménytelibb. Minns elismertebb olvasata elvetendő az AE = ἄ(γ)ιε contractio fel nem ismerése miatt. Fehér olvasata viszont a ἄ(γ)ιε Ἰ(η)σ(οῦ) szavakig valószínű, utána pedig egy nevet várunk (amelyet ő félreértelmezett). A név helyesen Ἀχτο(νο)ν (magyarul Ajtony), s előtte keresztnév, amely leginkább Ἡ(ωανν)οῦ lehet, s ez a történeti összefüggésbe is illik. A 10. csészét minden bizonnyal Ajtony vezér 10. századi megkeresztelkedésével kell kapcsolatba hoznunk.

1 Vékony Gábor 1972-ben megjelent cikkének első változatát 1971-ben készítette el, ez a megjelent cikknél lényegesen bővebb, mintegy két és félszeres terjedelmű volt. A cikket e formában azonban nem lehetett akkor közölni Györffy György elutasító lektori véleménye miatt. Györffy a cikk második, történeti értékelést tartalmazó részét közlésre alkalmatlannak tartotta, első, felirattani felét átdolgozandónak, és pedig Harmatta János segítségével. Nem tudjuk, valóban Harmatta működött-e közre benne, 1972-ben a felirattani rész jelentős módosításokkal jelent meg, amelyek az érvelés lényegi újdonságot adó elemeit csorbították. Itt a cikk első részének, melyet Györffy György alapjaiban nem utasított vissza, átdolgozatlan eredeti formáját közöljük. A cikk második részét elhagyjuk terjedelmi okokból és mivel a rovásírás tárgyköréhez már nem kapcsolódik közvetlenül. A kiadatlan kézirat felhasználására és közlésére az engedélyt Tóth Endrének köszönjük.

KULCSSZÓK: Nagyszentmiklós, görög felirat, Ajtony/Achton, 9. és 10. sz. csésze

ABSTRACT: We would better understand the historical background of the Nagyszentmiklós treasure if the Greek inscriptions in cups No. 9 and 10 could be related to historical events. The most promising solution so far is that of Géza Fehér, while the more recognised solution of Minns should be rejected because he did not realise the contractio AE = ἄ(γυ)ε. Fehér's solution, on the other hand, is probable at least regarding the section which ends with ἄ(γυ)ε Ἰ(η)σ(οῦ), but we would expect a subsequent name (that he misinterpreted). The correct name is Ἀχτο(νο)ν (in Hungarian: Ajtony) preceded by a baptismal name, which seems to be Ἡ(ωανν)οῦ that also fits the historical context. In all probability, cup No. 10 must be related to the baptism of Duke Ajtony in the 10th century.

KEYWORDS: Nagyszentmiklós, Greek inscription, Ajtony/Achton, cups No. 9 and 10

A nagyszentmiklósi kincs, „Attila kincse” előkerülése óta a koraközépkori régészet, műtörténet egyik legtöbbet tárgyalt, legváltozatosabban értelmezett leletegyüttese. Az értelmezések sokrétegűségének kialakulását fokozott mértékben elősegítették a lelet darabjain található – önmagukban heterogén – feliratok. K. Benda, aki 1965-ben vázolta a kincs kutatásának állapotát,² e feliratok kapcsán Minns³ és Thomsen⁴ feloldásait és olvasatait látja elfogadhatónak,⁵ míg a rovásfeliratok esetében (amelyekre vonatkozóan Németh próbálkozását⁶ idézi) elutasítja az eddig legmeggyőzőbb kísérletet.⁷ Elutasítja ezzel együtt a 9–10.

2 Benda 1965, 399sqq.

3 Minns 1938.

4 Thomsen 1917, 4–5.

5 Benda 1965, 402–4.

6 Németh 1932, 17–36.

7 Benda 1965, 404–5. A Németh kísérletére vonatkozó fenti jelző természetesen csak relatív értékű.

csészek görög szövegű felirata esetében Fehér Géza⁸ új utat kereső (és nyitó) feloldását is,⁹ ezzel pedig (elfogadva a Keil¹⁰ olvasatára visszamenő Minns-változatot) a kincs történeti rögzítését (mivel a 21. csésze feliratának nyelve vitatható) stíluskritikai keretek közé szorítja. Noha a stíluskritikai értékelések már Mavrodinov könyve¹¹ óta nagy biztonsággal határozzák meg a leletgyűttes történeti összefüggéseit és keletkezési helyét, ill. darabjainak keletkezési helyeit (az addigiaknál lényegesen többet hozott ebből a szempontból László Gyula technikai megfigyelésekből kiinduló vizsgálata¹²), egy történeti értékelés legfontosabb támköve, a kincs korhatárainak meghatározása ezzel a módszerrel rövid időn belül nem várható. Utóbbira egyébként a legújabb egyéni keltezők évszázados eltérései világos utalást tartalmaznak.¹³

Lényegesen közelebb kerülnénk nyilván a nagyszentmiklósi lelet történeti hátterének rögzítéséhez akkor, ha a feliratok, ill. a két görög betűs felirat alapján tudnánk közelíteni, ill. összekapcsolódni kora középkorunk eseménytörténetével, s ekkor természetesen újra felül kell vizsgálnunk a 9–10. csészek felirataira adott feloldási javaslatokat, főleg Fehér olvasatainak konkrétumokat nyújtó adatai miatt. Ehhez mindenekelőtt annak áttekintése szükséges, mennyiben valószínűsíthetők Fehér olvasatával szemben a Keil kísérletére visszavezethető változatok. Vegyük talán Minns ezen a vonalon mindeddig leghihetőbbnek látszó olvasatát:

+ διὰ ὕδατος ἀνάπλυσον Κ(ύρι)ε εἰς ζωὴν (vagy βίον) αἰδίων.

Egészen világos, hogy ez az olvasat (s ezzel a típus mindegyik olvasata) azon bukik meg, hogy a harmadik szó után következő két írásjel (ΑΕ) fölött tisztán jelzett contractio-jel van, ebben az esetben pedig ennek olvasata csak ἄ(γ)ιε lehet, s így utána csak valamelyik szent neve vagy olyan név következhet, amelyet ellátnak az ἅγιος jelzővel. Nyilvánvalóan nem lehet szó itt semmilyen más olvasatról, így pl. κ(ύρι)ε feloldásról, a betűk annyira világosan

8 Fehér 1950.

9 Benda 1965, 403.

10 Keil 1887.

11 Mavrodinov 1943.

12 László 1957a; László 1957b, 186sqq.

13 Benda 1965.

írottak, hogy ha a felirat más helyén nem is, itt csak ezt az olvasatot lehet javasolni. Egyébként a Keil-típusú feloldásoknak nem is igen létezik más cáfolata. Ha ugyanis az A-t és a contractio-jelet olvashatnánk ΚΕ rövidítésként, utána jól következne az ΕΙC prepozíció és a ΖΩΗΝ alak is (ebben az esetben nincs igaza Fehérnek¹⁴ Goschewvel¹⁵ szemben, mert amit ő CT ligatúrának olvas, az valóban összevethető a protobolgár feliratok Ζ-jával), s végül a kisebb betűs szövegrész, amelynek egyik jele több olvasatot is megenged, jól beilleszthető a Minns-olvasatba. A Keil-féle olvasatok tehát egyedül a világosan, s csak egyféleképpen olvasható ΑΕ ἄγιε alapján utasíthatók el, de ennek alapján kötelezően elutasítandók.

A felirat feloldásának másik útját Fehér nyitotta meg, s ezzel olyan történeti forrásértékkel ruházta fel a nagyszentmiklósi leletet, mint az addigi kísérletek soha. Fehér az IC utáni betűcsoportot CT(ΕΦΑ)NON-nak olvassa, s ez az olvasat (a még inkább vitatható, sőt elfogadhatatlan kisbetűs szöveg olvasatától eltekintve), mint arra Altheim¹⁶ és Kádár¹⁷ rámutatott, kísérletének legvitathatóbb része. Kétségtelen ugyanakkor (ezt Altheim is megállapítja), hogy itt mindenképpen személynevet kell várnunk, azonban ez a betűcsoport aligha oldható fel a Stephanos accusativusaként. Meg kell azonban állapítanunk, hogy az egész betűcsoportot figyelembe véve nem találunk olyan személynevet a Stephanoson kívül, amelyet kielégítően alkalmazhatnánk itt. Mindebből természetes módon következik, hogy a betűcsoport nem tekinthető monogramnak, mint ahogy Fehér annak tekintette, tehát egyrészt a nevet nem az egész betűcsoportban kell keresnünk, s ez azt is jelenti, hogy a betűcsoport gazdagabb feloldási lehetőséget ad, mint az eddigi kísérletek tulajdonítottak neki.

Ahhoz azonban, hogy a nagyszentmiklósi kincs 9–10. csészéinek feliratait valóban kielégítő módon magyarázzuk, nem elég csak az IC utáni betűcsoport vizsgálata, hiszen míg Fehér olvasata az IC betűcsoportig valószínű, éppen ez az olvasat teszi szükségessé személynév elvárását az IC utáni betűcsoportban,

14 Fehér 1950, 38.

15 Goschew 1940, 143.

16 Altheim 1951, 72.

17 Kádár 1959, 111–2.

mivel pedig a betűcsoport nem ad valószínű személynevet, nem fogadható el fenntartás nélkül az IC előtti szövegrész olvasata sem. Az egész felirat vizsgálatakor pedig, mint arra már Fehér rámutatott,¹⁸ a két csésze egymáshoz való viszonyából kell kiindulni. Fehér Zimmermannra támaszkodik, aki szerint a 9. csésze a 10. utánzata,¹⁹ viszont ő is észreveszi, hogy az apróbetűs felirat esetében ez nem állhat meg.²⁰ Nem valószínű azonban a Zimmermann által feltett viszony a nagybetűs felirat alapján sem, mert a 10. csésze²¹ betűi sokkal korrektebbek, határozottabban írottabbak, mint a 9. csésze betűtípusai. Ugyanez a helyzet a két csésze keresztjei esetében, a 10. csésze szabályos, egyenlő szárú keresztjével szemben a 9. keresztjének szárai egyenlőtlenek, ugyanakkor a csésze omphalos aránytalanul kis méretű. Ilyenformán éppen fordított a helyzet, legalábbis a feliratok esetében a 9. csésze tartható a 10. másolatának, tehát a szöveg olvasatakor az utóbbiból kell kiindulnunk, s különösen figyelembe vennünk ezt a körülményt a vitathatóan meghatározható írásjelek esetében.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy mennyiben figyelhető meg a felirat szavak szerinti tagolása. Nos, tisztán észlelhető hiány van a P után, de ugyanezt találjuk a következő Δ után is, sőt a Δ és a rákövetkező E közötti elválasztás az üres tér és a jellegzetes Δ által kimondottan hangsúlyozott. Világosan megállapítható az elválasztás a YΔATOC után is. A szöveg egyetlen, a mondat-szerkezetben megállapíthatóan elváló helyén nincs tagolás, az A€ előtt és után. Itt viszont – ezt hangsúlyoznunk kell – az egyértelmű olvasat feleslegessé teszi a szavak különösebb elválasztását. Megfigyelésünk azt is jelenti, hogy a szövegkezdő Δ a rákövetkező írásjelektől külön kezelendő, s ekkor kell észrevennünk azt, hogy a Δ vízszintes szárát erősen megnyújtják, pontosabban a jobboldali alsó sarkát egy vesszővel meghosszabbítják. Ez különösen a YΔATOC δ-jával való összehasonlításakor tűnik ki, s a jel után következő elválasztás nyilván nem jelentőség-nélküli. Epigráfiailag a szár megnyújtása (vessző) csak suspensio jele lehet, ekkor pedig a Δ jelentése csak a további szöveg ismeretében határozható meg.²²

18 Fehér, 1950, 35.

19 Zimmermann 1923, 90.

20 Fehér 1950, 35.

21 Mavrodinov 1943, XVII. t.

22 A vesszőjellel való rövidítés a kéziratok mellett másutt is, főleg érmeken fordul elő, vö. Mo-

A további szövegrész világos olvasásához mindenekelőtt szükséges figyelembe vennünk azt, hogy a feliratban olyan jelek is vannak, amelyek utólagosan beszúrtnak látszanak. Altheim²³ és Fehér²⁴ csak a P utáni, felülre írt jeleket látta ilyennek, azonban már Kádár²⁵ észrevette, hogy az ON előtti II (?) is a P utáni kisebb betűkkel áll kapcsolatban. A felirat alaposabb átvizsgálásakor azonban észre kellett vennünk, hogy az utólag beszúrt jeleknek olyan alaki jellegzetességük van, amelynek alapján az eredeti szöveg könnyűszerrel elhatárolható. Míg ugyanis a megállapíthatóan eredeti jelek hastáinak lezárása minden esetben ék alakban kettéágazik, addig a kisebb betűknél (noha némelyiknél itt is megtalálható ez a lezárás) a hasták lezárása csúcsíves. E jellemző alapján pedig nemcsak az II kapcsolódik az utólag beszúrt jelekhez, hanem a CON betűcsoport előtti Y is, amelyet alul jól láthatóan csúcsívesen zártak le. Az Y utólagos beszúrása egyébként nemcsak ebből az alaki jellemzőből, hanem abból is kiderül, hogy a 10. csészén e jel számára eredetileg nem volt hely. Az Y utólagos elhelyezése miatt pedig feltétlenül meg kell vizsgálnunk az előtte álló jelet, amit eddig α vagy λ -nak olvastak, de már Hampel legszívesebben ligatúrának látta volna.²⁶ Nos, amennyire a rendelkezésünkre álló fényképek alapján megállapítható, világosan látszik, hogy ehhez a jelhez a rövid alsó, jobboldali szárat utólag kapcsolták, ezzel pedig egy eredeti α -t módosítottak más jellé (ligatúrává?). Ugyanaz az ez, mint az ANA- betűcsoport első α -ja, így beazonosítása nem okoz különösebb nehézséget. Nehezebb megállapítani, hogy a jel utólagos módosításával milyen betűt akartak létrehozni. Szó lehet itt elsősorban λ -ról, de szóba kerülhet ugyanígy ligatúra feltevése is, így $\alpha^\wedge\lambda$ vagy $\lambda^\wedge\alpha$ ligatúráé.

Fentiek értelmében a 10. csésze felirata a következőképpen választható ketté (vékony rajzolatokkal az utólagos módosításokat jelölve): (1. kép).²⁷

ravcsik 1966, 75. Figyelemre méltó szempontunkból, hogy a protobolgár feliratok is sok összefüggést mutatnak kéziratokkal és éremfeliratokkal, ld. Beševliev 1963, 22.

23 Altheim 1951, 74–76.

24 Fehér 1950, 40.

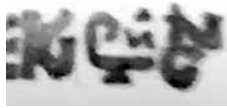
25 Kádár, 1959, 111–2.

26 Hampel 1884, 58.

27 A kéziratváltozatok közt a végleges 1. és 2. kép nem található meg, ehelyett Vékony Gábor eredeti rajzát mellékeljük, amelyen azonban az általa feltételezett utólagos módosítások nincsenek külön jelölve. (F. B.)

Ekkor pedig az eredeti szöveg egyértelműen és világosan a következőképpen olvasandó (a feloldások nélkül): (2. kép).

Ebben a szövegben az ἀναπάσον nyilvánvalóan participium futurum, a ὕδατος előtt pedig praepositíót kell várnunk, amelynek a fentiek alapján ε-nal kell kezdődnie. A leginkább α-nak olvasható írásjel azonban meglehetősen megnehezíti e prepositio meghatározását. Már Dietrich²⁸ φ-re gondolt, azonban ez az eset alig valószínűsíthető. Felvethető, hogy az írásjel π-nek olvassuk, ez ellen azonban a Π maiuscula szövegbeli előfordulása szól.²⁹ Meggondoloztató lehet egy π^Λ ligatúrával történő azonosítás, mivel ebben az esetben egy ἐπι alakot olvashatnánk.

A fentiek mellett azonban jelünket még leginkább ξ-nek határozhatnánk meg. Mivel az egész feliraton a betűk balra dőlnek, egy eredetileg előjelzett ξ esetében hasonló dőléssel számolva közel egyező alakot találunk írásjelünkhöz. Hogy ebben az esetben nem számolhatunk sem α-val, sem π-vel vagy annak ligatúrájával, arra világos utalást ad a 9. csésze, ahol nyilvánvalóan nem α-t és nem π-t kívánt rögzíteni a másoló. Összehasonlítva egyébként írásjeleinket kü-

28 Dietrich 1866, 180.

29 A kézirat első változatának szövegezése: ... *noha megint gondolhatnánk egy kurzív alak „lapidarizált” változatára. Legvalószínűbbnek azonban az írásjel π^Λ ligatúrával történő azonosítása látszik. A két függőleges, alul összekapcsolt szár a felül lezáró, függőlegesbe átmenő vonnallal egy kurzív π^Λ kapcsolat (ami különösen az ἐπι esetében fordul elő gyakorta) szabályos „lapidarizált” változata lehet. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a prepozíció alakját a fenti lehetőségeken belül csak az ΥΔΑΤΟΣ szó jelentése döntheti el, addig az eddigi rész legvalószínűbb olvasata: δ’ ἐπι^Λ ὕδατος.*

lönböző ξ-alakokkal, fokozottan valószínűsíthető, hogy itt egy torzul rögzített késői unciális ξ-vel állunk szemben (3. kép).³⁰ Noha hangsúlyoznunk kell, hogy a betű egyértelmű meghatározását csak a szöveg további részeinek olvasata döntheti el, legvalószínűbbnek a ξ olvasat látszik.

Mint már mondtuk, aligha szorulhat különösebb bizonyításra, hogy az AE-t ἄγιε-nek kell olvasnunk. Ezután pedig nyilvánvalóan névnek kell következnie. Fehér az IC betűcsoportot Ἰησοῦ-nak olvassa,³¹ azonban már Minns³² rámutatott arra, hogy ez a feloldás, mivel itt vocativusnak kell állnia, cáfolható. Noha a Fehér által felhozott példák Minns ellenérveit kikerülhetővé teszik, az IC betűcsoport fölött nem találunk contractio-jelet, s ezzel a feloldás legalábbis kérdéses. Mivel a felirat következetesnek tekinthető, az IC betűcsoport fölötti contractio-jel hiánya azt jelenti, hogy a betűcsoportot nem kezelhetjük rövidített alakként. Ezzel szemben nincs olyan IC-val kezdődő nevünk, amelyik (vocativusban) meggyőzően és értelemszerűen kiolvasható lenne a P-előtti betűkből. A szókezdet alapján még az Ἰσοάκιος név alakjára gondolhatnánk, ez azonban a rendelkezésre álló írásjelekből (nagyobb hiányosságokat is feltéve) semmiképpen nem olvasható ki. Egyetlen lehetőségként tehát marad az Ἰησοῦς vocativusa: Ἰησοῦ. Ebben az esetben viszont a contractio-jel hiánya miatt a C után következő jelben kell keresnünk a Ἰησοῦ végződését, azaz az οῦ-t. Hogy ez a végződés mennyiben lehet az IC betűcsoport utáni sajátos jel része, az csak e jel ismeretében tisztázható. Nos, ebben a betűalakban már Goschew ζ-t látott,³³ s vele szemben Fehér ellenérvei³⁴ alig fogadhatók el, mert jelünk valóban hasonlít a Goschew által idézett ζ-alakokra.³⁵ Az eredeti felirat utolsó szava tehát mindenképpen ζ-vel kezdődik, s világos ν-vel végződik. A N alatti jelet többször olvasták eddig ο-nak, azonban ez ellen (Fehér olvasata kapcsán) már

30 1. Talbot Rice 1959, 95.t.; 2. uo.; 3. uo. 99.t.; 4. uo. 124.t.; 5. Beševliev 1964, 246. k.; 6. uo. 252. k. — A 3. kép a kéziratban nem maradt fenn (F. B.)

31 Fehér 1950, 37.

32 Minns 1938, 123.

33 Goschew 1940, 143.

34 Fehér 1950, 38.

35 Goschew 1940, XXXII. t. 4.

Kádár³⁶ kifogást emelt, s valóban előnyösebb alakunkat ω-nak olvasni. Az utolsó szó ζωv olvasata viszont már az eddigi szöveg ismeretében értelmetlen, azaz ez az alak nem állhat itt. Ekkor pedig észre kell vennünk, hogy v-nek olvasott jelünk valójában I^N ligatúraként olvasható. A N baloldali szára ugyanis felmagasított, ugyanakkor nem is zárják le felül hasonlóan, mint a betűalak további helyein megfigyelhetjük az eredeti felirat jellegzetes, kétágú *hastalezárásait*. Különösen világos jelünk ligatúraként való értelmezése, ha összevetjük a 9. csésze megfelelő jelével, ahol egy egyszerű N-t írtak, s jelünk ligatúrára utaló jellegzetességeit nem hangsúlyozták ki. Szövegünk utolsó szava tehát ΖωIN alakban olvasható, ezt pedig a középgörög feliratok gyakori η~ι cseréje miatt ζωην-nek kell értenünk.

Mindezek után térjünk vissza arra a kérdésre, vajon kereshetjük-e a szókezdő ζ-ban a ῥησοῦ alak végződését, vagy a ῥησοῦ helyetti IC betűcsoportot hibának kell felfognunk. Amennyiben a szókezdő ζ valóban tartalmazza az -oῦ végződést, akkor feliratunkban számolnunk kell azzal a szabálytalansággal, hogy két különböző szó elemeit egymásba kapcsolták. Különböző szavak részeinek (természetesen kezdetüknek és végüknek) egybeligálására azonban ismerünk adatot,³⁷ s esetünkben a helyhiány is hozzájárult ahhoz, hogy a felirat készítője két szót összekötő ligatúrát alkalmazott. Persze ez még csak a lehetőségét engedi meg annak, hogy az -oῦ végződést a sajátos ζ betűalakban keressük, hiszen még ha ez a körülmény fenn is áll, a vocativusi névalakból akkor is hiányzik az η. Nos, úgy tűnik, az η hiánya egyszerű nyelvi okokra vezethető vissza. Mint később látni fogjuk, az eredeti felirat a 9. sz. második felében bolgár területen készült, azaz olyan helyen, ahol a középgörög kiejtést szláv sajtások befolyásolhatták. Mivel a ῥησοῦς szó *ji* hangkapcsolatát a szlávok palatális *i*-vel helyettesítik, egy ῥησοῦς nevet ezen a területen írhattak ῥσοῦς alakban. Ez pedig azt jelenti, hogy nem kell feltétlenül hibának tekintenünk az η hiányát, így jogosan várhatjuk az -oῦ végződést az IC betűcsoport után. Az O^Y ligatúra viszont csak egyetlen formában fedezhető fel az utolsó szó ζ kezdőbetűjében, ti. ha ezt a jelet 90°-kal balra forgatjuk, akkor egy szabályosnak mondható O^Y ligatúrát kapunk.

36 Kádár 1959, 111.

37 Beševliev 1964, Nr. 116. Z. 5.: 43.t. 115.; Nr. 213. Z. 1.: 90.t.235.

Kérdés természetesen, mennyiben elképzelhető, hogy ezt a ligatúrát szabálytalanul, 90°-kal jobbra elforgatva jelöljék. Hasonló esetre ugyan nincs adatunk, de ismerünk ugyanilyen módon elforgatott betűalakokat,³⁸ s nem lényegtelen ebből a szempontból, hogy a következő ω hasonló módon elforgatott betűalaknak tekintendő. Ez ugyanis egy szabályos \cup alak, csak 90°-kal jobbra forgatva. Nem lényegtelen szempontunkból, hogy éppen ezen a helyen illesztettek be feliratunkba egy ilyen szabálytalanul elhelyezett betűt, mert utalást tartalmaz arra, hogy az O[^]Y jelölésének feltett módja valóban elképzelhető. Az, hogy a feliratba így illesszék be ezt a ligatúrát, szükségszerű következménye volt annak, hogy a felirat végén a tervezett szöveg számára alig maradt hely. Mindenesetre más formában nehezen elképzelhető az O[^]Y elhelyezése feliratunkban, de ha fenti feltevésünk nem is áll, a sajátos ζ betűalaknak mindenképpen tartalmaznia kell az O[^]Y-t. Alig valószínű, hogy ebben az esetben egy teljesen szabálytalan IC \sim $\Upsilon\eta\sigma\omega$ megoldással számoljunk, éspedig contractio-jel nélkül.³⁹

38 Beševliev 1964, Nr. 251. Z. 2.: 111.t.271.

39 E bekezdés helyett a kézirat első változata a következő érvelést tartalmazza: Egyetlen lehetőségként tehát marad a IHCOYC vocativusa: IHCOY. S ekkor kell felfigyelnünk arra, hogy a T-szerű írásjel olvasható O[^]Y ligatúraként, különösen, ha észrevesszük, hogy a feliratban *minden* esetben a betűk *felső* részét díszítik (kivéve az ANAII- után következő jelet, ez azonban, mint látni fogjuk, ugyancsak ligatúra), s a T-szerű írásjel alsó, rövid szára hangsúlyozottan dekorált. A baloldali C-szerű rész nehézség nélkül O-nak tartható, ha figyelembe vesszük a P előtti O alakját (ebben az esetben nem érthetünk egyet Kádár 1959. fejtegetéseivel). A T-szerű írásjel tehát O[^]Y-nak olvasandó, s ekkor a szöveg e helye ICOY formában adott, azaz egy IHCOY alakból hiányzik az H. Egy ilyen hiba persze elképzelhető, de elképzelhető az is, hogy az H hiányát kiejtésből következő íráshibának kell felfognunk. Feliratunk korában az H már 'i' hangértékű, továbbá, mint később látni fogjuk, a felirat bizánci határterületen (szlávok által betelepült határterületen) készült, ahol egy *ji* hangkapcsolat helyett palatalizált 'i'-t ejtettek (felhozható ez ellen, hogy ekkor a C előtt H várható, ezt azonban a görög betűs felirat eleve kizárja). Az AE után tehát szabályosnak mondható ICOY olvasható (s a contractio-jel hiánya miatt kell is olvasnunk), kérdés azonban, hogy az O[^]Y ligatúra esetében miért volt szükséges a jel 90°-os elfordítása. Jól látható ugyanis, hogy az O[^]Y akkor is könnyűszerrel kiírható, ha szabályos alakban jelölik be. A szabálytalanság egyetlen módon magyarázható, azzal ugyanis, hogy a ligatúra nem csak a I(H)COY végződését hivatott jelölni. Ebben az esetben az O[^]Y ligatúrának kapcsolatban kell állnia a fölötte elhelyezkedő jelekkel: $\hat{\eta}$. Már Hampel 1884, 58. észrevette, hogy a háromszög alakú kis jel rövidítést jelöl, azonban az alsó betű világosan H, mint azt már többen észrevették, így a fentieket is figyelembe véve itt HO[^]Y-t kell olvasnunk. Ennek az olvasatnak a jelentését csak a szöveg következő része döntheti el, nem ismerjük ugyanis Jézus olyan jelzőjét, amellyel a HO[^]Y beazonosítható lenne, másrészt, ha lenne is ilyen, aligha kapnánk gram-

Fentiek értelmében az eredeti felirat teljes olvasata:

Δ ἐξ ὕδατος ἀναπάσ[ω]ν ἄ(γι)ε Ἰ(η)σ(οῦ) ζω(ή)ν·

Ebben a szövegben már csak a Δ feloldása kérdéses. Jézus nevének vocativusi alakja viszont nyilvánvalóvá teszi, hogy ebben az esetben imperativusszal kell számolnunk, s a további szöveg alapján ez minden bizonnyal a διδωμι ige imperativusa lesz, azaz:

Δ(ὸς) ἐξ ὕδατος ἀναπάσ[ω]ν ἄ(γι)ε Ἰ(η)σ(οῦ) ζω(ή)ν·

„Vízből majd meghintvén, adj életet, Szt. Jézus!”

Ezt az eredetileg felírt szöveget javították át későbbi betoldásokkal. Mint korábban láttuk, legtisztábban észlelhető a javítás az ἀναπάσον szó esetében, ahol az α és σ közé beszúrtak egy ν-t, a megelőző α-t pedig egy vonallal más betűvé, minden bizonnyal λ-vá alakították át, ezzel viszont egy ἀναπλῦσον-t kaptak, ahogy már Hampel⁴⁰ és Minns⁴¹ olvasták ezt a szót. További javítás fi-

matikailag értelmes szöveget. Nos, a következő szó világosan ON-nal kezdődik. A P utáni jelet majdnem bizonyosan csak ligatúráként olvashatjuk. Ebben már Hampel helyesen vette észre a μ és α ligatúráját (i.m. 59.), s az írásjel ívelten megrajzolt felső vonala mindenképpen kizárja a π-vel való azonosítást. Mivel az α-t jelző ferde vonalka a μ jobboldali szárához kapcsolódik, a ligatúrát MA-nak kell olvasnunk. Nagyon valószínű, hogy ez a betűkapcsolat egyben szóvéget is ad, hiszen a ligatúrára következő írásjel vagy A vagy λ-nak olvasandó, s egy ON.MAA vagy ON.MAΛ alak kiegészítve is aligha értelmes olvasat. Nincs értelme természetesen egy ONMA olvasatnak sem, az ON.MA-t értelemszerűen ONOMA-ra kell kiegészítenünk, s ezzel azt is észrevennünk, hogy a szó második o-ja valójában ki is van írva. Ha ugyanis az eddig (Dietrich után mindig) XP-nak tartott P jelet alaposan megvizsgáljuk, akkor észrevesszük, hogy e jel létrehozásakor először egy szabályos egyenlőtlen szárú keresztet poncoltak ki, s utólag kapcsolták ehhez a kereszthez a nyitott Ω-szerű jelet (sajnos ezt csak fényképek, de Mavrodinov i.m. jó fényképei alapján mondhatjuk. A 9. csészén világosan látható a kereszt függőleges szárának felső lezárása, ehhez a kereszt függőleges tengelyétől eltolódva kapcsolták az Ω-szerű jelet). Ha a P kivitelezésének magyarázata nem is állna rendelkezésünkre, akkor sem tarthatnánk XP-nak. Utóbbi esetben ugyanis természetes módon beolvasandó lenne a felirat szövegébe, amelyben viszont szerepel Krisztus neve (eltekintve most attól, hogy jelünk nem is szokásos Krisztus-monogram, s feliratunk korában már aligha számolhatunk ezzel a ritka XP alakkal). A szövegkezdet-jelölő kereszthez tehát fentiek szerint utólag kapcsoltak egy nyitott o-t, azaz az O[^]Y után álló szót ONOMA-ként kell olvasnunk. Eszerint pedig (ami már korábban is valószínűnek látszott) az HO[^]Y rövidítés névnek olvasandó, mivel pedig (éppen a contractio miatt) ennek általánosan elterjedt névnek kell lennie, a rövidítést valószínűleg H(OANN)OY = Ἰ(οάνν)ου alakban oldhatjuk fel (a Ἰοάννης névben a szókezdő ι helyett gyakran előfordul az η, vö. ...)

40 Hampel 1884, 58.

41 Minns 1938, 120sqq.

gyelhető meg a felirat végén, ahol egy contractio-jellel ellátott $\hat{\eta}$ (η)-t illesztettek be, végül folyamatos későbbi beírás található, nyilvánvalóan a felirat végéhez kapcsolódva, a felirat elején. Az ezekkel a javításokkal átalakított értelmű felirat jelentését minden bizonnyal az utolsó részen beírt szöveg alapján lehet meghatározni. Ekkor már figyelembe kell vennünk azt is, hogy az eredeti (általánosan értelmezhető) $\alpha\pi\alpha\sigma\omicron\nu$ helyett a késői szövegben $\alpha\pi\lambda\upsilon\sigma\omicron\nu$ áll, ez az értelmi szűkítés pedig azt jelenti, hogy amikor a csészét másodlagosan felhasználták, a víznek ebben az aktusban való szerepét az $(\alpha\pi)\pi\alpha\sigma\omega$ ige nem határozta meg. A „vízből” (sc. vízben) való megmosdatás pedig nagy valószínűséggel keresztelési szertartásra utal, így az utólagos javítás vagy «szabályos» keresztelési formula előállítása érdekében vagy pedig egy adott keresztelés kapcsán történt. Nos, a szöveg vége világosan -ON. Az O jelét alul egy rövid vonással meghosszabbították, ha ez nem esetleges (s valószínűleg nem, mert a 9. csészén is hangsúlyozott a meghosszabbítás), akkor szabályszerűen suspensio jeleként kell felfognunk. Az O előtti jel maiuscula Y, T-nak vagy kurzív η -, ν -nek olvasható. A meghatározásnál figyelmeztetnünk kell arra, hogy az utólag beszúrt szöveg minden betűje maiuscula, így jelünk valószínűleg nem lehet η vagy ν . Nem lehet már azért sem, mert kisbetűs szövegünkben mindkét jel tisztán olvashatóan előfordul. Marad tehát az Y és T. Az előbbivel Fehér,⁴² az utóbbival Hampel⁴³ azonosította vizsgált alakunkat. Az utólagos szöveg ν -ja valóban összevethető jelünkkel, azonban ez ellen az azonosítás ellen szól, hogy ezen a helyen nehézség nélkül kiírható lett volna egy szabályos, alul kapcsolt ν (V), amilyent az eredeti szövegben is látunk. Ugyanakkor ezt a betűalakot nehézség nélkül olvashatjuk τ -nak, mivel ennek megszokott alakját aligha lehetett e helyütt beilleszteni, továbbá a felirat minden ν -ja esetében a baloldali szár a visszaívelődő (az utólag beszúrt szöveg ν -jánál is), ezzel szemben az eredeti szöveg τ -jánál a vízszintes, felső vonal jobboldali része hajlik vissza. Ugyanez a helyzet vizsgált betűalakunknál is, éppen ezért valószínűbbnek látszik azt τ -val azonosítani. A τ előtti alakot eddig a legkülönbözőképpen olvasták, legutóbb Fehér $o^{\wedge}\nu$ -nak,⁴⁴ azonban alig valószínű, hogy

42 Fehér 1950, 41.

43 Hampel, 1884, 60.

44 Fehér 1950, 41.

ebben az esetben az eredeti szöveg δ-jából egészítették volna ki jelünket. Valószínű, hogy itt is maiusculával kell beazonosítani betűalakunkat, ekkor pedig κ, γ, χ jelekre gondolhatunk. γ esetében enyhén elfordult alakkal állnánk szemben, a κ erősen csonkított lenne, míg a χ alakját csak részben csonkították volna meg. A lehetőségek közül tehát nagyobb valószínűsége a γ-nak és χ-nek van, a később ismertettek miatt viszont az utóbbit vesszük számba. A χ előtt (az eredeti szöveg Δ-ja előtt) α, δ, λ-t olvashatnánk, mivel azonban itt természetesen magánhangzót várunk, a lehetőségek közül csak az α-t vesszük figyelembe. S itt kell felfigyelnünk az olvasott AXTON (ΑΧΤΟ(-)ν) betűcsoport mellett arra, hogy az A és az előtte lévő jel között határozott hiátust találunk. Ez világosan látszik az eredeti 10. csészén, ahol az A előtti jel szinte összekapcsolódik a P felső részével, míg ugyanakkor az A-tól elkülönül. Különösen akkor igazolható ez, ha látjuk, hogy a 9. csészén egyszerű szimmetriai okok miatt az A előtti jelet elkülönítik a P alaktól, ami csak az értelmetlen másolás következménye. Az AXTON betűcsoportot tehát egy szóként kell olvasnunk, ekkor pedig az a szó csak név lehet, a suspensio miatt minden bizonnyal accusativusban: Ἀχτο(ν)ν. Ezt a nevet pedig szükségképpen Ajtony névvel kell azonosítanunk, pontosabban: annak kell értenünk. Ajtony nevét Anonymusnál Ohtum (< Othum) alakban találjuk,⁴⁵ a nagyobb Gellért-legendában pedig Achtum (Acthum)-ként.⁴⁶ A XIV. századtól ez a név helynevekben Ahton (Ahthon),⁴⁷ ugyanakkor Ohtun (Ohthunt) alakban⁴⁸ ismert. Az eredeti alakhoz (ami feliratunk szerint Axton) feltétlenül legközelebb áll a Gellért-legenda adata.

Amennyiben valóban helyesen olvassuk e helyen Ajtony nevének accusativusi alakját, elesik az a lehetőség, hogy az utólagos javítás egy „szabályos” keresztelési formula elérését célozta, hiszen a feliratot egy adott keresztelésre javították ki. Ebben az esetben persze a betoldott szövegben Ajtony kereszttségben kapott nevének is szerepelnie kell, amit kézenfekvő a contractio-jellel ellátott η-ben keresnünk, egyben, éppen a contractio-jel miatt a szövegben szerepelnie

45 SRH I 50, 89, 90.

46 SRH II 487, 489–92, 505.

47 Györfly 1963, 846.

48 Ortway 1891, 264. 2. j., Csánki 1913, 326.

kell az H-val kezdődő név végződésének. Ezt a végződést pedig vagy a P előtti ON-ben, vagy pedig a ζ-val egybeligált o[∧]v-ban találjuk meg. Mivel azonban a P utáni jelnek (amely eddig olvasatlanul maradt) önmagában értelemszerű feloldása aligha adható, ezt a jelet össze kell kapcsolnunk a P előtti feleslegessé váltakkal, amelyek az O és N lesznek (a ζ csak mint o[∧]v szerepel), az utólag beszúrt név végződése bizonyosan -ov. Ha most az így kapott töredékes mondatból indulunk ki (δ(òç) έξ ύδατος αναπλυσ[ω]ν ἄ(γι)ε I(η)σ(οῦ) ἼΗ- - - ou ov - - - Ἀχτο(vo)v), akkor nyilvánvaló, hogy az ON-nal kezdődő szót ὄνομα-ra kell kiegészítenünk. Az AXTON előtti jelben már Hampel helyesen vette észre a μ és α ligatúráját,⁴⁹ s az írásjel ívelten megrajzolt felső vonala mindenképpen kizárja a π-vel való azonosítást. Mivel az α-t jelző ferde vonalka a μ jobboldali szárához kapcsolódik, a ligatúráat M[∧]A-nak kell olvasnunk, azaz a ligatúra alapján is valószínűen megkapjuk az ὄνομα szó végződését. ὄνομα-t azonban ekkor is csak úgy olvashatunk (és olvashattak), ha a betűsorba o-ként beleolvasták a P felső lezárását. Nem valószínűtlen egyébként (de nem bizonyítható), hogy ezt az Ω-szerű jelet utólag kapcsolták össze egy eredeti szövegkezdet-jelölő kereszttel, mert ez az alak a kereszt függőleges tengelyétől eltolódva kapcsolódik az utóbbival. Bárhogy is álljon a dolog, e helyütt (utólagos javítással vagy anélkül) ὄνομα-t kell olvasnunk, ekkor pedig a javított felirat szövege így hangzik:

Δ(òç) έξ ύδατος αναπλυσ[ω]ν ἄ(γι)ε I(η)σ(οῦ) ἼΗ(- - -)οῦ ὄνομα Ἀχτο(vo)v
 azaz: „Add Szt. Jézus, vízből majd megmosdatván, H... nevét Ajtonynak!”

Ebben a szövegben mindenekelőtt meg kell magyaráznunk az Ἀχτο(vo)v accusativust dativus helyett. A X. századra a görög dativus teljesen eltűnik, s azt accusativusszal és genitivusszal helyettesítik.⁵⁰ Hogy esetünkben valóban accusativust kell várnunk, s nem genitivust, amellet szól, hogy az újjörögben éppen az északgörög dialektusra jellemző az accusativus alkalmazása dativus helyett.⁵¹ Különösen fontos szempontunkból, hogy a protobolgár feliratok a δίδωμι igével

49 Hampel 1884, 59.

50 Dieterich 1898, 149–152.; Mirambel 1939, XVII.; Humbert 1930; Hatzidakis 1892, 220sqq.

51 Tzartanos 1946–53, 95.

álló dativusi alakot accusativusszal helyettesítik,⁵² s ugyanez az eset feliratunknál is. Kifogásolható lehetne még a keresztség előtti és utáni név együttes szereplése a feliraton, azonban éppen Boriš-Mihály bolgár kán feliratán fordul elő hasonló viszonyban kereszteni és pogány neve is.⁵³ A nagyszentmiklósi csésze javított feliratának megszövegezési formájához pedig ugyancsak Boriš keresztsége kapcsán találunk pontos párhuzamot Georg(ios) Hamartolosnál: ὁ δὲ βασιλεὺς (III. Mihály) τὸν μὲν ἄρχοντα αὐτῶν (Boriš) βαπτίσας καὶ δεξάμενος ἐπέθηκεν αὐτῷ τὸ αὐτοῦ ὄνομα (ed. Muralt 732.). Fentiek részben adatokat szolgáltatnak ahhoz a korábban említett feltevéshez (a korábbi adatokkal együtt), hogy feliratunkat, minden bizonnyal az eredetit és a javítottat is bolgár területen készítették, ez az adat pedig meghatározza a 10. csésze készülési helyét is.

Szövegünk nem lenne teljes, ha nem kísérelnénk meg választ adni arra a kérdésre, vajon milyen nevet kapott a keresztségben Ajtony. Ugyan több η-val kezdődő név számba jöhet, úgy tűnik, hogy Ajtony kereszteni nevét Jánosnak kell meghatároznunk. Feliratunk korában a Ἰωαννης név szókezdő ι-ja gyakran váltakozik η-val,⁵⁴ így ez a szókezdet nem lehet kizáró ok e feltevés ellen, másrészt figyelembe kell vennünk néhány történeti adatot is. Mindenekelőtt a nagyobb Gellért-legendából tudjuk, hogy Ajtony Marosváron Keresztelő Szt. János tiszteletére épített monostort,⁵⁵ ez azonban még nem lenne elégséges ahhoz, hogy Ajtony kereszteni nevét Jánosnak határozzuk meg. Feltevésünk mellett szól azonban az is, hogy a János név igen gyakori az Ajtony-nemzetségben,⁵⁶ így a nemzetség egyik legjellemzőbb nevének tarthatjuk, ugyanakkor az Ajtony-nemzetség névadásában nem fordul elő más olyan név, amely feliratunkon behelyettesíthető lenne. A javított felirat teljes szövege ennek értelmében:

Δ(ὸς) ἐξ ὕδατος ἀναλύσ[ω]ν ἄ(γι)ε Ι(η)σ(οῦ) Ἰ(ωανν)οῦ ὄνομα Ἰ(α)χ(η)το(ν)ο(ν).

A javított feliratnak emellett még egy – valószínűbb – magyarázata lehetséges. A fentebb Ἰ(α)χ(η)το(ν)ο(ν)-nak olvasott szó ugyanis tisztán és világosan

52 Beševliev 1963, §27., 32.

53 Beševliev 1963, 174sq. Nr. 15.

54 Pl. Rott 1908, 205.; Czebe 1918, 454–6.

55 SRH II 490.

56 Karácsonyi 1900–01, I 91–4.

ἄηρον-nak olvasható. Mint már láttuk, a második betű (az eredeti Δ után) legvalószínűbb olvasata γ, míg az utána következő írásjel kurzív η-nak olvasható. Ebben az esetben viszont az utolsó szó az ὄνομα jelzője, s szerkezetileg hasonló mondatot kapunk, mint amilyent az eredeti feliratban megismertünk:

Δ(ὸς) ἐξ ὕδατος ἀναπλύσ[ω]ν ἄ(γι)ε I(η)σ(οῦ) Ἡ(ωανν)οῦ ὄνομα ἄγ[ι]ον

„Add Szt. Jézus, vízből majd megmosdatván, János (?) szent nevét ...” Így persze megint egy általános értelmű szöveghez jutottunk, pontosabban a mondatból hiányzik annak megnevezése, amire a cselekvés irányul. Ez annál inkább érthetetlen, mivel a szöveg ebben a formában is csak egyetlen eseményre vonatkozhat, s ez a körülmény korábbi megoldási javaslatunk mellett szól. Ugyanakkor be kell látnunk, hogy epigráfiailag mindenképpen utóbbi megoldásunk valószínűbb. Ekkor viszont semmissé válik az az adatunk, miszerint a nagyszentmiklósi kincs Ajtonyhoz köthető. Úgy hisszük azonban, hogy egy ilyen adat konkrét hiánya mellett is jogosan gondolhatunk Ajtony birtokosságára, mint ahogy Moravcsik,⁵⁷ László⁵⁸ és Györffy⁵⁹ is arra gondolt. Mint láttuk és látni fogjuk, a 10. csésze biztosan bolgár környezetből került ki, márpedig a bolgároknál történt keresztelkedést ebben az időben csak Ajtony esetében tudjuk igazolni (ld. alább), s ugyanakkor a kincset Ajtony birtokán is rejtették el. Ilyenformán, akár valószínűnek tartjuk Ajtony nevének olvasatát a feliraton, akár nem, a csészét minden bizonnyal Ajtony megkeresztelkedésével kell kapcsolatba hoznunk.

57 Moravcsik 1938, 405.

58 László 1969, 151.

59 Györffy 1959, 108–9.

IRODALOM

- Altheim 1951 *Franz Altheim*: Eine neue protobulgarische Inschrift aus Nagy-Szent-Miklós. *La nouvelle Clio*, 3. (1951) 70–76.
- Benda 1965 *Klement Benda*: Současný stav studia zlatých nádob ze Sânnicolăul Mare (Nagyszentmiklós). *Slovenská Archeológia*, 13. (1965) 399–414.
- Beševliev 1963 *Veselin Beševliev*: Die protobulgarischen Inschriften. Akademie-Verlag, Berlin, 1963.
- Beševliev 1964 *Veselin Beševliev*, Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Akademie-Verlag, Berlin, 1964.
- Csánki 1913 *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában V. Hunyad, Kolozs, Torda és Küküllő vármegyék. MTA, Budapest, 1913.
- Czebe 1918 *Czebe Gyula*: A pilini ezüstgomb (honfoglaláskori lelet) görög betűs fölirata. *EPhK*, 42. (1918) 454–6.
- Dieterich 1898 *Karl Dieterich*: Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jh. n. Chr. Teubner, Leipzig, 1898. (Byzantinisches Archiv 1.)
- Dietrich 1866 *Franz Dietrich*: Runeninschriften eines gothischen Stammes auf den Wiener Goldgefäßen des Banater Fundes. *Germania*, 11. (1866) 180.
- Fehér 1950 *Fehér Géza*: A nagyszentmiklósi kincs-rejtély megfejtésének útja. A görög nyelvű feliratok megfejtése. *ArchÉrt*, 77. (1950) 34–44.
- Goschew 1940 *Iwan Goschew*, Die Lesung der griechischen Inschrift der Schale N. 9. des Goldschatzes von Nagy-Szent-Miklós. In: *Atti del V. Congresso Internazionale di Studi Bizantini II*. Roma 1940, 139–146. (Studi Bizantini e Neoellenici 6.)
- Györffy 1959 *Györffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Akadémiai, Budapest, 1959.
- Györffy 1963 *György Györffy*: Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV. Akadémiai, Budapest 1963–.
- Hampel 1884 *Hampel József*: A nagyszentmiklósi kincs. *ArchÉrt*, NS 4. (1884) 1–166.

- Hatzidakis 1892 *Georgios N. Hatzidakis*: Einleitung in die neugriechische Grammatik. Breitkopf & Härtel, Leipzig, 1892.
- Humbert 1930 *Jean Humbert*: La disparition du datif en grec. Champion, Paris, 1930.
- Kádár 1959 *Kádár Zoltán*: Megjegyzések a nagyszentmiklósi kincs omphalos-csészéihez, *FolArch*, 11. (1959) 109–114.
- Karácsonyi 1900–01 *Karácsonyi János*: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. MTA, Budapest, 1900–1901.
- Keil 1887 *Bruno Keil*: Die griechischen Inschriften im sog. „Schatz des Attila”, *Repertorium für Kunstwissenschaft*, 11. (1887) 256–261.
- László 1957a *László Gyula*: Jegyzetek a nagyszentmiklósi kincsről. *FolArch*, 9. (1957) 141–152.
- László 1957b *Gyula László*: Contribution à l’archéologie de l’époque des migrations. *ActaArchHung*, 8. (1957) 165–198.
- László 1969 *László Gyula László*: Die Awaren und das Christentum im Donauraum und im östlichen Mitteleuropa. In: Das heidnische und christliche Slaventum. Acta II congressus internationalis historiae Slavicae I. Harrassowitz, Wiesbaden, 1969, 141–152.
- Mavrodinov 1943 *Nikola Mavrodinov*: Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. MNM, Budapest, 1943. (Archaeologia Hungarica 29.)
- Minns 1938 *Ellis H. Minns*: The Greek Inscription on Nos. 9 and 10 of the Nagyszentmiklós Treasure. In: *Senatne un Makslā*, issued in honour of Prof. Fr. Baladis I. Riga, 1938. 120–125.
- Mirambel 1939 *André Mirambel*: Précis de grammaire élémentaire du grec moderne. Belles Lettres, Paris, 1939. (Collection de l’Institut Néohellenique de l’université de Paris, fasc. 13.)
- Moravcsik 1938 *Moravcsik Gyula*: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: *Szent István Emlékkönyv I*. MTA, Budapest, 1938. 391–406.
- Moravcsik 1966 *Moravcsik Gyula*: Bevezetés a bizantinológiába. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966.
- Németh 1932 *Julius Németh*: Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Harrassowitz, Leipzig, 1932.

- Ortvay 1891 *Ortvay Tivadar*: Az Ajtony és Csanád nemzetségek birtokviszonyai Délmagyarországon. *Századok*, 25. (1891) 263–278.
- Rott 1908 *Hans Rott*: Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien. Dieterich, Leipzig, 1908.
- Talbot Rice 1959 *David Talbot Rice*: The Art of Byzantium. Thames & Hudson, London, 1959.
- Thomsen 1917 *Vilhelm Thomsen*: Une inscription de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie). *Historisk-filologiske Meddelelser of det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab*, I/1. (1917) 1–28.
- Tzartanos 1946–53 *Αχιλλέας Α. Τζάρτζανος*: Νεοελληνική Σύνταξις (της κοινής δημοτικής) I–II. Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων, Αθήναι, 1946–53.
- Zimmermann 1923 *Ernst Heinrich Zimmermann*: Kunstgewerbe des frühen Mittelalters. Österreichische Staatsdruckerei, Wien, 1923.

HANGTÖRTÉNET ÉS ROVÁSÁBÉCÉ

ZELLIGER ERZSÉBET

ABSZTRAKT: A székely-magyar rovásfeliratok megfejtésében megtalálása óta nagy segítséget jelentett a nikolsburgi ábécé. A korábbi feliratok olvasatának megalkotói azonban nem vették tekintetbe, hogy a 15. század végi ábécé nincs összhangban a korábbi nyelvéllapotok hangrendszerével. A tanulmányban az ősmagyar kor végének, a korai ómagyar kor elejének hangállapotához illeszkedő, a korai rovás emlékekből kimutatható grafémákat kapcsoltam a feltételezett korabeli hangokhoz. A tárgyalás során a gondolatmenet a következő szempontokat veszi sorra: I) Az ősmagyar kor végének, a korai ómagyar kor elejének hangrendszere és a hozzá kapcsolható rovásgrafémák; II) Megszűnt fonéma – eltűnt rovásgraféma; III) Előzmény és következmény fonéma jelölése; IV) Folytatás nélküli rovásgrafémák; V) A latin betűs írás hatása. Az elemzés rámutatott arra, hogy a Róna-Tas Andrástól a 10. századra a nikolsburgi ábécéből létrehozott rovásábécé (Keletkutatás 2017/Tavaszi: 5-16) nem tükrözi a kor fonémarendszerét, így nem alkalmas arra, hogy a korszak rovás emlékeinek olvasatát a segítségével meg lehessen alkotni.

KULCSSZÓK: rovásábécé, ősmagyar kor, ómagyar kor, hangváltozások, grafémaváltozások

ABSTRACT: The Nikolsburg alphabet has been of great help in interpreting inscriptions written in the Old Hungarian script since its discovery. However, when creating interpretations of the earlier inscriptions, it was not taken into consideration that the alphabetical system of the late 15th century is not in

correlation with the phonemic system of the earlier language stages. This paper relates the graphemes from early inscriptions written in Old Hungarian script that match the phonemic system of the late Proto- and early Old Hungarian to the presumed contemporary sounds. The paper is structured around the following focus areas: I) the phonemic system of the Proto- and Old Hungarian period and the graphemes of the Old Hungarian script related to it, II) missing phoneme – vanished grapheme, III) indication of antecedent and resultant phonemes, IV) graphemes of the old Hungarian script without continuance, V) the influence of the Latin alphabet. The analysis demonstrates that the 10th-century alphabet of the Old Hungarian script created from the Nikolsburg alphabet by András Róna-Tas (Keletkutatás 2017/Tavaszi: 5-16) does not reflect the phonemic system of the same era and therefore cannot be used for creating interpretations of inscriptions written in the Old Hungarian script.

KEYWORDS: alphabet of the Old Hungarian script, Proto-Hungarian, Old Hungarian, phonemic changes, graphemic changes

1. Az írásbeliség megteremtése, létrehozása igen komoly szellemi tevékenység. Ennek fázisait, működését az előttünk álló „termék”, az írásmű szemlélése során lehet felismerni. Korai latin betűs nyelvemlékeink jól mutatják a magyar és a latin nyelv eltérő fonémarendszeréből adódó leírási nehézségeket. Első latin betűs nyelvemlékeink lejegyzői, ha magyarok voltak is, nem magyaroktól tanulták a betűvetés mesterségét. Itáliai és német hatás mutatkozik meg a gyakorlatukban ennek megfelelő bizonytalanságokkal, következetlenségekkel. Ezt figyelembe véve a magyar helyesírás-történetben az egyes hangokat jelölő betűkről és műhelyekről lehet beszélni, mint a kancellária és a kolostorok, ahol az írásműveket a műhelyre jellemző sajátosságok szerint leírták (*Kniezsa* 1952, *Korompay* 2003: 281-297). Ugyanakkor minden korabeli fonémának megvolt a maga betűjele: az adott bizonytalansági tényezők figyelembevételével olykor több is, vagyis az egy hang : több betű és az egy betű : több hang megfelelés is jellemző volt.

2. Amikor a magyar nyelvet betűkkel írni kezdték, adott volt egyfelől egy magyar fonémasor, másfelől pedig a latin ábécé hátterében a latin nyelvnek a magyarral nem mindenben egyező fonémasora. Az eltérő fonémarendszerekből egyértelműen következik, hogy a latin ábécé nem volt maradéktalanul alkalmazható magyar szavak leírására. A lejegyzőnek valamilyen megoldást kellett kitalálnia. Hogy ez miként is történhetett, példaképpen álljon itt egy, a 20–21. század fordulójáról származó magyar szöveg egy moldvai asszony kézírásával. Az asszony 4 elemi végzett kizárólag román iskolában. A szöveg írása közben magyar szakos egyetemisták fonetikai ismereteit meghaladó igyekezettel próbálta megállapítani, hogy egy-egy magyar, különösen pedig moldvai nyelvjárási hangnak mi lehet a leginkább megfelelő román betű. Ami feladat volt a leírónak, az más előjellel az az olvasónak, átírónak, értelmezőnek. A szövegre tekintve első feladatként a leírás nyelvének a megállapítása jelentkezik.

- AOKAR BUCIUSTOTAS
 EDES CADRAS FASIEROIM
 CHI 'IDA DIULTOTEC NAM
 OZET EOTATEE CIMENI OSONI
 NOC INGFINET EADDEATEE
 SEM FUI EMBERNAC
 HAROT INTERATEE CIOS
 ET RIGODEOTE MULOSOTE
 JOSTA MEG AL HOLODIOTE
 MALEDEN E TEM BODED
 -M KANOCODASARO
 SAKON MINDIANEKINAC
 EDI PAHAR BOR O SAROT
 FORCARO HODI O GHEGHEIT
 LA OBITHASA SO FEROT
 BABAT MEG FONTR
 CHESITHASA —

1. ábra. Betű és hang egyeztetése magyar nyelv(járás) és idegen ábécé viszonyában

Pohár búcsúztatás	Pohárbúcsúztatás
Édes kädväs täsvéräim, ki idä gyültätek, näm azét jöttätek, újmeny asszonynak ingimet kérgyätek, säm zuj embernäk házat intézzätek, csak vigaggyatok, mulassatok, sosztá meg äl halaggyatok. Nä legyen e zém bäszedem bánakodására. Szäljön mindänkinäk egy pahár bor a száraz torkára, hogy a gégéjét lä öbrithässä, s a fáratt lábát meg táncra készithässä.	Édes kedves testvéreim, kik ide gyültetek, nem azért jöttetek, új menyasszonynak engemet kérjdetek, sem(a)zújembernekházatintézzetek, csak vigadjatok, mulassatok, s aztán meg elhaladjatok. Ne legyen az én beszédem bánkódására. Szäljön mindenkinek egy pohár bor a száraz torkára, hogy a gégéjét leöblíthesse, s a fáradt lábát meg táncra készíthesse.

2. ábra. Betű és hang egyeztetése magyar nyelv(járás) és idegen ábécé viszonyában (a szöveg kijelzés szerinti és a magyar helyesírás szerinti átírása)

Betűírásos szövegek olvasásához, ismeretlen szöveg megfejtéséhez könnyebbé jelent, ha van rendelkezésre álló ábécé, azaz betűsor és hozzá csatlakozó hangértékek is rendelkezésre állnak. Rovásírásos emlékeink megfejtésében is nagy szerepet játszik az ábécé, így nem véletlen, hogy felbukkanása után, a múlt század 30-as éveiben a 15. század végéről származó nikolsburgi ábécé is a figyelem középpontjába került. A rovásírással foglalkozók körében többnyire azóta is az origó szerepét tölti be akár a későbbi, akár a megelőző évszázadok rovás emlékeinek a megfejtésében.

3. A múlt század utolsó évtizedeiben szép számmal kerültek elő rovásírásos emlékek, amelyeknek a megfejtési kísérletei sok tanulsággal jártak, de még mindig nincs konszenzus abban a kérdésben, hogy mikor is kezdték írni a magyar nyelvet. Nem a latin, illetőleg a kisszámú görög betűs magyar nyelvemlékről van szó, hanem azokról a rovás emlékekről, amelyek a korai nyelvemlékek számát gyarapítanák.

Irodalmárkörökben ugyan még ma is élő vélekedés, hogy a rovás humanista találmány (*Horváth 2011.*), ez a nézet a nyelvészeti szakirodalomban

nem talált követőkre. A reneszánszt megelőző időszak emlékeinek időrendje, elfogadottsága és olvasatai viszont már vitatott kérdéseknek bizonyulnak. Az olvasatok és a nikolsburgi ábécé adott betűsora közötti összefüggés is észrevehető.

Sándor Klára véleménye szerint (2014: 118) „A székely ábécé első, ma ismert megbízhatóan megfejtett emléke a 13-14. század fordulójáról való, és nagyon úgy tűnik, hogy ekkorra már kialakult a székely ábécé csaknem teljes betűsora.” A könyv további részeiből kiviláglik, hogy három közel egykorú emlék, a homoródkarácsonyfalvi, a vargyasi és a székelydályai felirat közül talán leginkább a vargyasi felirat olvasatát tekinti egyértelműen megfejtettnek (2014: 177-184).

Róna-Tas András a nikolsburgi, a Telegdi János-féle ábécé és Miskolczi-Csulyák István ábécéje alapján állította össze a véleménye szerint a 16. századra érvényes rovásábécét (2017: 9). Ennek a „megtisztításából” hozta létre a 14. század elejének a rendszerét (2017: 10), amely ugyan nem egyezik a *Sándor*-féle említett betűsorról, de a kérdés jelenlegi vizsgálatunkat nem érinti. Az viszont lényeges, hogy *Róna-Tas* a 10. századra rekonstruált egy rovásábécét, amelynek a létrejötte szerinte az erdélyi Gyula udvarában történhetett meg (2017: 12-15).

4. Most már feltehetjük a kérdést: Mikor kezdtek magyarul írni? A kezdetek a honfoglalást megelőző idősakra nyúlnak vissza, amikortól vannak magyarul olvasott rovásírásos emlékeink. A nagyszentmiklósi kincs, vagy a vele általánosan elfogadott nézet szerint is megegyező szarvasi tűtartó magyar olvasatát (*Vékony* 2004: 126-157, 158-181; *Hosszú-Zelliger* 2014: 177-195) még nem fogadta el maradéktalanul a szakma. Ezek az emlékek azonban nem a székely, hanem a Kárpát-medencei rovással íródtak. A székely rovás legkorábbi ismert emléke, a bodrog-alsóbüi fúvóka (5. ábra) a 10. század elejéről való.

A kezdetekről lévén szó, felmerül, hogy a latin betűs kezdetekhez miben hasonlít a székely-magyar rovás? Lényeges kérdés, hogy bizonyára nem a fúvóka volt az első székely rovásírásos próbálkozás. A kezdeti állapot bemutatására több okból sincs lehetőség, arra irányulhat a vizsgálat, hogy a betűkészség és a hangrendszer viszonyában jelentkeznek-e hasonló jelenségek. A figyelmet

egyetlen nyelvtörténeti korszakra, pontosabban két korszak határára célszerű korlátozni. A választott korszak – a fúvóka keletkezési idejét figyelembe véve – az ősmagyar kor vége és a korai ómagyar kor eleje. Ehhez figyelembe vesszük az adott szinkronia fonémarendszerét, tekintettel az adott korszakban zajló hangváltozásokra. Ezt a hangrendszert szembesítjük a nekik megfeleltethető rovásgrafémákkal.

I) Az ősmagyar kor végének, a korai ómagyar kor elejének hangrendszere és a hozzá kapcsolható rovásgrafémák. – A székely-magyar rovás emlékek első ismert darabja, a bodrog-alsóbüi fúvóka. Létrejött (900 k.) az ősmagyar és a korai ómagyar kor határára tehető. A nyelvtörténeti kutatások fényében tudjuk, hogy a korabeli magyar nyelv milyen mássalhangzó és magánhangzó fonémákat ismert, használt ebben a korban (vö. E. Abaffy 2003: 122–123). Bár ez a rovás emlék igen rövid, néhány, részben ligatúrában jelentkező írásjele ellenére is kijelenthetjük: az emlék keletkezésének idején minden egykorú fonémának megvolt a rovásjele. Ennek a jelrendszernek a kialakulása szükségképpen megelőzte az első rovás emlék felbukkanásának a korát. A kiegészítéseket a korai ómagyar rovás emlékek alapján lehet megtenni.

[p] 𐌱	[b] X	[m] 𐌱	[β] 𐌱		
			[f-] 𐌱 𐌱 𐌱		
[t] 𐌱	[d] 𐌱 𐌱	[n] 𐌱	[sz] 𐌱 [-z-] 𐌱	[c] 𐌱	[l] 𐌱 [r] 𐌱 𐌱
			[s] 𐌱	[cs] 𐌱	
		[ny] 𐌱	[j] 𐌱	[dʒs] 𐌱 𐌱	[-ly-] 𐌱
[k] 𐌱 𐌱 𐌱 [-g-] 𐌱			[χ] X [-γ-] 𐌱		
			[h] 𐌱		

3. ábra. Az ősmagyar kor végének, a korai ómagyar kor elejének mássalhangzó-rendszere és a fonémák normalizált székely rovásjelei

[j] 𐌱	[u] 𐌱 𐌱	[ü] 𐌱 𐌱	[i] 𐌱	[í] 𐌱
[o] 𐌱 𐌱			[ë] 𐌱	[é] 𐌱, 𐌱, 𐌱
[á] 𐌱			[e] 𐌱, 𐌱	[á] 𐌱

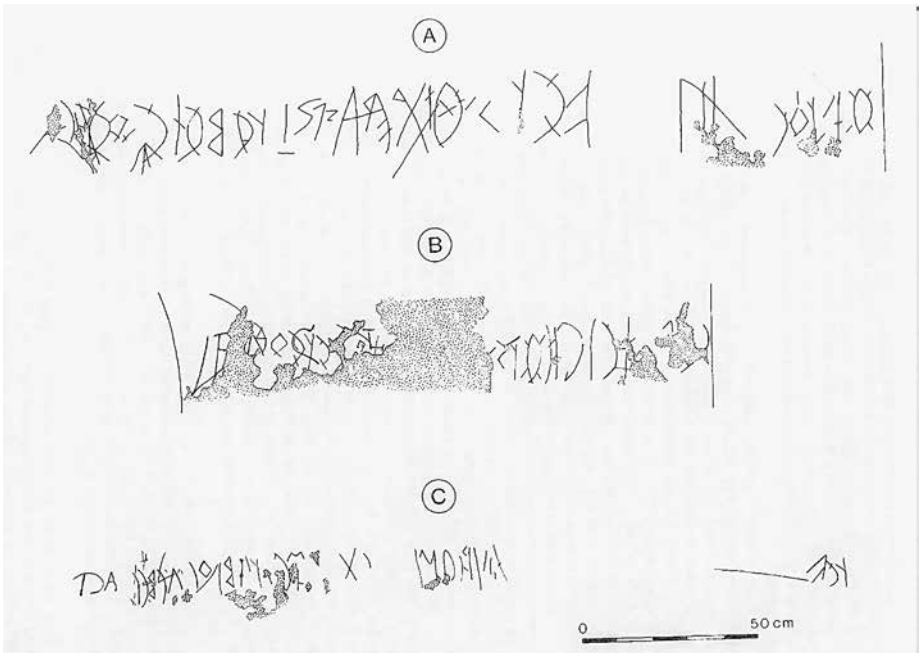
4. ábra. Az ősmagyar kor végének, a korai ómagyar kor elejének magánhangzó-rendszere és a fonémák normalizált székely rovásjelei

A vizsgált időszak a magyar hangrendszer alakulása szempontjából igen mozgalmas volt: meglevő hangok átalakultak, a fonémarendszerből eltűntek, mások meg keletkeztek. A mássalhangzóknak bekövetkezett változások egy része a korai ómagyar kor folyamán a magánhangzó-rendszerre is hatással volt. A felsorolt mássalhangzókon kívül jogosan tehetjük fel, hogy a kor hangrendszerébe legalábbis nyelvjárási szinten felvehető a [c], ugyanis már Konstantinosznál előfordul a Tisza nevének /c/-vel hangzó alakja, a *τίτϙα*. A hang megléte valamivel későbből, a Tihanyi alapítólevélből is adatható: *castelic*, *kaztelic*. Ez azt jelenti, hogy a /c/-t jelölő ↑ graféma már a korszak betűkészletének része lehetett. A laryngális réshang, a mai hanggal azonos /h/ ugyan a 11–13. században válik a hangrendszer gyakori tagjává, néhány szóban, magas magánhangzók környezetében mégis számolhatunk már az ősmagyar korban a jelenlétével (pl.: iráni eredetű *tehén*, TA.: *hel*, HB.: *kegilmehel*). Az ezt jelölő ʒ grafémát is a korszak betűkészletéhez sorolhatjuk.

II) *Megszűnt fonéma – eltűnt rovásgraféma.* – A későbbi és a mai mássalhangzó-rendszerhez viszonyítva az ősmagyar kor végének – a korai ómagyar kor elejének az állapota tartalmaz olyan elemeket, amelyek a későbbi rendszerekből hiányoznak. A korai ómagyar kor folyamán eltűnt, átalakult mássalhangzó volt az első fennmaradt rováslemlékünkben ligatúrában adatható bilabialis zöngés spiráns /β/ ʙ, amelynek kései, feltehetően nyelvjárási megőrződése jelentkezik a székelydályai emlékekben ʒ alakban szó végén. A hang és írott képe természetesen a korai latin betűs nyelvemlékeinkből is idézhető: TA.: „*munorau kereku*”, „*sar feu*”, „*mortis uuasara*” stb.

5. ábra. A Bodrog-alsóbúri rovásfelirat

6. ábra. A székydályai rovásfelirat: ʒʒʒʒ /^eszteⁿd^eβ / 'esztendő'

A később vokalizálódott (máskor eltűnt) másik zöngés zárhang, a /-γ-/ legkorábbi szórványemlékeinkből bőségesen adathozható: VA.: *σαγάρβρυεν* <száyárbrüen> 'Szarberény', *σαμτάγ* <számtáy> 'szántó'; TA.: *ohut ó út*, *azah* 'aszó' stb. *Vékony* (2004: 18-24) a hangot a vargyasi keresztelőkút rovásfeliratának Η grafémájában ismerte fel: ΗΙΠΘ <fiogy> 'fiú'.¹ Mindkét hang rovásjele, a Η és a Π – mivel később már nem volt szükség rájuk, eltűnt a használatból: szükségképpen hiányoznak a nikolsburgi és egyéb későbbi ábécékből is.

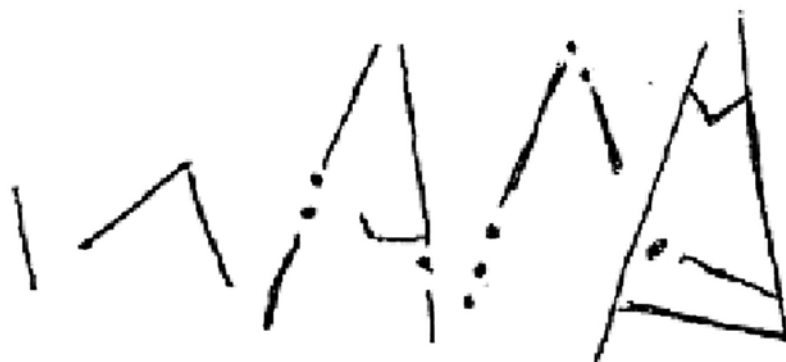
7. ábra. A vargyasi rovásfelirat

A veláris zöngétlen réshang, amely az egyik forrása volt a mai /h/ hangunknak, lassan eltűnt a nyelvhasználatból. Szótörténeti adatok bizonyítják, hogy a XVI. század végére már csak három szóban maradt fenn: *kelyeh*, *pelyeh*, *tereh*

1 A felirat egészének *Rádulytól* származó (1994: 151-152) olvasatát a szakirodalom szívesen idézi (vö. *Sándor* 2014: 181-182). Az olvasat azonban sem a rovás, sem a magyar nyelv szabályainak nem felel meg, és művelődéstörténeti szempontból is kifogásolható. A *Vékony* által megadott olvasat (2004: 18-24) pontosítására és az emlékekkel kapcsolatos részletes elemzésre vö. *Zelliger* 2016: 92-98.

– ezekben hangcsere által küszöbölődött ki a mai fül számára szokatlan hang, csupán toldalékos alakjaik emlékeztetnek a korábbi fonotaktikai szerkezetre: *kehely – kelyhek, pehely – pelyhet, teher – terhes*. A veláris zöngétlen /χ/ megléte, és a létező hang szükségszerű jelölési igénye mutatkozik meg abban, hogy bár ismert rovásszövegeinkben nem fordul elő, a nikolsburgi ábécében megtaláljuk a jelét: X.

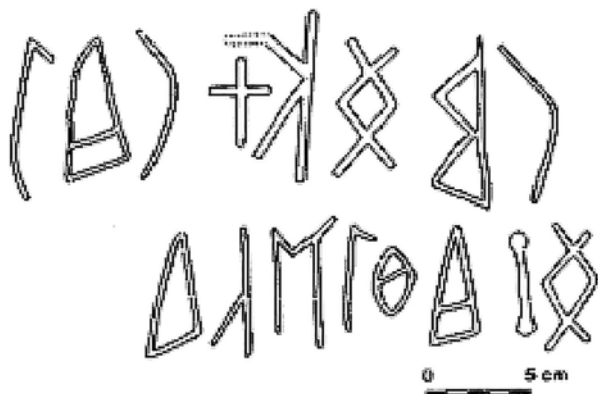
III) *Előzmény és következmény fonéma jelölése.* – Néhány mássalhangzó csak az ómagyar kor folyamán alakult ki /ty, gy, zs/. Közülük a /gy/-nek volt előzményfonémája, ennek, azaz a /dzs/-nek tehát a rovásgrafémák között szükségképpen megvolt a jele. Mivel az eddig ismert korai rovás emlékekben nem fordul elő az utódfonéma, a nikolsburgi ábécé \approx /gy/ jeléből lehet rá visszakövetkeztetni (SFG 29: Hosszú 2019). Mellette azonban az erdőszentgyörgyi rovás emlékünkben a latin betűs írás hatására a /g/-nek megfelelő rovásjelet találjuk. A kérdéses I ΛΛΓA rovásfelirat olvasata /kigy^s sz[entek]/, esetleg /kidzs^s/ lehet: hogy a hangot a rovás /g/ jelölésével írták le, a latin betűs hangjelölés hatásával magyarázható.

8. ábra. Az erdőszentgyörgyi rovásfelirat

IV) *Folytatás nélküli rovásgrafémák.* – A /k/ fonéma az egyetlen, amelynek a mai napig a rovás grafémasorában két megfelelője van: ◊ és ↯. Korábban a két grafémához a megelőző magánhangzó magas, illetőleg a mély hangszínét társították, majd ezt felváltotta a szóvégi, illetőleg szókezdő, szó belseji fonotak-

tikai helyzet szerinti alkalmazás. Két rovásemlékben: az erdőszentgyörgyi és a homoródkarácsonyfalvi feliratban egy harmadik jel is feltűnik a /k/ jelölésére, a Δ . (A homoródkarácsonyfalvi felirat olvasata Vékony nyomán: 1. sor: /n^em hⁱsz^en + n^eki/; 2. sor /hⁱszek fiun^ek/ (Hosszú 2013: 62). A /k/-nak ez a jele a Kárpát-medencei rovásból ismert.

9. ábra. A homoródkarácsonyfalvi felirat

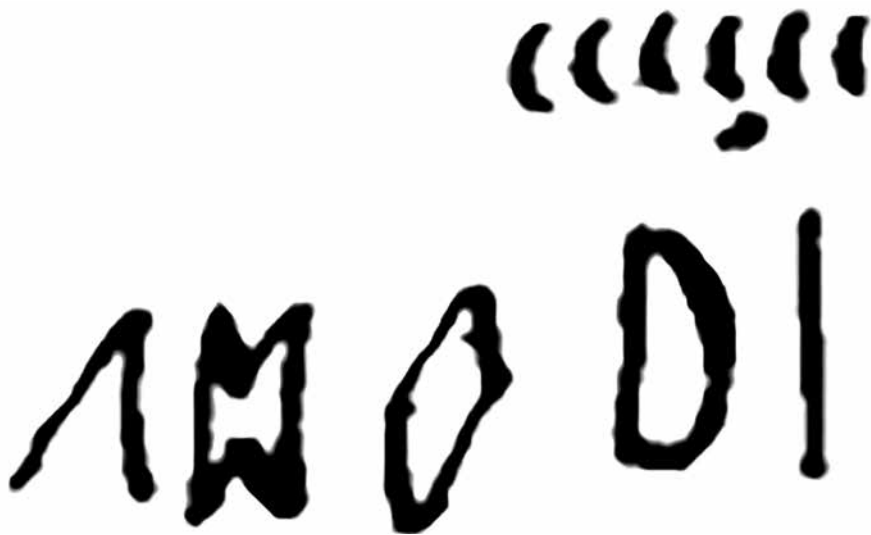
Az /o/ hang jelölésének általánosan használt \mathcal{O} jele helyett a vargyasi keresztelődmedence feliratában egy más rovásfeliratokból nem adatolható \mathcal{I} graféma jelenik meg. (Ezt a korábbi olvasatokban elválasztó jelként értelmezték.)

A homoródkarácsonyfalvi és az erdőszentgyörgyi feliratok Δ /k/ grafémája és a vargyasi \mathcal{I} /o/ azt a benyomást erősíti a kutatóban, hogy a székely-magyar rovás több változatban létezhetett, amelyeknek a gyökerei többfelől tápláltak a korai magyar írásbeliséget: a két említett graféma egyike közvetlenül a Kárpát-medencei rovásra, a másik a glagolitára nyúlik vissza.

V) *A latin betűs írás hatása.* – Az erdőszentgyörgyi felirat kapcsán már volt szó arról, hogy az emlékekben a g rovásjele /gy/, esetleg /dzs/ hangértékben fordul elő. A korai ómagyar korban a magyar nyelvben nem volt /gy/ hang, csupán ennek előzménye, a /dzs/. A latin betűs korai emlékekben ennek a /dzs/-nek a jele a <g>. Az írássajátosság magyarázata, hogy a latin betűs írásbeliség meghonosítói között itáliai papok, szerzetesek is voltak. Az ő írásgyakorlatuk a latin ábécének a vulgáris latin itáliai kiejtésén alapult, amelyben a klasszikus latin

/g/ hangja /e, i/ magánhangzók előtt /dzs/-vé változott, mint pl. a mai olaszban is: *angelo*, *Genova*. Így magyarázhatók a Tihanyi alapítólevél adatai: *gisnav* /džsisznáβ/, *fyzeg* /fizedzs/. Ez a hangjelölési hagyomány őrződött meg napjaink ábécéjében is a /gy/ hang jelölésében a <g> betű szerepeltetésével.

A bolognai rováslelkben egy helyen, Kisasszony napjának megnevezésében a *kis* szó nyelvjárási *küs* alakját a latin betűs írás hatására utaló rovás /u/ jellel találjuk: ΛΜ◇ (Sándor 1991: 123-124). Mivel az /ü/ máshol a megfelelő rovásjellel fordul elő: 𐀨/40ΛΩ◇ /küskar^acs^on/ 'kiskarácsony', 𐀧ΛΩΛ /sül^ost/ 'Szilveszter', arra lehet gondolni, hogy már a Marsigli által másolt botnaptár is egy korábban készült eredetinek (?) a másolata lehetett.

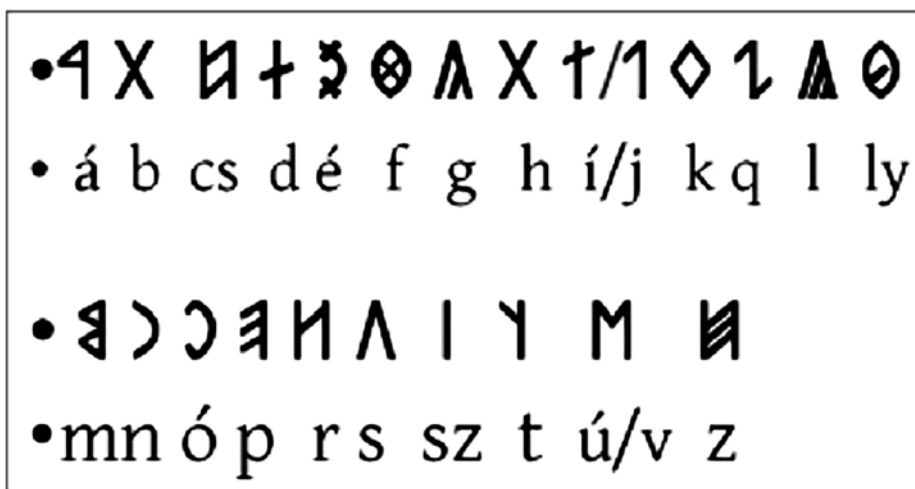
10. ábra. Botnaptár 'kisasszony'

Az *i*-féle hangoknak /i, i, í; j/ közös jelük volt: 1. Ez a latin betűs írás hatásával – de anélkül is könnyen érthető. A korai ómagyar korban a hosszú és rövid magánhangzók írásbeli megkülönböztetése ritkán történt meg, a rovásban pedig a rövid magánhangzók általában jelöletlenek maradtak. A veláris /j/ fennmaradt rováslelkünkben nem fordul elő, jelölésmódja tehát csupán feltevés. Valódi több hang : egy jel megfelelés az /i/ és /j/ viszonyban van.

Az /i/ és a /j/ hang közös jelén kívül az /é/ és a /h/ közös ʒ jelét kell említeni. A két hang jelölésének egybeesésével már *Ligeti Lajos* is foglalkozott (1925: 50-52). Megállapítása szerint a graféma eredetileg a zárt /ë/-t jelölte. A /h/ hang jelölésére történt szerepváltozás a veláris zöngés zárhang képzési helyében következett változás kapcsán jöhetett létre. A változás módja és további következményei a jelen vizsgálat időhatárain kívül esnek.

5. A magyar nyelv ómagyar kor eleji fonémaállományát és az előzőekben ismertetett, neki megfelelő rovásgrafémák sorát a szakirodalomban megjelent ábécékkel egybevetve két kérdést tehetünk fel: 1. lehet-e a XVI. századi ábécéből visszakövetkeztetni korábbi „ábécék”-re; 2. érdemes-e egyáltalán a korai századokra nézve ábécékről beszélni?

Róna Tas András a nikolsburgi ábécétől időben visszafelé haladva fokozatosan jutott el az általa kikövetkeztetett X. századi rovásábécéhez, a Bodrog-alsóbüi fúvóka rovásfeliratának keletkezési idejéhez. A nagyjából a honfoglalás korára tehető két emlékről szólva, a homokmégy-halomi tegez felíratáról megállapítja, hogy nem köthető a „székelység körében fennmaradt rovásábécéhez.” Majd így folytatja: „Más a helyzet az alsóbüi fúvóka jeleivel [...] A felíratok körüli vita még nem csendesedett le, ma már én is igen figyelemre méltónak tartom a leletet, értelmezése, elhelyezése a jövő feladata, de biztos, hogy ma már nem kerülhető meg” (2017: 15). Az általa megadott, kikövetkeztetett rovásábécét úgy lehet értelmezni, hogy az ősmagyar kor végi korai ómagyar kori rovásfelíratok egykori lejegyzési módja, formája megegyezhetett az általa megadott rovásgrafémákkal. A kései utókor számára pedig az olvasatot segítő eszköz kellene, hogy legyen. Módszertanilag a gyakorlatban efféle ábécék alapján készültek, készülhettek a homoródkarácsonyfalvi és vargyasi rovásfelíratoknak a megfejtési kísérletei is.

11. ábra. Róna-Tas András 10. századra rekonstruált rovásábécéje

Róna-Tas ábécéjét a magyar nyelvtörténeti kutatásokon alapuló ősmagyar kor végi, ómagyar kor eleji hangrendszerrel összehasonlítva (l. 3. és 4. ábra) első pillantásra látszik, hogy belőle a korszakban meglévő, de a későbbiekben hangváltozások következtében megváltozott, eltűnt hangok jelei hiányoznak. Ez az ábécé nem jelzi, hogy egy hangnak több jele is lehet. Olyan hosszú magánhangzókat is felvesz az ábécébe /ó, ú/, amelyek abban a korban nem léteztek, csupán diftongusos előzményük, vagy még inkább a diftongust megelőző rövid magánhangzó + β , γ spiráns kapcsolatáról lehet esetükben szó. A rövid magánhangzókat viszont kizárja a rendszerből. Az egyes nyelvtörténeti korszakok hangrendszerével nem mindenben megegyező, későbbi – vagy éppen korábbi állapotot visszaidő grafémákkal nem lehet elfogadható megfeleltetéseket adni (ahogy ez a vargyasi, homoródkarácsonyfalvi és a konstantinápolyi feliratok mindegyikéről be is bizonyosodott). A bolognai rovásemlék botnaptára és rovásábécéje között is van eltérés, ez pedig leginkább a hangjelölés nem teljesen letisztult állapotával függ össze. Egy-egy hang több grafémával való jelölése csakúgy, mint a vargyasi és homoródkarácsonyfalvi emlékek sajátos grafémái, olyan elkülönülő rováshaszználó csoportok létét feltételezi, amelyeknek távoli analógiáját a latin betűs írás kancelláriai és kolostori változatai mutatják. Az egyikben a gyökerek bizonyos fokú különbsége, a másikkban a hangjelölés módjának eltérése mutatkozik meg.

6. Az elmondottakból elég egyértelműnek látszik, hogy kiforrott ábécéről az ősmagyar és ómagyar kor fordulóján nem lehet szó. Érvényes viszont az az alaptétel, hogy bármely betűíráson alapuló írásrendszernek minden fonémájára kell megfelelő írásjegynek lennie, akkor is, ha ezek mindegyikét a fennmaradt emlékekből nem tudjuk kimutatni. Megfordítva: olyan fonémának nem lehet jele egy adott korszakban, amely az adott időben nem tartozik a hangrendszerhez. Például az /ö/ hangnak nem lehet rovásjele az ómagyar kor elején vagy még korábbi korokban, mivel a hang csak az ómagyar kor folyamán, különféle hangtani körülmények hatására alakult ki. Ezt a megállapítást az egy hang : több betű, illetőleg az egy betű : több hang megfelelések a rendszer egészét tekintve nem cáfolják. A nyelvben végbemenő hangváltozásokat az írásjegyekben bekövetkező változás követi. Ha valamelyik írásrendszerben ez nem történik meg, akkor a fonetikus hangjelölés elve sérül, esetleg a helyesírás archaikus vonással gazdagodik (miként latin betűs helyesírásunkban megmaradt az /ly/ jelölése). A Nikolsburgi rovásábécé érvényessége is csak a saját korára vonatkozóan tekinthető mértékadónak.

IRODALOM

- E. Abaffy 2003 → *E. Abaffy Erzsébet*: Hangtörténet. In: *Kiss Jenő – Pusztai Ferenc* (Szerk.): Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 106–128.
- Horváth 2011 → *Horváth Iván*: A székely rovásírás és a latin-magyar ábécé. In: *Szegedy Maszák Mihály* (Szerk.): A magyar irodalom történetei, I. Gondolat, Budapest, 2011. https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_542_03_A_magyar_irodalom_tortenetei_1/ch05.html
- Hosszú-Zelliger 2014 → *Hosszú Gábor – Zelliger Erzsébet*: Többszövegű feliratok a Nagyszentmiklósi aranykincsen. *Magyar Nyelv*, 110. (2014) 177–195.
- Hosszú 2013 → *Hosszú Gábor*: Rovásatlasz. Milani Kft, Budapest, 2013.
- Hosszú 2019 → *Hosszú Gábor*: Írás emlékek grafémaalakjainak térstatistikai és fonetikai elemzése. In: *Zelliger Erzsébet* (Szerk.): Rovás – magyar nyelvtörténet – művelődéstörténet. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2019.
- Kniezsa 1952 → *Kniezsa István*: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.
- Korompay 2003 → *Korompay Klára*: Helyesírás-történet. In: *Kiss Jenő – Pusztai Ferenc* (Szerk.): Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 101–105., 281–297.
- Ligeti 1925 → *Ligeti Lajos*: A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje. *Magyar Nyelv*, 21. (1925) 50–52.
- Ráduly 1994 → *Ráduly János*: A vargyasi rovás emlékek olvasata. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 38/2. (1994) 151–152.
- Róna-Tas 2017 → *Róna-Tas András*: A székelyek ősi kincse: a rovásírás. *Keletkutatás* 2017/Tavaszi. 5–16. http://real.mtak.hu/71865/1/Róna%20Tas%20András_A%20székelyek%20ősi%20kincse_a%20rovásírás.pdf (Letöltve 2017. december 20.)
- Sándor 1991 → *Sándor Klára*: A Bolognai Rovás emlékek. Magyar Őstörténeti Könyvtár, Szeged, 1991.
- Sándor 2014 → *Sándor Klára*: A székely írás nyomában. Typotex, Budapest, 2014.

Vékony 2004 → *Vékony Gábor*: A székely írás. Emlékei, kapcsolatai, története.

Nap Kiadó, Budapest, 2004.

Zelliger 2016 → *Zelliger Erzsébet*: Nyelvemlék? Művelődéstörténeti emlék?

Gondolatok az ÓMS. és a vargyasi rovásírási felirat kapcsán. In: *Juhász Dezső* (Szerk.): Kerekasztal körül. Huszonöt nyelvészeti tanulmány. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 2016. 92-98.

A kötetet a Magyarorsághatató Intézet adta ki.

Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.

Web: mki.gov.hu

Email: kiado@mki.gov.hu

Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, a Magyarorsághatató Intézet főigazgatója

Felelős szerkesztő: Virág István

Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Gábor, Tóth Mihály

Nyomás és kötés: OOK-PRESS Nyomda, Veszprém, ookpress.hu

Ősi írásaink

A Kárpát-medence egész területéről ismertek mai latin betűs írásbeliségünktől eltérő, magyar és ismeretlen nyelvű írásnyomok. Ezek érthető okból a nagyközönség felfokozott érdeklődésére tartanak számot, de a tudományos kutatás számára is óriási jelentőségűek. Egyre nagyobb szükség van a nyilvánosságra és a kutatók közti szorosabb együttműködésre, mivel e szakterület hatalmas ütemben fejlődik. Ma már csak rovásírásból legalább három típus különíthető el hazánkban, és évente négy-öt új emlék biztosan előkerül.

Ezért rendezte meg a Magyarországtudató Intézet Nyelvtervezési Kutatóközpontja 2019. december 12–13-án azt a konferenciát, amelynek előadásaiból épül fel a jelen kötet. Célunk egyáltalán nem volt szerény: legyen mindenki együtt, gondolkodjék együtt, aki eddig fontos új eredményekkel gyarapította ismereteinket. Ha nem is sikerült megvalósítani ezt az ideális konferenciát, örömmel mutathatjuk fel a kötetben a jelenleg tényleg legfrissebb kutatási eredményeket. Ezzel azonban munkánk semmiképp nem zárul le: folytatni kell újabb konferenciákkal, újabb kutatásokkal és kötetekkel. Hiszen hatalmas közös feladatok várnak ránk: nyelvi megfejtésben, kutatásmódszertanban, dokumentációban, sőt ismeretterjesztésben is.

